

ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

TILTANYM

№4 (92) 2023

ҚАЗАН, ҚАРАША, ЖЕЛТОҚСАН 2023

ОКТЯБРЬ, НОЯБРЬ, ДЕКАБРЬ 2023

OCTOBER, NOVEMBER, DECEMBER 2023

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

Published since April 2001

Published 4 times a year

Қазақстан

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. 2023. №2
Шығару жиілігі жылына 4 нөмір, 2001 жылғы сәуірден бері шығады.

Редакциялық кеңес:

А. Фазылжанова филология ғылымдарының кандидаты (бас редактор); **Н. Уәли**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Т. Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **З. Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Е.З. Қажыбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның коор. Мүшесі; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М. Кирхнер**, Ю.Лебих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Э.Д. Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Н. Демир**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **А.В. Дыбо**, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі; **Т.Ж. Мұсаев**, И. Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының коор. Мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М. Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М. Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Б. Момынова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **А. Алдаш**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Қ. Кудеринова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Д.Қ. Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакционный совет:

Фазылжанова А.М., кандидат филологических наук, главный редактор (Казахстан); **Уали Н.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жанұзақов Т.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Базарбаева З.**, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Манкеева Ж.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Қажыбек Е.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Казахстан); **Кирхнер М.**, профессор Гиссенского университета им. Ю. Лебиха (Германия); **Сүлейменова Э.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Демир Н.**, профессор Университета Хаджеттепе (Турция); **Дыбо А.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Россия); **Мусаев Т.**, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И. Арабаева, член-корреспондент академии наук Кыргызской Республики, доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан); **Джусупов М.**, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор (Узбекистан); **Малбақов М.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Момынова Б.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Алдаш А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Кудеринова К.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Шомфай Д.**, научный сотрудник Института этнологии Венгерской академии наук, PhD по специальности алтаистика (Венгрия).

Editorial Board:

Fazylzhanova A.M., Candidate of Philological Sciences, Editor-in-chief (Kazakhstan); **Uali N.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhanuzakov T.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Bazarbayeva Z.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Mankeeva Zh.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kazhybek Y.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Kirchner M.**, Professor of the Justus Liebig University of Gießen (Germany); **Suleimenova E.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Demir N.**, Professor of Hacettepe University (Turkey); **Dybo A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the Russian Academy of Sciences (Russia); **Mussayev T.**, Director of the Institute of Linguistics and World Languages of Bishkek University named after I. Arabaev, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kyrgyzstan); **Dzhusupov M.**, Uzbekistan State University of World Languages, Doctor of Philological Sciences, Professor (Uzbekistan); **Malbakov M.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Momynova B.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Aldash A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kuderinova K.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Shomfay D.**, researcher of the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences, PhD in altaistics (Hungary).

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы
№ KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Свидетельство № KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, дата выдачи 23.12.2021 г.

Certificate № KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan, date of issue 23.12.2021

К.С. Алдашева^{1*} , К.А. Кабасова² , К.Б. Коптлеуова³ , Д.А. Карагойшиева¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

³Баишев университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: kama_kz89@mail.ru

ТІЛДІ ЗЕРТТЕУДІҢ СИНЕРГЕТИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аннотация. Парадигмалық призмаға сәйкес лингвистиканың ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуы дәстүрлі түрде салыстырмалы-тарихи, жүйелік-құрылымдық бағыттармен байланыстырылады. Соңғы жылдары тіл мен сөйлеу антропоэзектік аспектіде қарастырылып келе жатқаны белгілі. Жалпы ғылыми эволюцияның синергетикалық платформаға өтуі лингвистикалық нысаналарды зерттеудің өзгеше әдіснамасын талап етеді. Әлемдік лингвистикада синергетиканың әдіснамалық мүмкіндіктерін тілтанымдық зерттеулер үшін қолдану тәжірибеге еніп, тілді және оның ішкі қабаттарын (фонетика, сөзжасам, лексикология, сөйлем, мәтін, дискурс, аударма және т.б.) синергетикалық жүйе ретінде дәлелдеуге ұмтылыстар жасалуда. Осы бағыттағы тілтанымдық ізденістердің нәтижесі лингвистиканың жаңа тармағы – тіл синергетикасының / лингвосинергетиканың қалыптасуына ықпал етті. Тіл синергетикасы – ұлттық тілдің эволюциясын, дамуын, ашық сипатын, ондағы динамикалық үдерістерді талдаудың және модельдеудің әдіснамалық платформасы. Қазақ тілін зерттеудің жаңа ғылыми бағыты ретінде тіл синергетикасын қалыптастыру қазақ тілтанымның әлемдік лингвистиканың ғылыми тенденцияларына сәйкес дамуына мүмкіндік береді.

Мақалада «тіл – синергетикалық жүйе» тұжырымдамасының негізін дәйектеу мақсатында әлемдік лингвистикадағы синергетикалық бағыттың қалыптасуы, алғашқы ізденістер мен нәтижелер талданады.

Тірек сөздер: тіл синергетикасы, лингвосинергетика, жүйе, эволюция.

К.С. Алдашева^{1*}, К.А. Кабасова², К.Б. Коптлеуова³, Д.А. Карагойшиева¹

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан

³Баишев университет, Ақтөбе, Казахстан

*e-mail: kama_kz89@mail.ru

СИНЕРГЕТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКА

Аннотация. Как известно, в соответствии с парадигматической призмой становление и развитие лингвистики как науки в течение ряда лет традиционно были соотношены с сравнительно-историческими, системно-структурными направлениями. Следует отметить, что в последние годы язык и речь стали рассматриваться в аспектах антропоцентризма. Переход общенаучной эволюции к синергетической платформе требует иной методологии изучения лингвистических объектов. В мировом языкознании активно используются методологические возможности синергетики в целях лингвистических исследований, предпринимаются попытки интерпретировать язык и его подуровни (фонетика, словообразование, лексикология, синтаксис, текст, дискурс, переводоведение и др.) как синергетическая, саморганизуемая, сложная система, в которой постоянно находится в динамике. В результате научных поисков формировалось новое направление лингвистики – синергетика языка / лингвосинергетика. Синергетика языка / лингвосинергетика – методологическая платформа анализа и моделирования эволюции, развития, открытого характера национального языка, динамических процессов в нем. Как новое научное направление синергетика языка позволяет казахскому языкознанию развиваться в соответствии с научными тенденциями мировой лингвистики.

В статье анализируется формирование синергетического направления в мировой лингвистике, первые поиски и результаты с целью обоснования концепции «язык – синергетическая система».

Ключевые слова: синергетика языка, лингвосинергетика, система, эволюция.

K.S. Aldasheva^{1*}, K.A. Kabassova², K.B. Koptleuova³, D.A. Karagoishiyeva¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

³Baishev University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: kama_kz89@mail.ru

SYNERGISTIC POSSIBILITIES OF LANGUAGE RESEARCH

Abstract. As it is known, in accordance with the paradigmatic prism, the formation and development of linguistics as a science for a number of years have traditionally been correlated with comparative-historical, system-structural directions. It should be noted that in recent years, language and speech have been considered in aspects of anthropocentrism. The transition of general scientific evolution to a synergetic platform requires a different methodology for studying linguistic objects. In world linguistics, the methodological possibilities of synergetics are actively used for linguistic research, attempts are being made to interpret language and its sublevels (phonetics, word formation, lexicology, syntax, text, discourse, translation studies, etc.) as a synergetic, self-organizing, complex system in which it is constantly in dynamics. As a result of scientific research, a new direction of linguistics was formed – language synergetics / linguosynergetics. Language synergetics / linguosynergetics is a methodological platform for analyzing and modeling the evolution, development, open nature of the national language, and dynamic processes in it. As a new scientific direction, the synergetics of language allows Kazakh linguistics to develop in accordance with the scientific trends of world linguistics.

The article analyzes the formation of a synergetic trend in world linguistics, the first searches and results in order to substantiate the concept of "language is a synergetic system".

Key words: language synergetics, linguosynergetics, system, evolution.

Кіріспе

Лингвистика ғылымының қазіргі дамуы кез келген тілдің эволюциясындағы өзгерістерге қатысты жүргізілген терең, жан-жақты және байыпты талдаулармен айрықшалаынады. Өйткені тілтанымның салыстырмалы-тарихи, құрылымдық-жүйелік және антропоэзектік парадагималары аясында жасалған ғылыми концепциялар жаңа теориялық-эмпирикалық деректерді қажет етеді. Бұл, ең алдымен, тілді табиғаттағы басқа да күрделі, ашық, динамикалық жүйелердің дамуына ортақ, әмбебап заңдылықтар негізінде интерпретациялаумен байланысты.

И. Германнның пайымдауынша, «қазіргі лингвистика тілдің құрылымы мен дамуының барлық сатысын күрделі, иерархиялық, динамикалық, бейсызықтық жүйе ретінде синтездеуге арналған жаңа парадигмаға мұқтаж» (Герман, 2000). Дәл осы мақсатта қалыптасқан синергетика – заманауи ғылым жүйесінің ядросына айналды; бұл – тіл білімі үшін де өзекті.

Кез келген табиғи тіл – өзіндік ішкі даму заңдылығы бар, коммуникативтік, танымдық, ақпараттық қызмет атқаратын жүйе; алайда оның өміршеңдік әлеуетімен қатар осы аталған қызметтерді жүзеге асыру сыртқы шарттарға тікелей тәуелді. Бұл – тілдің табиғаттағы ашық жүйелер класына жататын құбылыс екендігінің дәлелі.

Синергетиканың аясында ұсынылған формулалар мен модельдер физика, химия, математика, биология сияқты жаратылыстану ғылымдарының салаларында кең тарала бастады. Жоғарыда атап өткеніміздей, жаратылыстану салаларында синергетиканың дамуына зор үлес қосқан Герман Хакен, Илья Пригожин, Сергей Курдюмов және т.б. ғалымдардың зерттеулері – синергетиканың әдіснамалық платформасын қалыптастырған іргелі еңбектер.

Өткен ғасырдың аяғында әртүрлі күрделі жүйелерді математикалық моделдеудің ғылыми әдісі ретінде дамыған синергетиканың жетістіктері гуманитарлық ғылым салаларындағы күрделі нысаналарды зерттеу үшін қолданыла бастады. Осы ретте синергетиканың әдіснамалық платформасын шартты түрде екіге бөлу ұсынылған еді:

1. *Синергетика* – математикалық модельдеудің әмбебап формуласы.

2. *Метафоралық синергетика* – гуманитарлық ғылым салаларында жүйені зерттеудің әмбебап әдіснамасы.

Осылайша синергетиканың әдіснамалық платформасында гуманитарлық ғылым салаларының проблемасын зерделеу «метафоралық синергетиканың» қалыптасуына алып келді. Метафоралық синергетика жалпы синергетикалық парадигманың маңызды тармағы болып саналады. В. Будановтың пікіріне сүйенсек, «метафоралық синергетиканың шеңберінде алғашқы пәнаралық байланыстар жасалды және метфоралық синергетика – синергетиканың жаңа жобалар мен әдістерді ұсынатын шығармашылық саласы, қоректендіретін ядросы» (Буданов, 2010).

Материал және әдістер

Синергетиканың тірек ұғымдары – интеграция, синтез, шоғырлану, бейсызықтық, динамика, эволюция. Бұл ұғымдарды табиғаттағы әртүрлі күрделі жүйелерді сипаттау үшін қолдану тиімді. Солардың қатарындағы табиғаты өте ауқымды әрі құрылымы күрделі нысананың бірі – тіл.

Тілді синергетиканың әдіснамалық платформасында зерттеу жүйенің дамуын, оның негізгі сатыларын, фазалық кеңістігін¹, флуктуация, бифуркация аймақтарын және басқа да ерекшеліктерін анықтау үшін тиімді. Кез келген табиғи тіл ашық, дамитын, күрделі жүйе болғандықтан, синергетика тілдің құрылымын, қызметін жаңа қағидалар негізінде зерттеуге мүмкіндік береді. Нақтырақ айтқанда, *тіл синергетикасы* немесе *лингвосинергетика* – динамикалық үдерістерді өзгеше бағалаудың, табиғатты өзге де күрделі жүйелерге ортақ әмбебап заңдылықтарға сәйкес тілді зерделеудің жаңа әдіснамасы.

Зерттеудің материалдары ретінде жалпы тіл біліміндегі тілге қатысты анықтамалар бойынша іргелі тұжырымдар іріктеліп, тілді зерттеудің синергетикалық мүмкіндіктері негізделді. Осы мақсатта тілтанымдық бағыттағы теориялық зерттеу әдістері пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Лингвосинергетика – қазақ тіл білімінде қалыптасып үлгермеген тың бағыт. Алайда тілдің дамуы мен эволюциясында кездесетін заңдылықтар туралы іргелі тұжырымдар қазақ тіл білімінің негізін қалаған ұлы тұлғалар А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбановтың еңбектерінен басталады. Сондай-ақ қазақ тілінің динамикасына, тілдің өміршеңдігіне ықпал ететін түрлі факторларға, ұлт тілінің антропоэзектік сипатына қатысты жүргізілген зерттеулер қазақ тіл біліміндегі синергетикалық бағыттың қалыптасуы мен дамуы үшін аса құнды ғылыми қайнаркөз болары сөзсіз. Өйткені тілтанымдағы қандай болмасын ізденістер мен қорытындылар тілді жүйе ретінде зерделеу мақсатынан туындайды. Осымен байланысты төмендегідей бағыттарда жүргізілген зерттеулер қазақ тіл біліміндегі синергетикалық бағыттың теориялық-әдіснамалық базасын нығайтуға үлкен үлес қосады:

– қазақ тілінің өміршеңдігін күшейту (А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Х. Досмұхамедұлы, М. Әуезов, Ж. Күдерин, М. Жұмабаев, К. Кемеңгерұлы, Ғ. Мүсірепов, І. Кенесбаев, М. Балақаев, Ғ. Мұсабаев, Р. Сыздық, Ш. Сарыбаев, Ә. Қайдар, Ө. Айтбайұлы, Э. Сүлейменова);

– қоғам дамуының нақты бір кезеңінде қазақ әдеби тіліндегі динамикалық үдерістердің және оның нормаларының қалыптасуындағы жаңа сөздердің рөлі (Р. Сыздық, Ш. Сарыбаев, А. Ысқақов, Ш. Бәйткіова, Е. Жанпейісов, С. Исаев, Ө. Айтбайұлы, Н. Уәли, А. Алдаш, О. Бүркітов, Ш. Мәжітаева, Б. Момынова, Қ. Есенова, А. Фазылжанова, Қ. Қадырқұлов, Ж. Сағындықова);

– қазақ терминологиясының қалыптасуы және қазіргі қазақ терминжасамы мен терминографиясының өзекті мәселелері, аударматану мәселелері (Ә. Қайдар, Ө. Айтбайұлы, Р. Сыздық, Ш. Сарыбаев, Б. Қалиев, Ш. Құрманбайұлы, А. Алдаш, Е. Әбдірәсілов, А. Қазкенова, А. Төрениязова, С. Ақаев);

– қазақ сөзжасамының теориялық проблемалары және сөзжасам модельдерінің активтенуі (Н. Оралбаева, Қ. Құрманалиев, Б. Қасым, Ж. Балтабаева, О. Жұбаева, А. Салқынбай);

– көптілді қоғам жағдайындағы қазақ тілінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру және оның әлеуметтік лингвистикалық сипаттамасы (Э. Сүлейменова, Н. Шәймерденова, Ж. Смағұлова, Б. Хасанов, Ө. Айтбайұлы, Ф. Оразбаева, Д. Ақанова);

– қазақ тілінің лексикологиялық және лексикографиялық мәселелері (Р. Барлыбаев, Н. Уәлиев, М. Малбақов, Ж. Манкеева, Ғ. Хасанов, Қ. Күдерінова);

– түркітану кеңістігіндегі қазақ тілі және түркі тілдерінің контактологиясы (А. Аманжолов, Ж. Түймебаев, Р. Авакова, Г. Сағидолда, С. Бектемірова, А. Бисенғали);

– қазақ тілін оқытудың әдіснамалық және әдістемелік мәселелері (Н. Оралбаева, С. Рахметова, Ф. Оразбаева, Р. Шаханова, Т. Аяпова, З. Күзекова, З. Бейсембаева, Қ. Қадашева, Ж. Дәулетбекова, А. Жапбаров, Ш. Ерхожина, А. Сәтбекова, Р. Рахметова, Л.В. Екшембеева, К. Жақсылықова, А. Әлімов, Э. Оразалинова, Ә. Ағманова және т.б.).

¹ Фазалық кеңістік – динамикалық жүйелер теориясының ұғымы; динамикалық үдерістер жүретін жүйенің барлық кеңістігі (Некоркин, 2012).

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тіл біліміндегі синергетикалық бағыт туралы алғашқы ізденістердің бірі – профессор Ж. Манкееваның «Қазақ сөзінің синергиясы» деп аталатын еңбегі. Ғалым тілдің жүйелілік қағидасын басшылыққа ала отырып, қазақ сөзінің тіл жүйесіндегі және тілдік санадағы орнын тіл мен мәдениеттің сабақтастығы арқылы түсіндіреді. Зерттеуде «синергия» термині қолданылған. Ашық жүйе болып саналатын «тілдік санадағы ақпараттың іштей реттеліп, ұйымдасуы және жалғасуы сол сөздік синергиялық желісін түзеді» деген тұжырым жасалған (Манкеева, 2021: 5).

Тіл мен сөйлеудің (речь) синергетикалық қағидаларға сәйкес дамытындығы туралы идеяның бастауы әлемдік лингвистикадағы тіл туралы ең маңызды, іргелі тұжырымдардың негізінде жатыр. В. Фон. Гумбольдтың тіл антиномиясында, А.А. Потебняның тіл психологиясында, А. Шлейхердің биологиялық концепциясында, Ф. де Соссюрдің құрылымдық лингвистикасында, Ю.Н. Карауловтың тілдік тұлға теориясында және өткен ғасырда лингвистиканың ғылыми кеңістегінде танымал болған екінші тілді меңгеру, когнитивтік лингвистика, психоллингвистика, компьютерлік лингвистика сияқты бағыттарында «тіл – ашық, динамикалық, эволюциялық жүйе» деген тұжырымдама беки түсті. Мәселен, В. фон Гумбольдт «Тіл мен рух» туралы концепциясында тілдің дамуы мен эволюциясына назар аудартады: «тіл – энергия; тіл ұрпақтан ұрпаққа дайын күйде беріледі, алайда оның әрі қарай дамуына бүкіл жағдай жасалған; тіл үздіксіз жаңғырады» (Гумбольдт, 1985). Ал А.А. Потебняның пайымдауынша, автор мен оқырманның арақатынасы – ашық, бейсызықтық жүйе және оған тепе-теңдік тән емес; өйткені бір мәтінді әр адам өзінше таниды, түсінеді, осылайша мәтін әмержентті (кездейсоқ) сапалық өзгеріске ұшырайды (Кузьмина, 2004: 39).

Белгілі орыс ғалымы Ю.Н. Караулов тілдің эволюциялық табиғаты туралы мынадай пікір айтады: «язык выступает как «диссипативная» структура, которая «сама себя правит», которая «гасит» эти беспорядочные флуктуации и колебания, оставляя, сохраняя на длительное время только то, что соответствует общерусскому языковому типу» (Караулов, 1988). Демек, тіл – қоршаған ортамен үздіксіз, үнемі энергия алмасатын, сыртқы ортаның ықпалын сезінетін жүйе; шоғырланудың сатыларынан өтуде флуктуацияны және хаосты өзінің ішкі тәртібіне сәйкес реттеуге, бейімдеуге қабілетті диссипативті құрылым.

Филология саласында синергетиканың әдіснамасын қолдану Г.В. Ейгер (Ейгер, 1992), Л.С. Пихтовникованың (Пихтовникова, 1999) зерттеулерінен басталады. Синергетиканың ұғымдық аппараты алғашқы зерттеулерде толыққанды пайдаланылмады, алайда жекелеген лингвистикалық нысаналардың шоғырлануы туралы проблемаларды зерделеуге ұмтылыстар жасалды. Бұл зерттеулер тілді зерделеудің жаңа, пәнаралық бағытын – лингвистикалық синергетиканы немесе лингвосинергетиканы қалыптастыруға жол ашты. Осылайша тіл жүйесі синергетика аспектісінде ашықтық, бейсызықтық, өзгермелік, шоғырлану деген сипаттармен толығы түсті.

Қазіргі таңда әлемдік лингвистикада тілдің интеграциялық тұжырымдамасын дамытудың және тіл синергетикасына «ғылыми парадигма» мәртебесі берудің қажеттілігі туралы пікірлер В.И. Аршин, Т.И. Домброван, Я.И. Москальчук, И.А. Герман, В.А. Пищальникова, В.Н. Базылев, Н.Л. Мышкина сияқты ғалымдардың еңбектерінде айтылып жүр. Өйткені ғылыми парадигмалардың интеграциясы тілдің құрылымдық-функционалдық, әлеуметтік, коммуникативтік табиғатымен қатар, когнитивтік тетіктерін терең зерделеуге мүмкіндік береді.

Зерттеушілердің пікірінше, заманауи тіл білімі жаңа парадигма деңгейіне көтерілуі тиіс, себебі тіл құрылымының барлық аспектілері ойлау қабілеті бар жеке адамның тілдік әрекеті мен когнитивтік құрылымдарындағы тетіктерге түбегейлі тәуелді (Герман, 1999). Осымен байланысты Л.С. Пихтовникова өз зерттеулерінде лингвистикадағы синергетиканың мәртебесі мен лингвистикалық парадигманың ауысуын көрсетсе (Пихтовникова, 2016), Т.И. Домброван тілді күрделі иерархиялы түрде ұйымдасқан мегажүйе ретінде қарастырудың қажеттілігін айтады (Домброван, 2016: 51).

Қазір бірқатар лингвистикалық нысаналарға *шоғырлану* тән екендігі анықталып, сәйкесінше оларды синергетиканың қағидаларына сәйкес зерделеуге қызығушылық артты. Солардың қатарында *дискурс*, *мәтін*, *сөзжасам* шоғырланатын лингвистикалық нысаналар ретінде талдауға түсті. Әсіресе синергетиканың зерттеу әдіснамасына сәйкес *дискурс* пен *мәтінді* зерделеу бойынша біршама тың тұжырымдар жасалды. Бұл зерттеулердің басты ерекшелігі – синергетикалық

қағидаларға сәйкес лингвистикалық нысаналарды талдаудың және зерделеудің жаңа өлшемдерін ұсынуы.

Мәтін синергетикасын зерттеуші, ғалым В. Пищальникова тіл құрылымдарын зерттеу үшін жаңа әдіс-тәсілдердің қажеттігін айта келе, «...мәтінге функционалдық, семантикалық, композициялық-семантикалық талдау жасаудың тиімділігі қаншалықты дәлелденсе де, мәтіннің мәнін түсінуге қатысты проблемалардың шешімін табу үшін бұл әдістердің әлеуеті шектеулі» дейді (Пищальникова, 2007). Демек, мәтінді талдаудың дәстүрлі функционалдық, семантикалық, композициялық-семантикалық әдістері күрделі жүйе ретінде мәтіндегі шоғырлану үдерістерінің ерекшеліктерін тануға толық мүмкіндік бермейді.

Т.И. Домброванның «An Introduction to Linguistic Synergetics» деп аталатын зерттеуі – лингвосинергетиканың ғылыми алғышарттары талданған іргелі еңбек. Ғалым «лингвосинергетиканың әдіснамалық және концептуалды негізі – философия, лингвистика және синергетика салаларындағы ғылыми тұжырымдардың интеграциясы» деп көрсетеді (Dombrovan, 2018). Сондай-ақ лингвистикалық синергетиканы екі тармаққа бөледі:

1) тіл синергетикасы (synergetics of language):

- диахронды синергетика (synchronic synergetics);
- синхронды синергетика (diachronic synergetics);

2) сөйлеу синергетикасы (synergetics of speech):

- мәтін синергетикасы (text synergetics);
- дискурс синергетикасы (discourse synergetics);
- аударма синергетикасы (synergetics of translation);
- сөйлеудегі ауытқу синергетикасы (synergetics of speech deviations);
- идиолект синергетикасы (idiolect synergetics) (Dombrovan, 2018: 30).

Зерттеуші тіл синергетикасын шартты түрде синхронды және диахронды деп жіктейді. Ғалымның пайымдауынша, күрделі, динамикалық мегажүйе ретінде тілдің қалыптасуы мен даму проблемаларын қарастыру үшін диахронды синергетиканың маңызы зор: «Диахронды лингвосинергетиканың басты мақсаты – сыртқы факторлардың ықпалын ескере отырып, жүйенің қалыптасу жай-күйін түсіндіру; жүйе ішіндегі қайта құрылымданудың тетіктерін анықтау; сондай-ақ тіл жүйесінің әрі қарайғы өзгерістеріне болжам жасау арқылы тіл эволюциясын модельдеу» (Домброван 2016: 52). Демек, тіл синергетикасы тілдегі өзгерістер мен дамуға негіз болатын қағидаларды зерделейді; тіл эволюциясының негізгі сатыларын, соның ішінде, тілдің пайда болуынан бастап, оның бейсызықтық дамуын, ішкі жүйелердегі элементтердің қозғалысын, тілдің құрылымына сыртқы факторлардың ықпал ету әлеуетін анықтауға бағытталады (Dombrovan, 2018: 31-32). Шын мәнінде, синхронды және диахронды деп бөліп жіктеу тіл жүйесінің белгілі бір уақыт кесіндісіндегі динамикасын, өзгерістердің сапасы мен тілдің қолданыс аясын бағалау үшін де маңызды.

Синхронды синергетика аспектісінде тілдегі жаңа сөздердің жасалу үдерісін бағалау маңызды. Өйткені тілдің синхронды кеңістіктегі дамуының, динамикасының басты көрсеткіші – сөздік қордың жаңғыруы. Бұл жай ғана тіл жүйесіндегі жаңа сөздерді бақылаумен ғана шектелмейді, тілдегі белсенді сөзжасам үлгілерін, түрлі сыртқы факторлардың ықпалын, тұтастай тіл эволюциясының алдағы бағытын зерделеуге мүмкіндік береді. Мәселен, ғалым С. Еникеева қазіргі ағылшын тілінің сөзжасам жүйесіне синергетикалық қағидалар негізінде талдау жасаған. Зерттеуде синергетиканың тірек ұғымдарының бірі – фрактал құрылымдардың табиғатына сәйкес ағылшын тіліндегі сөзжасамдық модельдердің ерекшеліктері анықталған. Зерттеуші тілдің сөзжасам жүйесін макрожүйе ретінде бағалайды, себебі оның құрамында бірнеше ішкі жүйелер немесе микрожүйелер бар; мысалы, есім сөздердің, етістіктердің сөзжасамдық модельдері ішкі жүйелерге жатады деген тұжырым жасайды. Сондай-ақ тілдегі флукуацияның бір көрінісі ретінде окказионал қолданыстарды атап өтеді. Ғалымның пікірінше, табиғи тілдің сөзжасам жүйесі «вербокративті» әлеуетке ие, мәселен, қазіргі ағылшын тілінің сөзжасамы аффиксализация үдерісінің нәтижесінде -*abuse*, -*friendly*, -*free*, -*near*, -*speak*, -*style*, -*watcher*, -*wise* сияқты аффиксоидтармен толықты (Еникеева, 2011). Яғни бұл форманттар жеке тұрғанда толық лексикалық мағынасы бар, алайда тіл дамуының қазіргі сатысында сөзжасамдық модель ретінде қызмет атқара бастаған. Мұндай құбылысты қазақ тілінің сөзжасам жүйесінен де байқауға болады: -*ақы*, -*жай*, -*тану* және т.б.

Демек, синхронды және диахронды синергетика тілді жаңа шеңберде зерделеуге, тіл жүйесінің әртүрлі деңгейлеріндегі үздіксіз шоғырлану үдерістерін анықтауға, сипаттауға және модельдеуге мүмкіндік береді.

Зерттеуші Л.В. Бронник дискурстағы аттракторлардың түрлері туралы зерттеуінде синергетика теориясын негізге ала отырып, дискурстағы концептілердің аттракторларға бағытталған ұмтылысын талдайды (Бронник, 2009).

Тұтастай тіл жүйесіндегі флуктуация, аттрактор, тәртіп пен хаос жайындағы зерттеулер де бар. Зерттеуші Б.Т. Ганеев табиғаттағы тәртіп пен хаос ерекшелігіне тоқтала келе, тілдің фонологиялық, лексикалық-семантикалық, сөз, сөз тіркесі және фраза, грамматикалық, әлеуметтік-прагматикалық, әлеуметтік лингвистикалық деңгейлеріндегі тәртіп пен хаостың көрінісін қарапайым мысалдармен түсіндіреді. Мәселен, сөздің пайда болу арналарындағы хаосты былай бөледі:

- 1) халық шығармашылығы (хаос А);
- 2) авторлық шығармашылық (хаос Б);
- 3) уәкілетті мекемемен бекітілген ғылыми терминдер (нысаналы орталық А);
- 4) мемлекет (нысаналы орталық Б).

Сондай-ақ тілдегі синонимия және омонимия құбылыстарын хаос элементтері немесе «тілдегі хаоскосма» деп анықтайды (Ганеев, 2020: 700).

Зерттеушілер Р.П. Мильруд пен А.С. Карамновтың «Феномен языкового хаоса во взаимодействии германских и славянских языков» деп аталатын салғастырмалы мақаласында тіл синергетикасы үшін тың тұжырымдар жасалған [Мильруд, 2011]. Ғалымдардың пайымдауына сүйенсек:

– «өте күрделі» жүйе ретінде тіл «күрделі» ішкі жүйелерден тұрады;

– тілдегі хаостың бастапқы шартына сәйкес адам тілінің биологиялық тетігі ми құрылымдарында, артикуляциялық аппаратта сақталған; адам мәтінді есту, көру арқылы қабылдауға бейімделген;

– тілдегі «үлкен» және «кіші» фракталдар – хаостық кеңістікті толтыратын құрылыс материалдары. Тілдегі хаостың бір көрінісі – сөйлемнің құрылысы; адам сөйлемнің мәнін кодталған фракталдардың көмегімен қабылдайды, түсінеді;

– коммуникация кезіндегі нормадан ауытқу – «оғаш» аттрактордың көрінісі (яғни, норманы бұзу нормаға айналған жағдайлар). Мәселен, Британ ұлттық корпусындағы деректер базасында *you was, we was, they was* деген «қате» құрылымдар өте жиі кездеседі, тіпті бұл жергілікті ағылшын тілінің варианттарында кең таралған. «You was» сияқты формалардың жоғары жиілікпен қолданылуы тілдегі тәртіпті бұзудың «дәстүрін» көрсетеді, бұл тілдің хаостық құрылымына дәлел болады;

– «бифуркция нүктесіне» жеткенде нормадан ауытқу орын алады. Мәселен, ағылшын тілінде сөйлеушілер ауызша коммуникацияда тұйық етістіктің «to» деген формасын қолданбайды. Мысалы, *Help me TO do the job* деген сөйлемдегі «to» формасын айтпау – норманы бұзу. Орыс тілі иелерінің де нормадан ауытқу жағдайлары өте жиі кездеседі. Айталық, *Арбат как проехать?* немесе *Ручка нет у тебя случайно?* деген сөйлемдердің құрылымы орыс тілінің синтаксистік заңдылығына қайшы. Бірақ даму барысында тілдің грамматикалық құрылысы үшін осы формалардың қайсысы актуалды болатындығын уақыт көрсетеді. Айта кетерлік жайт, мұндай құбылыс қазіргі қазақ тілінің де сөйлем жүйесінде, әсіресе ауызша коммуникацияда жиі байқалады. Ауызша коммуникациядағы нормадан ауытқушылық бірте-бірте жазба коммуникацияға енетін жағдайлар бар. Өйткені қазіргі әлеуметті желі сияқты жазба коммуникацияның еркін кеңістіктерінде ауызша сөйлеудің үлгілері кең таралып келеді: *Мен ойлаймын, бұл дұрыс емес (ауызша коммуникация үлгілерінен)*. Лексика-семантикалық деңгейдегі мұндай құбылыстарды қазақтың академик ғалымы Рәбиға Сыздық «узус» деп атаған болатын (Сыздық, 2001). Профессор Н. Уәли норма мен узустың арақатынасын анықтай отырып, «жүйеге сәйкес болмаса да, тілдік узус норма деп танылады» дейді (Уәли, 2007). *Узус* – тілді пайдаланушылар мойындап қабылдаған тілдік бірліктер. Бұл термин арқылы сонымен қатар әдеби тілдің нормасынан тыс, тілдің лексикалық және грамматикалық құрылымының табиғи заңдылықтарынан ауытқыған, алайда тілді пайдаланушылардың коммуникативтік актісінде жоғары жиілікпен қолданылатын, нормативті сөздіктерге енгізілген тілдік бірліктер де аталады. Демек,

тілдегі бифрукция нүктесі узустан басталады және узуз тілдің белгілі бір ішкі жүйесіндегі дамудың әрі қарайғы бағытына ықпал етеді.

Н.А. Кузьмина тіл синергетикасының іргетасын қалыптастыратын мынадай тірек ұғымдарды көрсетеді: *эволюция, коэволюция, шоғырлану, күрделі жүйе, хаос, бейсызықтық, тұрақсыздық, ашықтық, тұрақты даму, эмердженттілік*. 1893 жылы жарық көрген Н.В. Крушевскийдің «Очерк науки о языке» деп аталатын еңбегіне сілтеме жасай отырып, ғалым былай деп жазады: «Сложность (одно из центральных понятий синергетики) языковой системы реализуется в представлении об уровневой стратификации языка: «из простейшего анализа нашей речи видно, что она весьма сложна: она состоит из предложений, предложения – из слов, слова – из морфологических единиц, морфологические единицы – из звуков, а эти последние – из разнообразных физиологических работ. Кроме сложности, наш анализ обнаружил еще другое их качество – это их неопределенность. Оба эти факта имеют громадное значение: целое, состоящее из подобных единиц, должно быть неустойчиво и способно к изменению» (Кузьмина, 2004). Осылайша тілдің күрделі, көп деңгейлі «қарапайым» құрылымдары оның «синергетикалық табиғатын» тағы да дәйектей түседі.

Қорытынды

Қазіргі таңда Украина және орыс тіл білімінің зерттеуші-ғалымдары дискурс, мәтін, аударма сияқты жеке нысаналарды синергетиканың әдіснамасы бойынша зерттеуге назар аударып, эмпирикалық нәтижелерге қол жеткізуде және бұл жетістіктер әлемдік лингвистикада мойындалып, жоғары баға беріле бастады.

Тұтастай алғанда, синергетикалық әдіснама, соның ішінде тіл синергетикасы мегажүйе ретінде тілдің және оның ішкі жүйелеріндегі өзгерістердің мәнін, қызмет ету ерекшеліктерін жан-жақты зерделеу, жүйешілік дамудың, эволюцияның моделін жасау үшін зерттеудің тиімді платформасын ұсынады. Лингвосинергетика – тілтанымдағы жаңа ғылыми парадигма ретінде салыстырмалы-тарихи, құрылымдық-жүйелік және антропоэлектік бағыттардағы жетістіктердің заңды жалғасы. Мұның бір дәлелі – тілді динамикалық құбылыс ретінде тану. Синергетиканың категориялық аппаратын қолдану:

- тіл туралы жаңа білімді ашуға;
- зерттеу нысанына өзгеше метатілмен талдау жасауға;
- дәстүрлі проблемаларға жаңаша көзқарасты қалыптастыруға;
- тілдің ішкі жүйелерінің қызметін және ондағы өзгерістерді көрсететін тетіктерді жаңа

өлшемдер арқылы анықтауға мүмкіндік береді. Осымен байланысты синергетиканы тіл жүйесіндегі және оның ішкі жүйелеріндегі динамикалық үдерістерді, соның ішінде ұлттық тілдің сөздік қорындағы лексикалық жаңалықтарды зерттеудің жаңа әдіснамалық платформасы деп бағалауға болады. Қазақ тіл біліміндегі синергетикалық бағыттың қалыптасуын негіздеу тұтастай тілге синергетикалық жүйе ретінде анықтама беруді, тілдегі динамикалық үдерістерді синергетиканың метатілі арқылы талдауды қажет етеді. Осы бағыттағы зерттеулер алдағы ізденістерде жалғасын табады.

Әдебиеттер

- Герман И.А. Лингвосинергетика: Монография. – Барнаул: Изд-во Алтайской академии экономики и права, 2000. – 168 с.
- Буданов В.Г. Синергетика: мировоззрение, методология, наука // Экономические стратегии. – 2020. – №5(79). – С.48-56.
- Манкеева Ж. Қазақ сөзінің синергиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 272 б.
- Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – Москва: Прогресс, 1985. – 450 с.
- Кузьмина Н.А. Язык синергетики и синергетика языка // Вестник Омского университета. – №3. – 2004. – С. 38-44.
- Караулов Ю.Н. Эволюция, система и общерусский языковой тип // Караулов Ю.Н. Русистика сегодня: язык: система и её функционирование. – Москва, 1988. – 221 с.
- Ейгер Г.В. Язык и синергетика // Вісник Харківського університету. – №373. – 1992. – С. 131-137.
- Піхтовнікова Л.С. Синергія стилю байки: німецька віршована байка: Монографія. – Харків: Бізнес Інформ, 1999. – 220 с.
- Домброван Т.И. Лингвосинергетика – новое направление филологических студий // Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». – №6. – 2016. – С. 50-56.
- Пищальникова В. А. История и теория психолингвистики. // Этнопсихолінгвістика. – Ч.2. – М., 2007. – С. 117.

- Dombrovan T. An Introduction to Linguistic Synergetics. – Cambridge Scholars Publisher, 2018. – 142 p.
- Еникеева С.М. Фрактальность микросистем словообразования (на материале английского языка) // *Studia Linguistica. Язык в логике времени: Наследие, традиции, перспективы.* – Вып. XX. – С.-Пб.: Политехника-сервис, 2011. – С. 107-118.
- Бронник Л.В. Понятие аттрактора и лингвистическая теория: о трудностях интеграции научного знания (на примере дискурсивного акта) // *Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Филология. Искусствоведение».* – 2009. – №43 (181). – Вып. 39. – С. 21-26.
- Ганеев Б.Т. Порядок и хаос в языке // *Мир науки, культуры, образования.* – 2020. – №6 (85). – С. 698-701.
- Мильруд Р.П., Карамнов А.С. Феномен языкового хаоса во взаимодействии германских и славянских языков // *Международный диалог: восток-запад: (культура, славянство и экономика. Сборник трудов.* – Свети Николе: Международный славянский институт имени Г.П. Державина, 2011. – С. 126-130.
- Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
- Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док. ...дис. – Алматы, 2007. – 330 б.
- Герман И.А., Пищальникова В.А. Введение в лингвосинергетику: монография. – Барнаул: Изд-во Алтайского университета, 1999. – 129 с.
- Некоркин В.И. Лекции по основам теории колебаний. – Нижний Новгород, 2012. – 311 с.
- Пищальникова Л.С. Прагматилистика дискурса в свете лингвосинергетической парадигмы // *Когниция, коммуникация, дискурс.* – №13. – 2016. – С. 114-130.

References

- Bronnik L.V. (2009). Ponyatie attraktora i lingvisticheskaya teoriya: o trudnostyah integratsii nauchnogo znaniya (na primere diskursivnogo akta) [The concept of an attractor and linguistic theory: on the difficulties of integrating scientific knowledge (on the example of a discursive act)]. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Filologiya. Īskusstvovedenie»* [Bulletin of Chelyabinsk State University. The series "Philology. Art criticism"]. Vol. 3(181). Iss. 39. P. 21-26. (in Russian).
- Budanov V.G. (2010). Sinergetika: mirovozzrenie, metodologiya, nauka [Synergetics: worldview, methodology, science]. *Ekonomicheskie strategii* [Economic strategies]. Vol. 5(79). P. 48-56. (in Russian).
- Dombrovan T.I. (2016). Lingvosinergetika – novoe napravlenie filologicheskikh studii [Linguosynergetics – a new direction of philological studios. *Naukovii visnik DDPU imeni I. Franka. Seriya «Filologichni nauki»* [Scientific Bulletin of the I. Franko KSPU. Series "Philological Sciences"]. Vol. 6. P. 50-56. (in Russian).
- Dombrovan T. (2018). An Introduction to Linguistic Synergetics. Cambridge Scholars Publisher. 142 p. (in English).
- Eiger G.V. (1992). Yazyk i sinergetika [Language and synergetics]. *Visnik Harkivskogo universitetu* [Bulletin of Kharkiv University]. Vol. 373. P. 131-137. (in Russian).
- Enikeeva S.M. (2011). Fraktalnost mikrosistem slovoobrazovaniya (na materiale angliiskogo yazyka) [Fractality of microsystems of word formation (based on the material of the English language)]. *Studia Linguistica. Yazyk v logike vremeni: Nasledie, traditsii, perspektivy* [Studia Linguistica. Language in the logic of time: Heritage, traditions, perspectives.]. Saint Petersburg. Iss. XX. P. 107-118. (in Russian).
- Ganeev B.T. (2020). Poryadok i haos v yazyke [Order and chaos in language]. *Mir nauki, kultury, obrazovaniya* [The world of science, culture, education]. Vol. 6 (85). P. 698-701. (in Russian).
- German I.A. (2000). Lingvosinergetika [Linguosynergetics]. Barnaul. 168 p. (in Russian).
- German I.A., Pishalnikova V.A. (1999) Vvedenie v lingvosinergetiku [Introduction to Linguosynergetics]. Barnaul. 129 p. (in Russian).
- Gumboldt V. (1985). Yazyk i filosofiya kultury [Language and philosophy of culture]. Moscow. 450 p. (in Russian).
- Karaulov Y.N. (1988). Evolyutsiya, sistema i obcherrusskii yazykovoi tip [Evolution, system and all-Russian language type] // *Rusistika segodnya: yazyk: sistema i ee funktsionirovanie* [Rusistics today: language: system and its functioning]. Moscow. 221 p. (in Russian).
- Kuzmina N.A. (2004). Yazyk sinergetiki i sinergetika yazyka [The language of synergetics and the synergetics of language] // *Vestnik Omskogo universiteta* [Bulletin of Omsk University]. Vol. 3. P. 38-44. (in Russian).
- Mankeyeva J. (2021). Qazaq sozınǵı sinergiyası [Synergy of the Kazakh word]. Almaty. 272 p. (in Kazakh).
- Milrud R.P., Karamnov A.S. (2011). Fenomen yazykovogo haosa vo vzaimodeistvii germanskikh i slavyanskikh yazykov [The phenomenon of linguistic chaos in the interaction of Germanic and Slavic languages]. *Mejdunarodnyi dialog: vostok-zapad: (kultura, slavyanstvo i ekonomika. Sbornik trudov* [International Dialogue: East-West: (culture, Slavs and economics. Collection of works.]. St Nicholas. P. 126-130. (in Russian).
- Nekorkin V.I. (2012). Leksii po osnovam teorii kolebanii [Lectures on the basics of the theory of oscillations]. Nizhniy Novgorod. 311 p. (in Russian).
- Pihtovnikova L.S. (1999). Sinergiya stilyu baike: nimetska viršovana baika [Synergy of the fable style: a German poetic fable]. Kharkiv. 220 p. (in Ukrainian).
- Pihtovnikova L.S. (2016). Pragmastilistika diskursa v svete lingvosinergeticheskoi paradigmy [Pragmastilistics of discourse in the light of the linguosynergetic paradigm]. *Kognitsiya, kommunikatsiya, diskurs* [Cognition, communication, discourse]. Vol. 13. P. 114-130. (in Russian).
- Pishalnikova V.A. (2007). Istoriya i teoriya psiholingvistiki [History and theory of psycholinguistics]. *Etnopsiholingvistika* [Ethnopsycholinguistics]. Iss.2. Moscow. P. 117. (in Russian).

Syzdyq R. Tıldık norma jäne onyñ qalyptanuy (kodifikatsiyasy) [The language norm and its normalization (codification)]. Astana. 230 p. (in Kazakh).

Uali N. (2007). Qazaq soz madenietiniñ teoriyalıq negizderi [Theoretical foundations of Kazakh speech culture]. Almaty. 330 p. (in Kazakh).

A.S. Aushenova*¹ , M.M. Aimagambetova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: aushenova24@gmail.com

METHODS OF UNDERSTANDING IDIOMS EMPLOYED BY KAZAKH AND RUSSIAN LEARNERS

Abstract. In this study, the researcher examined how Kazakh language learners (KLLs) and Russian language learners (RLLs) in Kazakhstan comprehend idioms in jokes. The study involved 25 participants (20 KLLs and 5 RLLs) who were asked to read 10 English and 10 Russian jokes, with some containing idioms. The researcher analyzed the participants' Think-Aloud protocols, identifying 20 idiom comprehension strategies falling into three categories: cognitive, metacognitive, and socio-affective. The author also found five major difficulties that participants faced during the idiom comprehension task, such as unfamiliar idioms and cultural differences.

The study's implications suggest that explicit teaching of comprehension strategies, including idioms and jokes, should be incorporated into FL instruction. Moreover, the study highlights the importance of idiom comprehension strategies for FL learners in decoding the meaning of unknown idioms encountered while reading FL texts.

Key words: Kazakh Language Learner, Russian Language Learner, Think-Aloud Protocol, method, pedagogical tool

А.С. Аушенова*¹, М.М. Аймағамбетова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: aushenova24@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІН ҮЙРЕНУШІЛЕР ҚОЛДАНАТЫН ИДИОМАЛАРДЫ ТҮСІНУ ӘДІСТЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада зерттеуші Қазақстандағы қазақ тілін үйренушілер (ҚТУ) мен орыс тілін үйренушілер (ОРТУ) әзілдегі идиомаларды қалай түсінетінін зерттеді. Зерттеуге 25 қатысушы (20 ҚТУ және 5 ОРТУ) қатысты, олардан 10 ағылшын және 10 орыс әзілдерін оқуды сұрады, олардың кейбірінде идиомалар бар. Зерттеуші қатысушылардың Think-Aloud протоколдары арқылы талдап, үш санатқа жататын идиомаларды түсінудің 20 стратегиясын анықтады: когнитивтік, метакогнитивтік және әлеуметтік-аффективті. Сондай-ақ олар идиомаларды түсіну тапсырмасын орындау кезінде қатысушылар кездесетін бес негізгі қиындықты қарастырып, мысалы, бейтаныс идиомалар мен мәдени айырмашылықтарды тапты.

Зерттеудің салдары түсіну стратегияларын, соның ішінде идиомалар мен әзілдерді ашық оқытуды FL нұсқауына енгізу керек екенін көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеу FL мәтіндерін оқу кезінде кездесетін белгісіз идиомалардың мағынасын декодтауда FL тілін үйренушілер үшін идиоманы түсіну стратегияларының маңыздылығын көрсетеді.

Тірек сөздер: қазақ тілін үйренуші, орыс тілін үйренуші, Think-Aloud протоколы, әдістеме, педагогикалық құрал

А.С. Аушенова*¹, М.М. Аймағамбетова¹

¹Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: aushenova24@gmail.com

МЕТОДЫ ПОНИМАНИЯ ИДИОМ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ИЗУЧАЮЩИМИ КАЗАХСКИЙ И РУССКИЙ ЯЗЫКИ

Аннотация. В этой статье автор продемонстрировал, как изучающие казахский язык (KLL) и изучающие русский язык (RLL) в Казахстане понимают идиомы в шутках. В исследовании приняли участие 25 участников (20 KLL и 5 RLL), которым было предложено прочитать 10 английских и 10 русских анекдотов, некоторые из которых содержали идиомы. Исследователь проанализировала Think-Aloud протоколы участников, выявив 20 стратегий понимания идиом, которые можно разделить на три категории: когнитивные, метакогнитивные и социально-аффективные. Автор также обнаружила пять основных трудностей, с которыми участники столкнулись во время задания на понимание идиом, таких как незнакомые идиомы и культурные различия.

Выводы исследования предполагают, что в обучение иностранному языку следует включить подробное обучение стратегиям понимания, включая идиомы и шутки. Кроме того, исследование подчеркивает важность стратегий понимания идиом для изучающих ИЯ при расшифровке значения неизвестных идиом, встречающихся при чтении текстов на ИЯ.

Ключевые слова: Изучающий казахский язык, изучающий русский язык, Think-Aloud протокол, метод, педагогическое средство.

Introduction

In this research study that utilized mixed methods, the investigation focused on the techniques employed by individuals who are native Kazakh speakers learning Russian (known as Russian Language Learners or RLLs) and individuals who are native Russian speakers learning Kazakh (known as Kazakh Language Learners or KLLs) for understanding idioms. The study employed Think-Aloud Protocols to uncover the difficulties encountered by foreign language learners while reading jokes that relied on both literal and figurative interpretations of idioms across languages.

Numerous studies have been conducted to investigate the acquisition of idioms, with a central question in first language (L1) idiom acquisition research being whether the literal or figurative meaning is retrieved first during comprehension or whether they are accessed simultaneously. However, researchers have not reached a consensus on this matter, both for L1 and second language (L2) idiom comprehension. Existing L1 idiom acquisition hypotheses are too limited to explain how L2 and foreign language (FL) learners understand idioms. A heuristic approach has been proposed, which suggests that L2 learners use various strategies such as guessing, using pragmatic knowledge, and experimentation to understand unknown idioms. However, no cross-language research has been carried out to identify the comprehension strategies used by Kazakh Language Learners (KLLs) and Russian Language Learners (RLLs) if an idiom is presented in an FL context equally biased towards a literal and metaphorical interpretation of an idiom, which is common in linguistic jokes. Additionally, FL learners will verbalize their thoughts and decide whether there is an idiom in the jokes or not. Therefore, the current study aims to address the problem of identifying the successful idiom comprehension strategies used by KLLs and RLLs during a Think-Aloud idiom comprehension reading task and the challenges they face.

This study aims to achieve three objectives: (1) recognize the comprehension strategies used by intermediate-level Kazakh and Russian language learners to understand transparent idioms in jokes; (2) determine if comprehension varies based on the category of the idiom (identical, similar, dissimilar, or no equivalent in the participant's first language) and the level of idiom transparency (low, medium, high); and (3) identify the difficulties encountered by Kazakh language learners (KLLs) and Russian language learners (RLLs) when reading jokes that contain transparent idioms.

Materials and methods

The researcher used a mixed methods approach to achieve two goals: to confirm the findings from two different data sets, questionnaires, and Think-Aloud Protocols, and to gain a more comprehensive and detailed understanding of the topic. Previous research has contributed to understanding L2 idiom acquisition and comprehension strategies but has not fully integrated quantitative and qualitative methods. In this study, questionnaires were used to describe participants' backgrounds, and Think-Aloud protocols were analyzed to identify idiom comprehension strategies and challenges faced by KLLs and RLLs during a reading task. Quantitative methods were used to determine relationships between language learners' experience, idiom recognition, comprehension, and strategies used. The analysis also investigated whether KLLs and RLLs differed in their use of comprehension strategies and whether recognition and comprehension varied by idiom category and level of transparency. Qualitative methods allowed for an in-depth linguistic analysis of how factors related to text, culture, and learner interacted with idiom recognition and comprehension, and what challenges KLLs and RLLs faced during the reading task. The qualitative analysis helped to interpret the quantitative results.

The author of the study took on multiple roles, including serving as a data collection tool, coding the transcribed Think-Aloud protocols, and interpreting the data. To ensure the participants' trust, the researcher was very transparent about the nature and purpose of the study, the time required, the use and storage of data, and the need for anonymity. Building rapport was especially important to ensure the participants felt comfortable during the recorded Think-Aloud sessions, which took place in a location free from distractions

such as a school, the researcher's office, or a private room. To prepare the participants for the Think-Aloud procedure, the researcher modeled a concurrent (i.e., online) and a retrospective (i.e., off-line) Think-Aloud, and allowed each participant to read three practice jokes to determine if the joke contained an idiom, so they could practice verbalizing their thoughts about how to comprehend (figure out) the meaning of the idiom while reading (concurrent) and then after reading (retrospective). The researcher assisted by translating isolated words in the joke if requested. Participants indicated the need for assistance by using phrases such as "I have no idea" or "I don't know," or by asking "What does this mean?" (Li, 2004, 301–313).

Literature review

A Think-aloud (TA) is a method used to uncover the developing metacognitive knowledge of an individual, which refers to their inner mental knowledge and control of problem-solving strategies. Metacognition started to be systematically examined in the late 1960s and early 1970s after Hart introduced a methodology to test the validity of people's introspections and Flavell provided evidence that metacognition was essential to a child's development and to human higher cognitive behaviors. According to Schraw, metacognition is critical to successful learning because it helps individuals control their cognitive skills and identify weak points that can be improved by building new cognitive skills (Bannert, M., Mengelkamp, Ch., 2008, 39–58). The next step after building awareness about metacognition is to teach necessary strategies to students. Metacognitive skills develop throughout people's lives, beginning in childhood through their verbal and sociocultural experiences. Some psychologists suggested that young children were not able to monitor their thought processes in early childhood, but several studies reported the opposite (Malt, B.C., Eiter, B., 2004, 896-904).

There are two types of TA: concurrent and retrospective. During a concurrent or online TA, participants are asked to verbalize their thoughts while completing a task. The concurrent TA can be a Level 1 (Talk-Aloud) or a Level 2 (Think-Aloud) verbalization. Level 1 involves uttering thoughts already encoded in verbal form, while Level 2 requires recording and verbalizing thoughts held in memory in some other form. Differences in instructions (talk aloud vs. think aloud) affect the type of verbalization the subjects produce. TA (Level 2) is a technique of verbalizing one's thoughts when completing a task that requires thinking. The subjects are asked to say aloud everything they think and everything that occurs to them while performing the task. The use of online data collection is more valid than offline methods (Simmons, B., Lanuza, D., Fonteyn, M., Hicks, F., Holm, K., 2003, 701–719).

A retrospective Level 3 verbalization or offline TA occurs after the participant has completed the concurrent TA. The participant is asked to retell what they remember about how they thought while performing the task. They should report the results of their memories instead of inferences (Cote, N., Goldman, S., 2004, 660–683; Janssen, T., Braaksma, M., Rijlaarsdam, G., 2006, 35-52). This type of TA draws on long-term memory and is used to validate an on-line TA, but it often lacks information present in a concurrent TA (Grant, 2007, 169–181; Cieřlicka, 2006, 115-144).

A Think-Aloud is a technique commonly used in psychological and educational research, although it has faced criticism. Ericsson and Simon's work provided a critical analysis of verbal protocol analysis, which helped to conceptualize the technique and provided strong evidence of its validity in understanding individuals' cognitive processes (Laing, S.P., Kamhi, A.G., 2002, 436-447; Schmitz, 2002, 89-113). However, to ensure the validity of the Think-Aloud, careful planning and execution of procedures are necessary. Van Someren, Barnard, and Sandberg warned against possible pitfalls in their practical guide, including invalidity due to disturbance of the cognitive process, memory errors, and interpretation by the subject. Other potential issues include inappropriate cuing, confounding results, and basic accessibility. Researchers must minimize these effects by being aware of participants' characteristics and selecting appropriate tasks representative of the cognitive process involved. Participants should be trained in thinking aloud and provided with clear directions to avoid making inferences. TAs are typically recorded and transcribed into analyzable segments with a coding scheme constructed based on a psychological model that predicts how people will behave during the task. Ideally, a hypothesis and coding scheme should be established before data collection (Gascoigne, 2002, 554–560; Lau, 2006, 383–399).

Several research studies have utilized think-aloud to investigate various language processes, such as reading, spelling, problem-solving, decision-making, writing, listening comprehension, speaking, translating, and negotiation in revision. While some studies have focused on first-language (L1) learners,

others have examined second-language (L2) learners (Dewey, 2004, 303-327; Kaakinen, J.K., Hyönä, J., 2005, 239-257; Leow, R.P., Morgan-Short, K., 2004, 35-57). The language used in think-aloud with L2 learners is a topic of debate, as some argue that L1 should be used due to limited language proficiency, while others suggest that L2 can be used after an orientation. The current study will focus on L2 or foreign language (FL) studies in language processes and provide a summary of the focus, design, and results of 18 think-aloud studies.

In analyzing various studies on idiom acquisition, the comprehension of L2 and FL learners is affected by factors such as idiom familiarity, transparency, frozenness, and context. Familiar idioms are easier to comprehend, and transparent idioms (those that can be broken down into their parts) are easier to comprehend and explain. The results of several experiments suggest that comprehension is facilitated by context and that syntactically frozen idioms are comprehended faster. The type of Think-Aloud method used (concurrent or retrospective) may have different effects on task completion for L2 learners, with some studies showing no detrimental effects and others showing hindrance to comprehension. Reading comprehension in L2 learning is affected by awareness and language proficiency. The nature of the sample and the study setting must also be taken into account when evaluating results (Brown, R, Pressley, M, Van Meter, P, & Schuder, T., 2004, 998-1040; McKeown, R.G., Gentilucci, J.L., 2007, 136-147).

For example, Qi's case study on language-switching behavior included math problem-solving as one of the tasks. A bilingual female graduate student was asked to complete two sets of math problems while thinking aloud. The participant used Chinese more frequently during the math tasks compared to writing and translation tasks. In more difficult math problems, the participant switched to Chinese automatically, indicating that L2 thinking was challenging. This finding supported Anderson's study, which found that advanced L2 learners faced difficulties while thinking aloud. The study used a translation task, where the participant translated English texts into Chinese. Language-switching occurred more frequently during the more demanding translation task, indicating a need for efficient encoding, thought development, lexical meaning verification, and avoidance of working memory overload. The study concluded that language-switching facilitated composing processes instead of hindering them (Berkowitz, E., Cicchelli, T., 2004, 37-57; Hempelmann, Ch. F., 2008, 333-360; Schuller, 2009, 147-167).

Leow (2001) presented the results of a study on the impact of awareness on second language (L2) acquisition in two separate articles. The research involved 28 novice L2 Spanish learners who were selected based on their performance in pre-and post-tests from a group of 85 students. The study aimed to assess the participants' ability to acquire irregular singular and plural simple past forms of stem-changing -ir verbs in Spanish. Before the experiment, all students were exposed to Spanish simple past irregular forms during a regular class session, followed by a pretest that included a multiple-choice recognition task and a fill-in-the-blank production task (Leow, 2001, 113-155).

During the experiment, the participants completed a crossword task that required problem-solving skills related to the targeted forms. They were instructed to speak aloud their thoughts while completing the task in a laboratory setting. The post-exposure recognition and production tasks were conducted immediately after the task. The researchers analyzed the data only from the participants who scored zero in the pretest and 100 percent in the crossword puzzle task to establish a consistent baseline performance for all participants.

The researcher identified two categories of participants based on the transcribed verbal protocols obtained during the task: Category A and Category B. Category A participants exhibited cognitive change, meta-awareness, and the ability to formulate a morphological rule, whereas Category B participants showed cognitive change without meta-awareness or a morphological rule. The statistical analysis of the data revealed that awareness had a significant effect on participants' performance in both recognition and production tasks. The findings supported the notion that learners' awareness played a crucial role in L2 acquisition and revealed that different levels of awareness led to differences in processing.

Results and discussion

This study involved 20 intermediate-level Kazakh language learners who were studying Kazakh as a foreign language at a school in Almaty. It also included 5 intermediate-level Russian language learners who were studying Russian as a foreign language at a school in Almaty. Participation was optional, and all participants provided written consent. The intermediate level of Kazakh or Russian indicated that the students had a strong understanding of written texts but struggled with comprehending certain idioms,

figures of speech, and words with multiple meanings. The participants' proficiency levels were assessed during the screening process.

The study required the participants to read 10 contained transparent idioms. Among the 10 jokes with idioms, 2 were cited as examples, one in Kazakh and the other in Russian. The participants who were KLLs read Kazakh idioms, while RLLs read Russian idioms. The 10 idiomatic jokes had a play on both literal and metaphorical meanings of idioms. The Russian jokes were taken from the website <http://anekdot.mail.ru>, while Kazakh jokes were taken from the website <https://znaniya.com/task/7526552> (see Table 1). No formal permission was obtained from publishers because the text excerpts used in the study were less than 300 words. The idioms used in the Russian jokes were categorized into 4 groups based on their similarity and dissimilarity to idioms in the participants' L1.

Table 1. – *Kazakh Idioms with Equivalent/Analog in the Russian Language*

Өз орнын білу	знать свое место
Жылайын ба, күлейін бе	то ли плакать, то ли смеяться
Арсыз-ұятсыз	ни стыда, ни совести
Бірі ұрымға, бірі қырымға	кто в лес, кто по дрова
Бас қатыру	ломать голову или морочить голову
Бүйректен сирақ шығару	вкривь и вкось
Қас пен көздің арасында	в мгновение ока
Көзді ашып жұмғанша	не успеешь глазом моргнуть
Аяғы жерге тимей жүгіру	одна нога там, другая здесь
Әкесі кілем жайғандай	баклуши бить

To make sure that Russian and Kazakh idioms chosen for this study were relatively of the same level of transparency in both languages, they were rated by six speakers of Russian and Kazakh on a 5-point scale from less transparent (1) to most transparent (5). According to the raters' judgment, the most transparent Russian idioms were idioms #3, #8, #9, and #10, and the least Russian transparent idioms were #7. The most transparent Kazakh idioms were #1, #2, #5, and #8; the less transparent ones were #3 and #7. (See Tables 2 and 3).

Based on the average for each idiom, the researcher grouped Russian and Kazakh idioms into three categories: idioms with a low level of transparency (the range is from 2.1 to 3 on a 5-point scale), idioms with a moderate level of transparency (a range is from 3.1 to 4), and idioms with a high level of transparency (4.1-5).

Table 2. – *Kazakh Idioms' Transparency Ratings*

Kazakh idioms	1	2	3	4	5	6	Averages for each idiom
Өз орнын білу	5	4	3	5	1	2	3.33
Жылайын ба, күлейін бе	5	1	3	3	3	4	3.17
Арсыз-ұятсыз	5	5	5	5	3	4	4.5
Бірі ұрымға, бірі қырымға	5	2	5	1	5	3	3.5
Бас қатыру	5	2	4	3	2	4	3.33
Бүйректен сирақ шығару	4	1	4	5	2	5	3.5
Қас пен көздің арасында	3	1	2	4	2	4	2.67
Көзді ашып жұмғанша	4	5	3	5	2	5	4
Аяғы жерге тимей жүгіру	5	5	3	2	4	5	4
Әкесі кілем жайғандай	5	5	4	5	4	5	4.67
Averages for 10 idioms given by each rater	4.6	3.1	3.6	3.8	2.8	4.1	

Table 3. – *Russian Idioms' Transparency Ratings*

Kazakh idioms	1	2	3	4	5	6	Averages for each idiom
знать свое место	5	5	5	5	1	5	4.33
то ли плакать, то ли смеяться	5	3	5	4	2	5	4
ни стыда, ни совести	3	1	3	2	3	3	2.5
кто в лес, кто по дрова	4	4	3	5	1	5	3.67
ломать голову или морочить голову	5	5	4	5	1	5	4.17
вкривь и вкось	4	4	2	5	1	5	3.5
в мгновение ока	2	1	2	1	5	4	2.5
не успеешь глазом моргнуть	4	5	2	5	4	4	4
одна нога там, другая здесь	5	3	4	5	1	5	3.83
баклуши бить	4	4	3	3	4	3	3.5
Averages for 10 idioms given by each rater	4.1	3.5	3.3	4	2.3	4.4	

The findings of this study should not be applied beyond the specific participants, methodology, and task employed. The research design has some limitations that should be noted. For example, the study involved only a single Think-Aloud session with each participant, which may not have allowed for sufficient practice in verbalizing their thoughts. Additionally, the number of idioms presented to the language learners was limited due to time constraints and the nature of the protocol, which may have impacted the results. The sample size of the study was also relatively small, which limits the generalizability of the findings, even though parametric tests were used to detect differences. Finally, the idioms used in the reading task were rated by six speakers of Russian and Kazakh, whose L1 was Russian. Previous research has shown that non-native speakers may rate idioms differently, which may have affected the grouping of idioms based on their level of transparency.

Conclusion

The aim of this research study, which employed mixed methods and compared Kazakh and Russian language learners, was threefold: (1) to identify the comprehension strategies used by intermediate-level Kazakh and Russian language learners to recognize and understand transparent idioms in jokes, (2) to determine whether comprehension depends on the category of the idiom and its level of transparency, and (3) to discover challenges that Kazakh and Russian language learners encounter while reading jokes with transparent idioms. The findings of this study showed that the ability of the participants to comprehend idioms varied, and that comprehension was affected by various factors including the level of transparency of the idiom, the proficiency level of the learner, and their cultural background. High-level transparency idioms were found to be the easiest for both Kazakh and Russian language learners to comprehend. The study also revealed that exposure to humorous texts based on idioms and plays on words can effectively foster analytic, critical, and divergent thinking among language learners. The study suggests that while it is impossible for a language learner to learn all idioms in a target language, explicit instruction in idiom comprehension strategies can be beneficial. Successful language learners used more effective top-down strategies, which demonstrated efficient cognitive processing. The study concludes by emphasizing the importance of idiom comprehension strategies in language learning, and the need for further research on the differences in the strategies used by Kazakh and Russian language learners.

This study has identified several implications for foreign language education practice. Although reading strategies are not explicitly taught in foreign language (FL) curricula, research has shown that a student's cognitive academic language proficiency (CALP) in their first language (L1) can be transferable to their second language (L2) after reaching a threshold proficiency in the L2. The study has also found that idioms' non-literal meanings can be challenging for FL learners, and only two strategies, Idiom Analog, and Idiom Background Knowledge, were positively correlated with idiom recognition and comprehension. It is, therefore, recommended that FL instructors raise awareness of appropriate idiom comprehension strategy use and model how to apply global, top-down strategies when reading an FL text that contains idiomatic language. The study also suggests that the association of idioms with mental images and personalizing idioms can enhance FL learners' understanding. Guessing from the context and pragmatic life background knowledge are other effective strategies that can be explicitly taught in FL classrooms. Finally, the study recommends the use of humorous discourse to help FL learners become aware of how meanings can be construed and misconstrued.

References:

- Bannert, M., & Mengelkamp, Ch. (2008). Assessment of metacognitive skills by means of instruction to think aloud and reflect when prompted. Does the verbalization method affect learning? *Metacognition Learning*, 3, 39–58. doi 10.1007/s11409-007-9009-6
- Berkowitz, E., & Cicchelli, T. (2004). Metacognitive strategy use in the reading of gifted high achieving and gifted underachieving middle school students in New York City. *Education and Urban Society*, 37, 37-57. doi: 10.1177/0013124504268072
- Brown, R, Pressley, M, Van Meter, P, & Schuder, T. (2004). A quasi-experimental validation of transactional strategies instruction with low-achieving second-grade readers. In R.B. Ruddell, & N.J. Unrau (Eds.), *Theoretical models and processes of reading*. (5th ed.). (pp. 998–1040). Newark, DE: International Reading Association.
- Cieślicka, A. (2006). Literal salience in on-line processing of idiomatic expressions by second language learners, *Second Language Research*, 22, 115–144.
- Cote, N., & Goldman, S. (2004). Building representation of informational text: Evidence from children's think-aloud protocols. In R.B. Ruddell, & N.J. Unrau (Eds.), *Theoretical models and processes of reading* (5th ed., pp. 660–683). Newark, DE: International Reading Association.
- Dewey, D.P. (2004). A Comparison of reading development by learners of Japanese in intensive domestic immersion and study abroad contexts. *Studies in Second Language Acquisition*, 26, 303-327. doi: 10.1017/S0272263104062072
- Gascoigne, C. (2002). Documenting the initial second language reading experience: The readers speak. *Foreign Language Annals*, 35, 554–560.
- Grant, L.E. (2007). In a manner of speaking: Assessing frequent spoken figurative idioms to assist ESL/EFL teachers. *System*, 35, 169–181.
- Hempelmann, Ch. F. (2008). Computational humor: Beyond the pun?! In V. Raskin, (Ed.), *The primer of humor research*. (pp. 333–360). Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Janssen, T., Braaksma, M., & Rijlaarsdam, G. (2006). Literary reading activities of good and weak students: A think aloud study. *European Journal of Psychology of Education*, 21, 35–52.
- Kaakinen, J.K. & Hyönä, J. (2005). Perspective effects on expository text comprehension: Evidence from think-aloud protocols, eye-tracking, and recall. *Discourse Processes*, 40, 239–257.
- Laing, S.P., & Kamhi, A.G. (2002). The use of Think-Aloud protocols to compare inferencing abilities in average and below-average readers. *Journal of Learning Disabilities*, 35, 436-447.
- Lau, K-L. (2006). Reading strategy use between Chinese good and poor readers: A think-aloud study. *Journal of Research in Reading*, 29, 383–399. doi: 10.1111/j.1467–9817.2006.0302.x
- Leow, R.P. (2001), Attention, awareness, and foreign language behavior. In R. Ellis (Ed.), *Form-focused instruction and second language learning: Language learning monograph, Volume 4* (pp. 113-155). Wiley-Blackwell.
- Leow, R.P., & Morgan-Short, K. (2004). To think aloud or not to think aloud. The issue of reactivity in SLA research methodology. *Studies in Second Language Acquisition*, 26, 35–57. doi: 10.1017/S0272263104261022

Li, D. (2004). Trustworthiness of think-aloud protocols in the study of translation processes. *International Journal of Applied Linguistics*, 14, 301–313.

Malt, B.C., & Eiter, B. (2004). Even with a green card, you can be put out to pasture and still have to work: Non-native intuitions of the transparency of common English idioms. *Memory and Cognition*, 32, 896-904.

McKeown, R.G. & Gentilucci, J.L. (2007). Think-Aloud Strategy: Metacognitive development and monitoring comprehension in the middle school second-language classroom. *Journal of Adolescent and Adult Literacy*, 51, 136–147. doi:10.1598/JAAL.51.2.5

Schmitz, J.R. (2002). Humor as a pedagogical tool in foreign language and translation courses. *Humor: International Journal of Humor Research* 15, 89–113.

Schuller, J.M. (2009). Gender and foreign language reading comprehension. In C.Brantmeier (Ed.) *Crossing languages and research methods: Analyses of adult foreign language reading*. (pp.147–167). Charlotte, NC: Information Age Publishing.

Simmons, B., Lanuza, D., Fonteyn, M., Hicks, F., & Holm, K. (2003). Clinical reasoning in experienced nurses. *Western Journal of Nursing Research*, 25, 701–719. doi: 10.1177/0193945903253092

Ә.Ә. Бияздықова*

Темирбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан
e-mail: biyazdykova@mail.ru

«ҮМІТ» КОНЦЕПТІН ҚҰРАЙТЫН КОНЦЕПТІЛІК ӨРІСТЕР

Мақалада үміт концептінің этимологиясын аша отырып, оған концептуалды талдау жасалады, концептілік өрістері анықталады. Үміт концепті мен оның этимонын салыстыру, әлемнің тілдік бейнесін жасаудағы үміт танымының адам санасында жинақталған аялық білімінің деңгейін пайымдау, үміт макроконцептінің құрайтын концептілік өрістерді анықтау мақаланың мақсаты болып табылады. Осындай міндеттерді ашу барысында ғалымдардың ғылыми пікірлері талданып сараланады. Қазақ дүниетанымындағы үміт концептінің табиғатын ашуда талдаудың этимологиялық, концептуалдық, салыстыру сынды әдістері қолданылады. Концептінің мәнін ашуда өзіндік маңызға ие болып табылатын оның құрылымдық типтеріне мысалдар келтіріледі. Тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерді үміт концептінің концептілік өрістеріне қарай топтауда оның базалық концепт болатындығы анықталады. Мақаладағы зерттеу нәтижелерін, тұжырымдар мен пайымдауларды когнитивті тіл білімі, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, этимология, психоллингвистика бойынша оқылатын дәрістерде, концепт теориясы бойынша арнайы курстарда, сонымен қатар концептілер мен концептілік өріс сөздіктерін құрастыруда пайдалануға болады. Ал үміт концептінің құрылымдық типтері мен оларға жасалған концептуалды талдаудың практикалық маңызы зор.

Тірек сөздер: когнитивті тіл білімі, концепт, концептуалды талдау, үміт, концептілік өріс.

А.А. Бияздықова*

Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, Алматы, Казахстан
e-mail: biyazdykova@mail.ru

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОЛЯ, СОСТАВЛЯЮЩИЕ КОНЦЕПТ «НАДЕЖДА»

В статье раскрывается этимология концепта надежды, проводится его концептуальный анализ, определяются концептуальные поля. Целью статьи является сравнение концепции надежды и ее этимона, осмысление уровня познания надежды, накопленного в сознании человека в создании языковой картины мира, определение концептуальных полей, составляющих макроконцепт надежды. В ходе раскрытия вышеуказанных задач анализируются научные мнения ученых. В раскрытии природы концепта надежды в казахском мировоззрении используются этимологические, концептуальные, сравнительные методы анализа. Приводятся примеры его структурных типов, которые имеют свое значение в раскрытии сущности концепта. Было установлено, что при группировке устойчивых фраз и пословиц в зависимости от концептуальных полей концепта надежды он становится базовым концептом. Результаты исследований, выводы и суждения в статье могут быть использованы в лекциях по когнитивному языкознанию, лингвокультурологии, этнолингвистике, этимологии, психоллингвистике, специальных курсах по теории концептов, а также при составлении концептов и словарей концептуального поля. А структурные типы концепта надежды и концептуальный анализ на них имеют большое практическое значение.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, концептуальный анализ, надежда, концептуальное поле

А.А. Biyazdykova*

Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan
e-mail: biyazdykova@mail.ru

CONCEPTUAL FIELDS THAT MAKE UP THE CONCEPT OF «HOPE»

The etymology of the concept of hope is revealed in the article, its conceptual analysis is carried out, conceptual fields are defined. The purpose of the article is to compare the concept of hope and its ethymon, to comprehend the level of knowledge of hope accumulated in the human mind in creating a linguistic picture of the world, to determine the conceptual fields that make up the macro concept of hope. During the disclosure of the above tasks, the scientific opinions of scientists are analyzed. In revealing the nature of the concept of hope in the Kazakh worldview, etymological, conceptual, comparative methods of analysis are used. Examples of its structural types are given, which have their own significance in revealing the essence of the concept. It was found that when grouping stable phrases and proverbs depending on the conceptual fields of the concept of hope, it becomes the basic concept. The research results, conclusions and judgments in the article can be used in lectures on cognitive linguistics, linguoculturology, ethno-linguistics, etymology, psycholinguistics, special courses on the theory of concepts, as well as in the compilation of concepts and dictionaries of the conceptual field. And the structural types of the concept of hope and the conceptual analysis on them are of great practical importance.

Keywords: cognitive linguistics, concept, conceptual analysis, hope, conceptual field.

Кіріспе

Қазіргі таңда ақпаратты қабылдау, түсіну, оны жадыда сақтау, ол туралы бейне қалыптастыру, оның санада жаңғыруы, қабылдаған ақпаратты тіл арқылы жеткізе білу сынды күрделі үрдістерсіз тілді зерттеу мүмкін емес. Осындай үздіксіз үрдістерді тіл білімінің когнитивті саласы қарастырады. Ол тілдік санада дүниенің бейнесін құруға, тілдік сананың құрылымын модельдеуге бағытталған. Осы күрделі құрылымның нәтижесінде пайда болған дүние туралы біртұтас түсінік – концептуалды түсінік болады. Адамда концептуалды түсініктің қалыптасуы алдымен сезімдік қабылдау, түсінік қалыптастыру және ойдың тілдік көрінісі арқылы жүзеге асады. Санада жүретін бұл әрекеттердің нәтижесі, белгілі бір ақпараттардың жиынтығын тудырады да, сол ақпараттар концепт жүйесін қалыптастырады. Кез келген ұлттың концептілер жүйесін сол ұлттың дүниетаным құндылықтары құрайды. Адам санасында танылған, бейнеленген білім айқындалып, әлемнің тілдік бейнесі жасалады.

Когнитолог ғалымдардың айтуы бойынша концептілер адам санасында метафизикалық концептілер (бақыт, тағдыр), эмоционалды концептілер (қуаныш, мұң) және ұлттық-мәдени концептілер (жусан, домбыра) болып үш түрде танылады. Мысалы, Ю.С. Степанов және С.Г. Проскурин концептілерді метафизикалық тұрғыда, ал В.И.Шаховский Н.А. Красавский сынды ғалымдар оларды эмоционалды деп алып зерттеу жасаса, С.Х. Ляпин, Ю.С. Степанов, С.Г. Воркачев, В.И. Карасик сынды ғалымдар концептілерді ұлттық-мәдени тұрғыда зерттеген. Ал қазақ тіл білімінде концептілердің танылуын ғалым А.Б. Әмірбекова өз зерттеуінде: «концептілердің санада танылу деңгейіне қарай, ақиқат дүниенің болмысы мен өзіндік ерекшелігіне қарай метафизикалық, ұлттық-мәдени, эмоционалдық концептілер деп шартты түрде жіктеуге болады» деп атап көрсетеді (Әмірбекова, 2019: 45)

Аталған мақаладағы талдаудың объектісі болып отырған «үміт» концепті метафизикалық концепт болады. Метафизикалық концептілер – ақиқат дүниедегі абстракцияның ең жоғары құндылықтарын танытатын ментальді мазмұн. Ол символ-белгі арқылы көрінуі мүмкін рухани құндылықтарды «көрінбейтін әлемге» апарды (Воркачев, 2004: 32). Мұнда сөзде көрініс тапқан метафизикалық мән мен пәндік әлемнің құбылысы арасындағы семантикалық ассоциациялар концептуалданады, яғни рухани және материалды мәдениет жымдасады. Бұл топқа енетін концептілер, көбінесе, абстрактілі.

Үміт – барлық әлем халықтарына ортақ концепт. Сондықтан үміттің атқаратын қызметі мен ол туралы таным жалпыға ортақ. Тек жеке этнос өкілдерінің сөз саптауларында образдануы мен ерекшеленуінде кейбір өзгерістер болуы мүмкін. Алдымен үміттің біздің өміріміздегі мәнін ашып көрелік. Адам баласы әр күні таңертең үміттеніп тұрады, жатарда үміттеніп ұйықтайды. Үмітпен тыныстайды. Үмітпен алға жылжиды. Себебі үміттің табиғаттағы, тіршіліктегі басты тапсырмасы – ең соңғы дем қалғанша күресе беру. Үміттің күші, жігері шексіз, таусылмайды. Үміт арқылы адам өзінің шамасы келмейтін нәрселерге қол жеткізеді. Үміт сенімнен туындайды. Адам таусылып біткен күннің өзінде, үміт талаптанып тұрады. Үміт өлмейді. Ол өлген күннің өзінде соңғы болып барып жеңіледі. Бірақ оның өзі тіршілік жойылып кеткен жағдайда. Себебі қандай жағдай болмасын, жүрек түбінен қылтып тұратын үміт адамды таңсық болса да бір жолға бастайды. Үміттендіреді. Сезім солып, сенім өліп, арман таусылып, сабырлылық қашқан кезде бәрінің соңында адамды қайта сабырға шақырып, арманға жетелеуге көмектесетін, селкеу түскен сенімді қайта тұрғызуға, сезімді қайта оятуға күш беретін – үміт.

Әлемнің тілдік бейнесіндегі үміт ұғымы өмірде кездесетін ауыртпалықтар мен қиындықтар кезінде келешектен түңілмес үшін, өмірде кездесетін жеңілістерді қайта еңсеріп, кедергілерді жеңіп, ертеңгі жарқын болашаққа талпыну үшін аса қажетті күш ретінде танылады. Аталған ұғымның қазақ дүниетанымында концептуалдануы оның концептілік өрістерін құрайтын микроконцептілерді талдау барысында айқындалады, тақырыптың өзектілігі анықталады.

Материал және әдістер

Қазақ дүниетанымындағы «үміт» концептінің концептілік өрістерін анықтауда түсіндірме сөздік, М.Қашқаридің «Түрік сөздігі», көне түркі сөздігі, фразеологиялық сөздіктер басшылыққа алынды. Сонымен қатар қазақ мақал-мәтелдері мен үміт сөзімен келетін тұрақты тіркестер

қолданылды. Мысалы, М.Қашқаридің «Түрік сөздігіндегі» үміт сөзінің сипаттамасы мен көне түркі сөздігіндегі («Древнетюркский словарь») үміт сөзінің анықтамасы Л.З.Рүстемовтің «Араб-иран кірме сөздерінің қазақша-орысша түсіндірмелі сөздігімен» салыстырылды. Сондай-ақ, І.Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігіндегі» «үміт» концептімен тіркескен фразеологиялық тіркестерден мысалдар алынды және олар көркем шығармада кездесетін тіркестермен салыстырылды. Жиналған мысалдарды талдау барысында салыстыру, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді сұрыптау, топтау әдістері қолданылды, «үміт» концептін анықтайтын тілдік бірліктерге концептуалды талдау әдістері жасалды. Концепт атауын зерделеу мен оны талдау жолдарын анықтауда концептология, сонымен қатар психология, психолінгвистика саласындағы іргелі зерттеу еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдарды саралау, оларды түйіндеп қорыту әдістері қолданылды. Көркем шығармадан алынған мысалдар мен өзге де тілдік материалдарды топтастыру жұмыстары жасалды.

Әдебиетке шолу

Концептіні тілдік тұрғыдан үш тәсіл арқылы зерделейді. Біріншісі, кең мағынада концептердің қатарына мағынасы ұлттық тілдік сананың мазмұнын құрайтын және тіл өкілі дүниесінің қарапайым бейнесін қалыптастыратын лексемаларды анықтау. Осындай концептердің жиынтығы ұлт мәдениеті шоғырланатын тілдің концептілік өрісін құрайды. Екіншісі, тар мағынада концептердің қатарына тілдік мәдени ерекшелігімен белгіленген немесе белгілі этномәдениеттің өкілдерін сипаттайтын семантикалық білім. Үшіншісі, концептінің тікелей адам санасымен байланысы. Ғалым А.Исламның айтуынша, «концептілерді талдау барысында төмендегідей бірізділік ұсталынады: сөздіктегі анықтамасы; концептің мағынасы мен оның әр түрлі философиялық және діни жүйелердегі орны; концептің адамның күнделікті санасындағы түсінігі; концептің әмбебап белгілері; концептің фразеологизмдердің түзілуіне немесе қолданылуына әсері; белгілі бір концептіге байланысты сюжеттің, немесе образдардың пайда болуы» (Ислам, 2004: 58). Сол сияқты когнитивті тіл білімінде концептер тілдік бірліктердің семантикасы арқылы менталды бірлік ретінде зерттеледі. Сондықтан концептология қазіргі семасиологияның барлық әдістерін пайдаланады. Мысалы, сөздік дефиницияларды талдау, компонентті талдау, психолінгвистикалық әдістер және т.б. Алайда бұл әдістермен когнитивті тіл білімі өз зерттеуін аяқтамайды дейді ғалымдар: «семантикалық талдау нәтижелерін жалпылай отырып және концептіні танымның бірлігі ретінде модельдей келе ары қарай өз дамуын жалғастыра береді» (Кубрякова, 2004: 63). Бұл айтылған пікірлер мақалада талданатын «үміт» концептінің сөздіктегі анықтамасы мен мағынасын, оның белгілерін, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің түзілуіндегі қызметін анықтауда және осы концептімен байланысты образдардың пайда болуын сұрыптауда басшылыққа алынды.

Концепт құрылымы туралы когнитивті тіл білімі ғалымдарының пікірлері өте көп. Сондай ғылыми пікірлердің бірі – А.И.Карасиктің пікірі. Ол: «Көп өлшемді ментальді құрылым бола отырып, концепт үш маңызды өлшемге ие: бейнелі (образный), ұғымдық (понятийный) және құндылық (ценностный)» дей келе, концептінің бейнелік жағы дегеніміз – біздің жадымызда бейнеленетін оқиғалардың, құбылыстардың, заттардың, көру, есту, дене арқылы сезіну (тактильдік), дәм, иіс, түйсігі арқылы қабылданатын сипаттамалары, тәжірибелік білімнің релеванттық белгілері. Ұғымдық жағы – концептінің тілде бекітілуі, оның белгіленуі, сипатталуы, белгілік құрылымы, дефинициясы, нақты концептінің ешқашан оқшау өмір сүрмейтін концептілер қатарына қатысты салыстырмалық сипаттамасы. Концептінің құндылық жағы – бұл психикалық құрылымының жеке адам үшін де, ұжым үшін де маңызды болуы. Құндылық аспектісінде қарастырылатын концептілердің жиынтығы ғаламның құндылық бейнесін жасайды» (Карасик, 2005: 97) деп айтады. А.И.Карасиктің бұл пікірі «үміт» концептін анықтауға себепкер тілдік бірліктер – мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерді сұрыптауға негіз болды. Зерттеушілердің ғылыми пікірлеріндегі талдау үлгісін негізге ала отырып, қазақ дүниетанымындағы «үміт» концептінің концептілік өрісі айқындалды.

Нәтижелер және талқылау

Ұлт дүниетанымында концепт көпқырлы динамикалық ментальді бірлік ретінде қарастырылады. Сол себепті концепт талдауда оның белгілерін толыққанды көрсетіп сипаттау қажет. М.В.Пименова да: «концептінің құрылысын анықтауда соған сәйкес келетін тілдік бірліктердің үйлесетіндігіне назар аудару қажет. Концептінің құрылымын анықтауда сол концептіні

репрезентациялайтын бүкіл тілдік корпусты (лексикалық бірліктер, фразеология, мақал-мәтелдер қорын) зерттеу керек. Концептіні зерттеудегі ең қажетті кезеңдердің бірі сол концептіні репрезентациялайтын сөздің ішкі формасына талдау жасау әдісі болып табылады. Яғни, концептінің түзілуіне оның этимологиясы бірден-бір негіз болады» дейді (Пименова, 2004: 9). Зерттеуші пікіріне сүйене отырып, үміт концептісінің этимологиясын қарастырайық. Көне түркі сөздігінде екі ғалым еңбегінен мысал келтіріледі: UMDU – тілек, үміт (М.Қашқари нұсқасы), UMUY – үміт (А.Йүгінеки нұсқасы). (Древнетюркский словарь, 2016: 648). М.Қашқари өз еңбегінде де: UMDU/ҰМДҰ: үміт, тілек деп жазады. *Үміт* түбірінен туындаған сөздерді де атап көрсетеді: Umduшы: Ұмдұшы – үмітші, тілек етуші. UMDЫ/ҰМДЫ: үміттенді, үміт етті. *Ol menden nәң umdy/Oл менден нәң ұмды – ол менен нәрсе үміт етті*. Umar ummaq: ұмар ұммақ – үміттенер, үміттенбек (Қашқари, 2017: 158). Тағы да UMUNY/ҰМҰНҰ деген қолданысын жазады. Мағынасы: үміт, үміттену. *Utıny Tәңгіge/Ұмұнұ Tәңірге – Үміт Tәңірге*. UMUNDUM/ҰМҰНДҰМ: үміттендім. *Men Tәңіріден ұмұндұм – Мен Tәңіріден үміттендім* (Қашқари, 2017: 241). Екі ғалымның жазбаларынан *үміт* сөзінің түркі тілінде ұмдұ және ұмұнұ, ұмұу түрінде қолданғандығы анықталды.

Ал Э.В.Севортян өз сөздігінде UM түбір формасын жазады да, мағынасын: 1. надеяться, уповать, рассчитывать, ожидать, полагать (түрік, әзербайжан, гагауз, құмық, қарақалпақ, қазақ, өзбек); 2. верить во что (түрік тілінде) деп түсіндіреді. Осы UM түбірінен *umun, umdi\umdu, umduq* (түрік, әзербайжан, гагауз, қарақалпақ, қазақ, өзбек тілдерінде), *umut* (құмық тілінде) туынды сөздер жасалып, үміт, тілек мағынасында қолданылған дейді. Ал осы түбірден туындаған *umcup* сөзін үміт сөзіне қарама-қарсы үмітсіз мағынасында түсіндіреді. Сонымен қатар OM түбірінен туындаған ОМҰҚ туынды формасы кездеседі және ол үміт деген мағынаны береді дейді. Кейбір түрік говорларында *үміт* мағынасында қолданылатын *emicek* туынды формасының бар екендігін айтады (Севортян, 1974: 595-596). Севортян *үміт* сөзі *um* түбірінен туындаған форма деген пікірге келеді.

Л.З.Рүстемов *үміт* сөзін парсының сөзі [*омид*: надежда, упование, ожидание, желание] деп айтады (Рүстемов, 1989: 287). Г.Мамырбекова да парсының «*умид* сөзі, мағынасы – дәме, бір нәрсенің іске асуына күні бұрын сену, тілеу дегенді білдіреді» дей келіп, *умидуар* – дәмелі болу, үміткер сөзі туындайды деген пікірді келтіреді (Мамырбекова, 2017: 569-570). Екі ғалым да *үміт* сөзінің шығу төркінін парсынікі деп көрсетеді. Бұл шолуларда концепт этимологиясы оның концепт болып қалыптасуының механизмін көрсетеді, ары қарай дамуына негіз болады, оның түпкі бейнесін көрсетуге көмектеседі, өзге де белгілерінің туындауына және сонымен тығыз жымдасып кетуіне қызмет етеді десек, «үміт» концептінің түзілуіне, оның этимологиясы бірден-бір себепші.

Қазіргі қазақ дүниетанымында *үміт* үш мағынада қолданылады. Біріншісі – белгілі бір істің, ойдың жүзеге асуына білдірілген сенім, дәме. Мысалы: *Өмірде не баянды – бәрі өтеді. Бірақ адамзат Қап тауының артында қайғыға айналмайтын мәңгіге қуаныш бар деген үмітпен ғана өмір сүреді.* (М.Жұмабаев). Екіншісі – арман, тілек: *Үміт шіркін қашан да қашқан елік, Кейде жазып қаламын, кейде көріп. Тұлпардаймын көңілім қиқулаған, Шабытыма шаршамас тілім – серік* (К.Әзірбаев). Үшінші ауыспалы мағынада – үміт артары, сенері: *Әуезовтің үмітімін, жігітімін санаулы, Ұстазымның нұр назары біздің жаққа сан ауды. Сол алғашқы сабақтан-ақ мен үйренген болатынымын, Дүниеге Әуезовтің көзіменен қарауды* (Т.Молдағалиев) (Қазақстан Ұлттық Энциклопедиясы, 2000: 60).

Үміт – концептілік деңгейге көтерілген өрісі кең ұғым. Ұлт дүниетанымында *үміт* – шексіздіктің белгісі. Сол себепті оның бойында бірнеше өзіндік табиғи қасиеттері бар. Табиғи қасиеттеріне қарап, оның концептілік өрістерін анықтауға болады. *Үміт* ұғымының мағынасын негізге ала отырып, оның *сенім, арман, болашақ* сынды концептілік өрістерін анықтауға болады. Бұл концептілік өрістерде тұрақтылық басым. Ал *дәме, емесін, жұбаныш, медеу* концептілік өрістерінде тұрақсыздық басымдау. Сонымен қатар «үміт» концептінде динамикалық күй басым. Ол сенімнің, не арманның, дәменің нәтижеге жетуі және екіншісі осыған қарама-қарсы қозғалыста жүзеге аспағандық, орындалмағандық қасиеттің болуы.

«Үміт» концептін құрайтын концептілік өрістер мен оның динамикалық күйін тұрақты тіркестерден анық байқауға болады. “Үміт” концептін құрайтын тұрақты тіркестерді ішкі мағынасына қарай ажыратып, *сенім, арман, болашақ, дәме, медеу, жұбаныш, емесін* сынды концептілік өрістерге бөлеміз. Бұл талдауда “үміт” базалық концепт дәрежесінде қызмет атқарады. «Үміт» танымының концептілік өрістеріне қарай тұрақты тіркестердің жіктелуі:

Сенім концептілік өрісі – *көкірегіне үміт толды; соңғы үміт; үміт артты; үміті бар; үміт етті/қылды; үміт жетеледі; үміттің оты ойнады; үмітпен күткен; үміт үзбеді; үміті көп.*

Дәме концептілік өрісі – *үміт күтті; үміт етті/қылды; үміт жетеледі.*

Арман концептілік өрісі – *үміт дүниесі; үміт етті/қылды; үміт оты; тәтті үміт; аш үміт; желік үміт; үміт сәулесі.*

Болашақ концептілік өрісі – *үміті алда; нұрлы үміт; үміт сәулесі.*

“Үміт” концептісінің динамикалық күйі туралы жоғарыда айтылды. Сенімнің не арманның, дәменің нәтижеге жетуі, орындалу күйі *үмітке жетті; үміті ақталды; үміті жанды; үмітінің сәті түсті* ақпараттық бірліктері арқылы анықталады. Тұрақты тіркестерді макроконцептілерге жіктегенде *үміт – сенім* концептілік өрісінде қолданылатын тілдік бірліктердің басымдығы байқалды. Келесі қолданыстардан *үміт – арман, үміт – дәме, үміт – болашақ* өрістеріндегі ақпараттық бірліктерді айқындауға болады. Бұдан шығатын қорытынды: “үміт” макроконцептінің табиғатын неғұрлым кеңінен ашатын *сенім* микроконцепті болып табылады. Сенімнің не арманның, дәменің жүзеге аспағандығы, орындалмағандығы *үміттің жібi үзілді; үміті алданды; үміті желге ұшты; жалған үміт; үмітін өшірді/сөндірді; үмітін кесті* тілдік бірліктері арқылы айқындалады.

Этностың бар болмысын, пайымын қысқа да нұсқа түрде жеткізуде паремеологияның алатын орны ерекше. Тілдік бірліктің концепт деңгейіне көтеріліп, оның әлемнің тілдік бейнесіндегі орнын анықтауда атқаратын қызметі зор. «Үміт» концептінің концептілік өрістерін анықтауда да осы мақал-мәтелдердің атқаратын қызметі ерекше. “Үміт” танымына қатысты көріктеу құралдары мақал-мәтелдерде кеңінен ашыла түсетіндігі анықталды. Аталған концептімен байланысты, оның когнитивтік өрістерімен келетін мақал-мәтелдер тақырып жағынан да, концептілік өріс жағынан да өте мол.

“Үміт” концептімен байланысты мақал-мәтелдер семантикалық белгілеріне қарай анықталып, мынадай концептілік өріске топтастырылды:

Үміт – сенім. *Үміт өлмейді. Сағыныш – сары ауру, үміт – талшық. Жас өсемін деп үмітті, Жалғыз көбейем деп үмітті, Жарлы байымын деп үмітті, Ауру жазылам деп үмітті. Тірі адамның ісі – үміт. Үмітсіз – шайтан. Сыртын көріп, ішінен түңілме, Қарасын көріп, күшінен түңілме. Үміт өлмейді.*

Сәттілікке деген үміт. *Үміт өрге тартады. Әркім өзі шығар тауын биік болсын дейді.*

Жоғары күш иесіне (Жаратушы, Алла) деген үміт. *Көктен сұрағанын жерден берді.*

Үміт – күту. *Қазан аузы жоғары, қармақ суда. Өмір үйі желде, Үміт үйі сағымда. Дәме көп те, дәрмен жоқ. Талапсыз үміт – бос үміт. Пәлен жерде алтын бар, Іздеп барсаң, бақыр да жоқ.*

Үміт – шыдамдылық. *Арманға дәрмен – демеу. Арман ұзақ, гұмыр қысқа. Қамыққан жұбанар, Тарыққан қуанар.*

Үміт – шүкіршілік. *Көптен үміт еткен аздан құр қалады. Үміттінің өз дәулеті өзінде.*

Үмітсіздік. *Салынды суға кетеді, Сағым қуған түбіне жетеді. Үмітсіздік көрге тартады. Түс - түлкінің боғы. Үміт үзу – дәрменсіздік.*

Бұл топтастырудан анықталғандай, «үміт» концептімен байланысты мақал-мәтелдердің ішінде *үміт – сенім* концептілік өрісіне жіктелген паремеологияның үлесі басым екендігі айқындалды. “Үміт” танымының астарында сенімнің оптимистік күші басым екендігін айтуға болады. Сол сияқты “үміт” концептінің концептілік өрістері *сәттілікке талпыну, жоғары күш иесіне үміт арту, шыдамдылық, шүкіршілік сынды* динамикалық күйдегі семантикалық мағыналарды да бойына жинақтағандығы байқалды. Ал *үміт – күту* концептілік өрісінде «ешнәрсе істемеу», нәтижеге жету үшін субъектінің әрекетсіздігі мағынасы басым. Бұл әрекетсіздікті «босқа үміттену» деп атаған зерттеуші Е.А.Кругликова өз еңбегінде «пассивті үміт» деп атайды. Яғни, мақал-мәтелдердегі үміттің мағыналық белгісінің белсенді-баяулығына қарай оларды екіге бөледі: пассивті үміт (нәтижеге жету үшін үміт субъектісінің әрекетсіздігі, яғни «ешнәрсе істемеу»); белсенді үміт (үміт субъектісінің белсенділігінің артуы) (Кругликова, 2004: 13). Бұл топтастырудан *үміт – сенім (іс-әрекетте ғана) – нәтиже* қозғалыс күйі жүзеге асады. Сол себепті де үміт сенімнен туындайды. Сенім – жан тыныштығын сақтайтын қасиет. Сенім адамға серік болу керек, адам оған сену қажет. Сенім де адамды алдайды. Себебі сенім тұрақты бола бермейді. Оған себеп – сенімге селкеу түскеннен. Ал сенім жоғалса, сезім секілді қайта туа бермейді. Мүлде өледі. Оның қайта жаралу үшін көп тер төгу керек. Ал мың күнгі тер төгудің арты тағы да сенімсіз дүниеге алып келер

болса, адам қорқынышпен өмір сүреді, сенімнен айырылады. Бұл үмітсіздікке әкелуі мүмкін. Адам бойындағы осы психологиялық үрдісті ғалымдар психолінгвистика тұрғысынан *үміт – оптимизм – пессимизм* арақатынасын, олардың жүзеге асу жолдарын және үшеуінің ұқсастықтарымен қатар ішкі айырмашылықтарын тәжірибе жүзінде дәлелдеп көрсетеді (Krafft, Guse, Maree, 2021: 6).

Ал, жұмыссыз адамдардың үмітін қалай сақтап қалу керек, адамға функционалды қолдау көрсетудің үмітті нығайтуға тигізер оң әсері және жалпы үмітті күшейту жолдарын психологияда тәжірибе жасап зерттеген психолог-ғалым С.Р. Снайдер: Үміт – бұл адамға өз мақсаттарына жетуге және кедергілерді жеңуге мүмкіндік беретін бейімделгіш ойлау. Мақсатқа жетуге деген үлкен үміті бар адамның құлшынысымен салыстырғанда, әдетте үміті төмен адам мақсатты ойлауға немқұрайлы немесе депрессияны сезінеді. Әсіресе, жұмыссыз адамдарда төмен үміт жағдайы байқалады. Сондықтан жұмыссыздарға мемлекет тарапынан функционалды қолдау қажет деген тұжырым жасайды (Snyder, 2002: 65). Бұл психолог-ғалымның бір ғана келтірген мысалы. Психолінгвистикада бұл үрдісті *үміт – пессимизм – оптимизм* арақатынасы арқылы ажыратуға болады. Адам баласының үміті азайып, тіпті үмітсіздікке дейін түсіп кететін сәттердің түрі өте көп. Жоғарыда бұл *үмітсіздік* концептілік өрісінің ішінде талданды. Демек, кейбір адамдар өмір сүруге деген мағыналы байланысын жоғалтқанда немесе ерекше стресстік жағдайға тап болғанда өз ерік-жігерімен, саналы күшімен, өмірге деген құлшынысымен, я болмаса өзгелердің қолдауымен үмітін сөндіруге талпыныс жасауы өмір сүруге, ары қарай нық қадам жасауға деген сенімнің оянуына әкеледі. Енді бұл әрекет *үміт – сенім* концептілік өрісіне қарай қадам басты.

Медицина саласында да ғалымдар науқастардың жағдайына қарай үміт танымын зерттеп зерделеп, тәжірибе жасаған. Мысалы, дәрігер-ғалымдар қатерлі ісікпен ауыратын науқастардың семантикалық кеңістігіндегі үміттің когнитивті аспектісі жайлы терапевтік әңгіме әдісін қолданып, зерттеу жүргізген. Олар: үміт – бұл қауіп-қатерге жауап, сонымен қатар дәрменсіздікті жеңетін әрекет және фактор деген топтам жасаған (Baczewska, Wojciechowska, Antoszewska, Malm, 2023). Б.Л. Блок ұсынған DSN-3 деп аталатын сынақ-тесті қолданып, науқастарды когнитивті, эмоционалды және функционалды аспектіде зерттеген. Ал DSN-3 деп аталатын тест үмітті семантикалық түрде бағалауға мүмкіндік береді. Үміт танымы бойынша жасалған бұл психологиялық және медициналық шолулар келешекте *үміт – сенім* концептілік өрісіндегі *жоғары күш иесіне үміт арту, шыдамдылық, шүкіршілік* сынды динамикалық күйдегі семантикалық мағыналарды зерделеуге өз септігін тигізери анық.

Қорытынды

Қорыта келе, қазақ дүниетанымындағы «үміт» концептінің құрайтын өрістер топтастырылып, әр өрісті құрайтын микроконцептілердің мол екендігі анықталды. Кейбір концептілердің заман талабына қарай концептілік өрістері де өзгеріске ұшырауы мүмкін. Ал «үміт» концептінің өрістері адам санасымен бірге жасасып, халық тарихы мен мәдениетіндегі орнының тұрақтылығы сақталған. Аталған концептінің құрайтын тілдік бірліктерді, яғни тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерді талдау барысында үміттің ерте заманнан қалыптасып, ұлт санасында тұрақталып, бүгінгі күнге дейін этнос танымымен бірге жасап келетіндігі айқындалды. Мысалдарды талдау нәтижесінде *үміт – сенім* концептілік өрісін айқындайтын тіл бірліктерінің үлесінің басымдығы анықталды. Сонымен қатар, «үміт» концептінің адам психологиясымен тікелей байланыстылығы әрқашан өзекті. Мақалада талданылған «үміт» концептінің өрістеріндегі бейнелік (сенім, сезім, шүкіршілік, т.б.), ұғымдық (тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер) өлшемдер оның құндылық өлшемін айқындауға себепші екендігін дәлелдеді. Осылайша оның бейнелі, ұғымдық, құндылық қырлары біріге отырып, «үміт» концепті арқылы ғаламның тілдік бейнесі жасалып отыр. Үміт ұғымы ұлттың ежелгі дәуірімен бірге жасап, бүгін де құндылыққа айналып, тілде көрініс тауып, ұлттық танымымызды кеңейте түсуге қызмет етуде. Мақалада жасалған тілдік, салыстырмалы талдаулар когнитивті тіл біліміндегі зерттеулер үшін маңызды, ал тілдік, психологиялық зерттеу жұмыстарына жасалған шолулар үміт танымының психолінгвистикалық қырын талдауға көмекші материал ретінде де ұсынылады. Үміт концептінің психолінгвистикалық тұрғыдан зерттеу де бүгінгі ұлт танымындағы түрлі мәселелерді анықтауға септігін тигізери сөзсіз. Әлем халықтарына ортақ үміт концепті әлі де терең зерттеу мен толықтыруды қажет етеді.

Әдебиеттер

- Әмірбекова А.Б. (2019). Санада ақиқат дүние бейнесін қалыптастырудың тетіктері // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы № 2 (78), 42-47 б.
- Baczewska, B.; Wojciechowska, K.; Antoszevska, B.; Malm, M.; Le ´sniewski, K. The Cognitive Aspect of Hope in the Semantic Space of Male Patients Dying of Cancer. *Int. J. Environ. Res. Public Health*. January, 2023.
- Воркачев С.Г. (2004). Счастье как лингвокультурный концепт // Монография. Москва, Гнозис, – 192 с.
- Древнетюркский словарь (2016). – Астана: Ғылым. – 760 с.
- Ислам А. (2004). Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тилдік суреті. – Алматы.– 229 б.
- Карасик А.И. (2005). Концепты – регулятивы // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей /Отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. Москва, МАКС Пресс, Вып. 30. – 260 с.
- Krafft Andreas M., Guse T., Maree D. (2021). Distinguishing Perceived Hope and Dispositional Optimism: Theoretical Foundations and Empirical Findings beyond Future Expectancies and Cognition. *Journal of Well-Being Assessment*. – p. 1-27.
- Кругликова Е.А. (2004). Диахронные и синхронные описания концепта «надежда» в русском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Абакан, – 24 с.
- Кубрякова Е.С. (2004). Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – Москва, Языки славянской культуры, – 560 с.
- Қазақстан Ұлттық Энциклопедиясы (2000). – Алматы: Қазақ Энциклопедиясы.– Т. 5. – Ү. 926 б.
- Қашқари М. (2017). Түрік сөздігі. 1, 3 том. – Алматы: Арда + 7. – 592 б.
- Мамырбекова Г. (2017). Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тилді дамыту институты. – 656 б.
- Пименова М.В. (2004). Душа и дух: особенности концептуализации. – Кемерово. – 386 с. (Серия «Концептуальные исследования». Вып. 3.
- Рүстемов Л.З. (1989). Араб-иран кірме сөздерінің қазақша-орысша түсіндірме сөздігі – Алматы, Мектеп – 230 б.
- Севортян Э.В. (1974). Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука. – 729 с.
- Snyder, C. R. (2002). TARGET ARTICLE: Hope theory: Rainbows in the mind. *Psychological Inquiry*, 13(4), 249-275. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1304_01

References

- Amirbekova A.B. (2019). Sanada aqiqat dūnie beinesin qalyptastyruyūn tetikteri // Qazaq memlekettik qyzdar pedagogikalyq universitetiniñ Habarşysy № 2 (78), 42-47 b. [Amirbekova A. B. (2019) mechanisms for the formation of the image of the true world in consciousness // Bulletin of the Kazakh state women's Pedagogical University No. 2 (78). pp. 42-47.] (in Kazakh).
- Baczewska, B.; Wojciechowska, K.; Antoszevska, B.; Malm, M.; Le ´sniewski, K. The Cognitive Aspect of Hope in the Semantic Space of Male Patients Dying of Cancer. *Int. J. Environ. Res. Public Health*. January, 2023.
- Vorkachev S.G. (2004). Schaste kak lingvokulturnyi konsept // Monografia. Moskva: Gnozis. – 192 s. [Vorkachev S.G. (2004). Happiness as a linguocultural concept // Monograph. Moscow: Gnosis, 192 p.] (in Russian).
- Drevnetjurkskij slovar (2016). – Astana: Gylym. – 760 s. [Ancient Turkic Dictionary (2016).– Astana: Gylym. - 760 p.] (in Russian).
- Islam A. (2004). Ultyq mädeniet kontekstindegi dūnienіñ tildik sureti. – Almaty. – 229 b. [Islam A. (2004). Linguistic picture of the world in the context of national culture. – Almaty. – 229 p.] (in Kazakh).
- Karasik A.I. (2005). Koncepty – reguljativy // Jazyk, soznanie, kommunikacija: Sb. Statej /Otv. Red. V.V. Krasnyh, A.I. Izotov. Moskva: MAKS Press, Vyp. 30. – 260 s. [Karasik A.I. (2005) Regulatory concepts // Language, consciousness, communication: Collection of articles /Ed. V.V. Krasnykh, A.I. Izotov. Moscow, MAX Press, Issue 30. – 260 p.] (in Russian).
- Krafft Andreas M., Guse T., Maree D. (2021). Distinguishing Perceived Hope and Dispositional Optimism: Theoretical Foundations and Empirical Findings beyond Future Expectancies and Cognition. *Journal of Well-Being Assessment*. – p. 1-27. (in English).
- Kruglikova E.A. (2004). Diahronnye i sinhronnye opisaniya koncepta «nadezhda» v russkom jazyke. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk. Abakan. – 24 s. [Kruglikova E.A. (2004). Diachronic and synchronous descriptions of the concept of "hope" in Russian. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences. Abakan. – 24 p.] (in Russian).
- Kubryakova E.S. (2004). Jazyk i znanie: Na puti poluchenija znanij o jazyke: Chasti rechi s kognitivnoj točki zrenija. Rol' jazyka v poznanii mira. – Moskva, Jazyki slavjanskoj kul'tury. – 560 s. [Kubryakova E.S. (2004) Language and knowledge: On the way to gaining knowledge about language: Parts of speech from a cognitive point of view. The role of language in the knowledge of the world. – Moscow: Languages of Slavic culture. - 560 p.] (in Russian).
- Qazaqstan Ultyq Enciklopedijasi (2000). – Almaty: Qazaq Enciklopedijasi. – Т. 5. – Ү. 926 б. [National Encyclopedia Of Kazakhstan (2000). - Almaty, Kazakh Encyclopedia, - Vol. 5. – 926 p.] (in Kazakh)
- Қашқари М. (2017). Түрік сөздігі. 1, 3 том. – Алматы: Арда + 7. – 592 б. [Kashkari M. (2017). Turkish dictionary. 1, Volume 3. – Almaty: Arda + 7. - 592 p.] (in Kazakh).
- Mamyrbekova G. (2017). Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерінің тысіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тилді дамыту институты. – 656 б. [Mamyrbekova G. (2017) Explanatory Dictionary of Arabic-Persian words in the Kazakh language. - Almaty, Institute of State Language Development. – 656 p.] (in Kazakh).

Pimenova M.V. (2004). Dusha i duh: osobennosti konceptualizacii. – Kemerovo. – 386 s. (Serija «Konceptual'nye issledovaniya». Vyp. 3. [Pimenova M.V. (2004) Soul and spirit: features of conceptualization – Kemerovo. – 386 p. (Series "Conceptual Studies" Issue 3.) (in Russian).

Rystemov L.Z. (1989). Arab-iran kirme sözderiniñ qazaqsha-oryssha tysindirme sözdigi. – Almaty, Mektep – 230 b. [Rustemov L. Z. (1989). Kazakh-Russian Explanatory Dictionary of Arabic-Iranian input words – Almaty, School – 230 p.] (in Kazakh).

Sevortjan Je.V. (1974). Jetimologicheskij slovar' tjurkskih jazykov. – Moskva: Nauka. – 729 s. [Sevortyan E.V. (1974). Etymological Dictionary of Turkic Languages. – Moscow: Nauka. – 729 p.] (in Russian).

Snyder, C. R. (2002). TARGET ARTICLE: Hope theory: Rainbows in the mind. Psychological Inquiry, 13(4). - 249-275. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1304_01.

Қ.Ө. Есенова , Б.Б. Сейітова*

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: seyitova.bagdagul@mail.ru

XV-XVIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ПРАГМАСТИЛИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Лингвистиканың бүгінгі ғылыми парадигмасында көркем мәтінді зерттеу көркемдік тұжырымдама арқылы жүзеге асырылады. Мұндай концепцияда сөздің семантикасы жеке және ұлтқа ортақ қарастырылады. Бұл көркем мәтін авторының сөз қолданысындағы эмоционалды-экспрессивтіліктің басымдығын, сонымен қатар бағалау категориясының болуын анықтайды. Бұл мәдениет пен тілдің байланысын анықтайтын сана бірлігі ретінде танылады.

Мақалада жыраулар поэзиясының функционалды прагматикалық қасиеттері, эстетикалық функциясы қарастырылады. Бұл автор мен оқырман арасындағы байланысты орнатуға мүмкіндік беретін қабылдау, түсіну, талдау сияқты күрделі ойлау процестері туралы ақпарат алмасатын кеңістік.

Жыраулар поэзиясын талдау кезінде олардың халықтың жай-күйін сынмен сараптап жеткізуге ұмтылуы, адресатқа әсер ету мақсатында қолданылған тілдік құралдары, жыраулардың бейнесін әсер етуші тұлға ретінде көрсетуге мүмкіндік береді. Прагмастиликалық тұрғыдан жүйелеу жыраулардың тілдік қолданыстарының ортақ ерекшеліктерін айқындайды. Мұндай тілдік құралдардың қолданыс жиілігі мен айқындығы, ішінара ерекшеліктері автордың стильдік сипатын камтиды. Сол себепті де жырау поэзиясына тән ортақ сипаттарды прагматикалық және стилистикалық тұрғыдан жіктеп көрсету маңызды.

Тірек сөздер: антропоэлектік парадигма, прагмастистика, көркем мәтін, жырау, категория, коннотация, конвергенция.

К.У. Есенова, Б.Б. Сейітова*

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

*e-mail: seyitova.bagdagul@mail.ru

ПРАГМАСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭЗИИ ЖЫРАУ XV-XVIII ВЕКОВ

Аннотация. В современной научной парадигме лингвистики изучение художественного текста осуществляется через художественную концепцию. В таком понятии семантика слова рассматривается как индивидуальная, так и общая для нации. Это определяет приоритетность эмоционально-выразительности в словоупотреблении автора художественного текста, а также наличие оценочной категории. Это признается единицей сознания, определяющей связь культуры и языка.

В статье рассматриваются функциональные прагматические свойства, эстетическая функция поэзии жырау. Это пространство для обмена информацией о сложных мыслительных процессах, таких как восприятие, понимание, анализ, что позволяет установить связь между автором и читателем.

При анализе поэзии жырау их стремление критически проанализировать состояние народа, языковые средства, использованные с целью воздействия на адресата позволяют представить образ жырау как действующую личность. Прагмастилистическая систематизация выявляет общие черты языкового употребления жырау. Частота и четкость использования, частичные особенности таких языковых средств включают стилистический характер автора. Поэтому важно прагматично и стилистически классифицировать общие черты поэзии жырау.

Ключевые слова: антропоцентрическая парадигма, прагмастистика, художественный текст, жырау, категория, коннотация, конвергенция.

K.U. Yessenova, B.B. Seyitova*

Abai Kazakh National Pedagogical University Almaty, Kazakhstan

*e-mail: seyitova.bagdagul@mail.ru

PRAGMASTILISTIC FEATURES OF ZHYRAU POETRY OF THE XV-XVIII CENTURIES

Abstract. In the modern scientific paradigm of linguistics, the study of a literary text is carried out through an artistic concept. In this concept, the semantics of the word is considered both individual and common to the nation. This determines the priority of emotional expressiveness in the use of words by the author of a literary text, as well as the presence of an evaluation category. This is recognized as a unit of consciousness that determines the connection between culture and language.

The article discusses the functional pragmatic properties, aesthetic function of zhyrau poetry. This is a space for the exchange of information about complex thought processes, such as perception, understanding, analysis, which allows you to establish a connection between the author and the reader.

When analyzing the poetry of the zhyrau, their desire to critically analyze the state of the people, the linguistic means used to influence the addressee, make it possible to present the image of the zhyrau as an acting personality. Pragmastic systematization reveals the common features of the linguistic use of zhyrau. The frequency and clarity of use, partial features of such language tools include the stylistic character of the author. Therefore, it is important to pragmatically and stylistically classify the common features of zhyrau poetry.

Key words: anthropocentric paradigm, pragmastic, artistic text, zhyrau, category, connotation, convergence.

Кіріспе

Қазіргі тіл білімі ғылымның антропоэкеттік парадигмасы лингвистикалық құбылыстарды зерттеудегі жаңа бағыттарды лингвоантропологияның зерттеу мәселелері тұрғысынан анықтайды. Лингвистиканың бұл саласының зерттеу объектісі – адамның тілі мен әлемнің тілдік бейнесі, тілдегі адам факторы ретінде қарастырылады.

Антропоэкеттік парадигманың негізгі міндеті – әлемнің тілдік бейнесінің орталық бөлігі болып табылатын адамның тілдік бейнесін жүйелі және жан-жақты сипаттауды жүзеге асыру.

Бүгінгі таңда антропоэкеттік парадигмада зерттелу өзектілігі жоғары, жеке адамның ғана емес, ұлттық тілдік сананы танытатын күрделі нысан – көркем мәтін. Көркем мәтін авторының белгілі бір лингвомәдениеттің өкілі ретіндегі білімі мен түсініктерін, сонымен қатар оның жеке тұлға ретіндегі дүниетанымы когнитивті лингвистика мен прагматикалық тұжырымдамаларды қолдану негізінде жүзеге асырылады. Бұл тұжырымдамаларда автор біріншіден лингвокогнитивті табиғатқа ие тілдік тұлға ретінде қарастырылса, екінші жағынан ұлттық эстетикалық дәстүрді білдіруші, әлемнің ұлттық тілдік бейнесінің элементін танытушы ретінде танылады.

Қазақ тіл білімінде тілдің прагматикалық аспектілерін зерттеу А. Байтұрсынов, С. Аманжолов, Р. Сыздықова, Н. Уәли, Ж. Манкеева, Ф. Оразбаева, Э. Сүлейменова, Б. Шалабай, Г. Смағұлова, З. Ерназарова, Г. Әзімжанова, Д. Алкебаева, Қ. Есенова, Қ. Садирова еңбектерінде көрініс тапты. Ғалымдардың еңбектерінде қазақ этносының, әсіресе көркем сөз шеберлерінің бірегейлігі, дүниетанымы, психологиялық және генетикалық ерекшеліктері, сондай-ақ сөзжұмбақтары қарастырылады. Осыған сәйкес сөздің сапасы мен қасиеттерін, тілдегі ұлттық кодтың көрінісін барынша толық ашатын көркем шығармаларды талдау маңызды болып табылады.

Ал жалпы тіл білімі ғылымында прагматиканың төмендегідей ортақ сипаттары қарастырылған:

- 1) Семиотиканың зерттеу нысаны. Яғни, таңбалар жүйесіндегі қатынасын зерттейді;
- 2) тілдегі таңбаларды пайдалану шарттарын жүйелеуші;
- 3) сөйлеуші тілін қарастыратын ғылым саласы (Leech, 1983:134).

Осы секілді әртүрлі сипаттары бар прагматика ұғымын ғылымға термин ретінде енгізген – америкалық ғалым Ч. Моррис болды. Оның теориясы бойынша синтактика белгілердің өзара байланысын, семантика белгілердің субъектілерге қатынасын зерттейді, ал прагматика белгілер мен оларды қолданыстағы қатынасын зерттейді. Бірқатар зерттеулерде бұл тұжырымды «семиотикалық триада» деп атайды.

Сонымен қатар, прагматиканы тіл білімінің жекелеген саласы ретінде қарастырған ғалымдардың қатарына Ч. Пирс, Дж. Остин, Дж. Р.Серль, Ф. де Соссюр сынды ғалымдарды жатқызамыз.

Ф.де Соссюрдің тіл мен сөйлеу дихотомиясын Н.Ф. Алефиренко гносеологиялық, прагматикалық және онтологиялық аспектіде қарастыруды ұсынады (Алефиренко, 2010:224).

Бүгінгі таңда лингвистикалық жаңа бағытта жүзеге асырылып жатқан прагматикалық зерттеулер стилистика ғылымында ғана көп аспектілік рөлін таныта алды. Сөйтіп, жаңа ғылыми парадигмада прагматистикалық зерттеулер көптеген ғалымдардың назарын аударды.

Прагматика даму кезеңдерінде шешендік өнер мен стилистиканы қатар қарастыра келе, басқа ғылым салаларымен байланысын танытты.

Стилистика зерттеу нысанына байланысты прагматикамен тығыз байланысты функционалды стильдермен қызмет ететін қарым-қатынастың типтік салалары олардың прагматикалық міндеттерін анықтайды, екіншіден, бірқатар стильдер үшін прагматикалық компонент жанрларды саралауда негізгі рөл атқарады (Манкеева, 2014:380).

Материал және әдістер

Көркем мәтіндерді талдау барысында прагматика, стилистика ғылымдарын жеке-жеке аспект етіп алғанымызбен, көркем мәтіндегі автордың ойын, берілген тілдік бірліктердің мағынасын түсіну үшін үнемі бір-біріне жүгініп отыруға тура келеді.

Мақалада көркем мәтіннің, оның ішінде эстетикалық функцияларды орындай отырып, әмбебаптығымен ерекшеленген жыраулар поэзиясының прагмастилистикалық ерекшеліктерін айқындауға назар аударылады.

Прагмастилистика – сөйлеуді стилистикалық және прагматикалық тұрғыдан зерттеу нәтижесінде пайда болған жаңа ғылыми бағыт. Прагмастилистика тілдің динамикалық аспектісін зерттеуде маңызды қызмет атқарады. Ғалым Максименконың пікірінше, прагмастилистика мәтін құрылымының барлық деңгейлеріндегі (фонетикалық, лексикалық-фразеологиялық, графикалық) стилистикалық құралдардың лингвистикалық және сөйлеу вариациясын ескере отырып, мәтінді түсіндірудің коммуникативті тиімділігін зерттейтін пәнаралық бағыт (Максименко, 2005:18).

Бүгінгі таңда прагмастилистикалық аспект аясында көптеген зерттеу нысандары негізге алынуда. Дегенмен жыраулар поэзиясы тілінің көркемдігі мен күрделілігі, және де стильдік ерекшеліктері прагмастилистикалық тұрғыдан кеңінен қарастырылған жоқ.

Әдебиетке шолу

Дәстүрлі ауызша поэзия өкілдері – ақындар, жыраулар, сал-серілер XV-XVIII ғасырлардағы қазақтардың қоғамдық-саяси және гуманитарлық-рухани мәдени өмірінде үлкен рөл атқарды. Көшпелі феодалдық өмірдің ерекшеліктеріне сәйкес олардың жұмысы танымдық, тәрбиелік және эстетикалық функцияларды орындай отырып, әмбебаптығымен ерекшеленді (Абылқасимов, 1984: 322).

XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясында жыраулар басым рөл атқарды. Жырау – қазақ поэзиясындағы ең көне ақын түрі. Көшпелі өмір жағдайында жырау да көптеген қоғамдық функцияларды атқарды. XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген көптеген жыраулар тек ақындар ғана емес, сонымен қатар тайпалардың, ұлыстардың, тайпалық жасақтардың басшылары болды. Олардың кейбіреулері абыздар (болжаушылар) рөлін атқарды, яғни белгілерді түсіндірді, табиғат құбылыстарын түсіндіруге тырысты. Жыраудың шығармашылық келбеті олардың қоғамдағы ұстанымымен байланысты. Жырау мәні бойынша сөйлемейді, күнделікті істерге араласпайды, ұсақ-түйек нәрселер бойынша дауыс көтермейді. Тек соғыс уақытында, ұлы жиындар мен мерекелерде немесе үлкен қиыншылықтар кезінде ол өзінің ақындық сөздерінің күшімен оларға әсер етіп, өз бауырларының алдында өнер көрсетеді (Негимов, 1991:200).

Жыраулар поэзиясы – халық даналығының шынайы бейнесі. Заман толғандырған мәселелерге елдің назарын аударып, жақсыны дәріптеген, кемшілігін әшкерелей алған «дала демократиясының» жарқын көріністерінің бірі. Қазақ даласындағы жыраулардың әрбір сөздері халықтың арман-мақсатынан туындай отырып, идеялық және стильдік тұрғыдан ерекшеленіп отырған. Жыраулар поэзиясының тілдік ерекшеліктерін зерттеу бүгінгі антропоэзектілік парадигмада қарқын алып келеді. Ауыз әдебиетімен сусындаған халықтың мәдениетінің көркем сақталуы, дін мен діл мәселесінде де озық ойға ие болуының негіздерін іздеу қазақ даласындағы ауыз әдебиет өкілдерінің тілдік қолданыстарын зерттеудің маңыздылығын көрсетеді.

Жыраулар поэзиясы тек қазақ ғылымында ғана емес, шетелдік әдебиеттану мен лингвистика ғылымында да зерттеу нысанына айнала алған. Бұл мәселелер Ш.Уәлиханов, Ө. Марғұлан, В.В. Радлов, Жирмунский, Х. Зарифов, М. Әуезов, С.Мұқанов, М. Мағауин, Ө. Дербісалин, З. Ахметов, Х. Сүйіншалиев, Н. Келімбетов, Н.С. Смирнова, Е. Тұрсынов, Қ. Айымбетов еңбектерінде түгел қамтылды десек те болады. Көптеген әдебиетші ғалымдар жыраулардың жырды тудырудағы шешімдеріне олардың

мұсылманша хат тануымен қатар, көрегендік, білгірлік қасиеттері жататындығын баса назарда ұстай отырып дәлелдеген.

Ал, А. Байтұрсынов, Қ. Өмірәлиев, Р. Сыздық, Е. Ысмайылов, Р. Бердібай, М.Жармұхамедов, Б. Абылқасымов сынды отандық ғалымдардың еңбектері жыраулар поэзиясындағы стильдік-тілдік зерттеулердің негізін қалады. Дегенмен, бүгінгі ғылыми парадигмаға сәйкес талдаулар әлі де қажет.

Сонымен бірге, көшпелі халықтың рухани өмірінің өзіндік ерекшеліктері болды. Солардың бірі – импровизация арқылы поэтикалық шығармалар жасау, осы мұраны ауызша сақтау және тарату дәстүрі. Қазақ поэзиясында біз бірнеше ғасырлар бойы әдебиеттің ауызша және жазбаша дәстүрінің қатар даму процесін, олардың бір-біріне әсерін байқаймыз. Ежелгі дәуірде өмір сүрген көптеген ақындардың шығармашылығында ауызша және жазбаша (әдеби) дәстүрлер бір-бірімен тығыз байланысты.

Ғалым Рабиға Сыздықтың пікіріне сүйенер болсақ, жыраулар поэзиясының тілдік-стильдік сипаттарын жыраудың өмір сүрген дәуіріне, және жыраудың жеке ерекшеліктеріне сәйкес қарастыра аламыз (Сыздық, 2014:87).

Қ.Өмірәлиевтің жырауларға тән ортақ белгілердің біріне – тілдік бірліктердің жиі қайталанып тұруын, синтаксистік құрылымының ауызекі сөйлеу стиліне сәйкес келетіндігін жатқызуын, біз жыраулардың дүниеге көзқарасын, әлемнің тілдік бейнесін қабылдауының еркін, жүйелі түрде жүзеге асқандығы деп тұжырымдаймыз (Өмірәлиев, 1983:216). Өйткені, жыраулық кезеңдегі негізгі ақпараттар табиғаттан алынып отырған. Табиғи үдерістердің жүйелілігі, ақын-жыраулардың сөзді көркем саптауына, прагматикалық өлшемдеріне әсер етіп отырғаны белгілі.

Сонымен қатар, олардың жырларындағы лексикалық, синтаксистік бірліктердің жиі қайталануын ауызекі сөйлеу мәдениетінен бөлек, сол кездегі заман ақиқатына теліп қарастыруға болады деген пікірге келеміз. Өйткені, жыраулардың негізгі миссиясы – қарапайым халықтың танымын кеңейту, дін мен діл мәселесін қабылдату, жалпы айтқанда насихаттау болды. Олардың болмысындағы батылдық тілдерінде ғана емес, жүректерінде де орын алғандығына жырлары дәлел. Жыраулардың шығу кезеңдерін Қазақ хандығының құрылып, дамуымен қатар айту жыраулардың жауынгер болғандығын бағамдауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талқылау

Прагмастистика саласында ғылыми зерттеулер жүргізген отандық ғалым Д.Әлкебаеваның «Қазақ тілінің прагмастистикасы» еңбегінде, айтылым адресаттарға ақпарат жеткізумен қатар, адресаттың қабылдауына әсер етуші тілдік бірлікті таңдай отырып реакцияны тудырады. Адресаттан алынған ақпараттан кейінгі адресаттың белгілі пікірге келіп, қайтадан қандай әрекет жасайтынын прагматика зерттейді» дегенді айтады (Әлкебаева, 2008:258). Зерттеушінің пікірінше, стилистикалық ерекшеліктермен бірге прагматикалық мақсат та қатар орын алады. Ендеше, жыраулар поэзиясының толық болмысын, табиғатын саралау үшін жыраудың мінезі мен іс-әрекеттерін, қатысымдық ниетін, қандай да бір мақсатпен құралған ойлау стилін де қарастыру керек.

Жыраулар поэзиясында қолданылған тілдік құралдар адресаттың реакциясын тудыра алады. Олардың толғауларындағы амалдар лексикалық, грамматикалық, сөзжасамдық тұрғыдан көрініс табады. Мұндай амалдар поэзиядағы синонимдік қатар құру мәселесімен де байланысты. Жыраулардың сөз қолданыстарындағы сөздердің мағынасын қолдану секілді стилистикалық амалдар жиі кездеседі. Бұл барлық жыраулар поэзиясына тән. Прагмастистикада мұндай құбылыстарды сөйлеу барысында адресатқа әсер ету мақсатында қолданылған стилистикалық фигура деп атаймыз.

Осындай стилистикалық фигуралардың бірі – стилистикалық коннотация. Коннотацияның негізгі мәні реңк, бояу деген мағыналарды танытады. Коннотация сөздердің мәтіннен тыс экспрессивті мағыналары. Өзінің жан-жақтылығына байланысты коннотация термині стилистикамен шектелмей, лингвистикалық зерттеулердің әртүрлі салаларында қолданылады. Гетерогенді құбылыстардың көпшілігі коннотация ұғымымен байланысты. Тіл білімінің дамуымен және лингвистикадағы антропоцентристік көзқарастардың дамуына байланысты коннотация ұғымы да біртіндеп кеңейе түсті. Бұл үдерісте тіл туралы идеяның эволюциясы оның даму механизмдеріне көптеген тілден тыс факторларды қосу арқылы айқын көрінеді. Коннотация құбылысы мәдениеттің әмбебап категориясы болып шығады.

Асан Қайғыдан бастап Бұқар жырауға дейінгі жыраулар тілінің экспрессивтілігін арттырудағы тағы бір стильдік ұқсастық – «ды», «ті», «дүр» тілдік бірліктердің қолданылуы.

«Дүр» семантикалық тұрғыдан жыраулар поэзиясындағы мағыналық тұтастықты бекітуші, ойын аяқтау мақсатында қолданылып тұрғандығы мына жолдардан анық көрінеді:

«Басы саудың түгел-дүр

Толған тоғай малы-дүр.

Тоқтамай соққан толағай

Толастар мезгіл жеткей-дүр» (Жеті ғасыр жырлайды, 2021:18), – деген Жиёмбеттің, немесе Шалкиіздің:

«Жапырағы жасыл жаутерек

Жайқалмағы желден-дүр,

Шалулығы белден-дүр,

Төренің кежігуі елден-дүр,

Байлардың мақтанбағы малдан-дүр,

Ақ киіктің шабар жері майдан-дүр,

Кешу кешмек сайдан-дүр,

Батыр болмақ сойдан-дүр,

Жалаңаш барып жауға ти,

Тәңірі өзі біледі,

Ажалымыз қайдан-дүр!» (Жеті ғасыр жырлайды, 2021:25), – мұндағы «дүр» тілдік бірлігінің мәтін ішіндегі мағынасы мәтіннен тыс мағынасынан алшақтау. Жыраулар поэзиясының ауызша таралып жетуіне байланысты декодтау стилистикасы арқылы сөз мағынасының берілуін, поэзиядағы берілмек болған ойды, қолданыстағы тілдік бірліктердің әсер ету қызметін жіктейміз.

«Дүр» сөзі араб тілінен енген «*інжу*», «*асыл тас*» деген мағынаны білдіреді, қазақ тілінің бейнелеуіш сөздерін зерттеген ғалым Қ.Хұсайынов «дүр» сөзін «*даңқты*» деген мағынаны білдіреді деген пікір білдіреді. Біз мұндағы «дүр» сөзінің прагматикасы «*анық*», «*белгілі*» деген мағынамен синонимдес деп тұжырымдай аламыз.

Жыраулар поэзиясының стилистикалық ерекшеліктері қолданған тілдік қолданыстардың тазалығында. Яғни, жыраулар боямасыз сөздерді жиі қолданған. Жыраулар поэзиясындағы тілдік қолданыстардың бірінші бағыты табиғаттан алынып отырған теңеу сөздердің жиі қайталануы. Стилистиканың лингвистикамен, әдебиетпен байланысында бір-бірімінен тығыз байланыста қарастыратын осы тілдік бірліктердің қарапайым, әрі экспрессивтілігі жоғары болуын жыраулардың сөздерді уәжді қолдана алғандығында деп түсіндіре алады.

Мысалы, Асан қайғының «*Қырында киік жайлаған, суында балық ойнаған*» жолдарындағы «*киік жайлаған, балық ойнаған*» қарапайым сөз тіркестері болғанымен, поэзияның экспрессивтілігін арттыра алып тұр. Кез келген шығарманың алдына қояр негізгі мақсаты – оқырманның танымын кеңейту. Таным мен тіл бір-бірінен ажыратып алуға келмейтін күрделі құбылыс. Жырау осы секілді қарапайым тілдік бірліктерді қолдану арқылы адресаттың танымына әсер етуді көздеді. Және жүйелі, уәжді қолданылған мұндай тілдік бірліктер поэзияның функционалды стильдік бағытын қамтамасыз ете алған. Оны, ақынның кейінгі жолдарынан байқауға болады.

«*Жемде кеңес қылмадың,*

Жемнен де елді көшірдің», – деген жолдар жыраудың негізгі ойын айқындайды. Яғни, жоғарыдағы тілдік бірліктер автордың негізгі ойын жеткізудегі мағыналық тұтастықты сақтаушы құралдары болып шығады.

«*Жемнен де елді көшірдің*» жолдарының прагматикалық қызметі адресатқа әрекетке қарсы екендігін жеткізу болғанымен, автор бұл тұста қарсылық мәнді сөздерді қолданбаған. Бұл жердегі қарсылық мәнді беруші «*де*» жалғаулық. Бұл жердегі «*де*» тілдік бірлігін қолданудың өзінде семантикалық – стилистикалық жағы мен осы тілдік құралды қолдану арасында тәуелділік бар.

Жыраулық поэзияда осы секілді көптеген тілдік бірліктер жиі қолданылу нәтижесінде мағыналық жағынан арнайы стилистикалық мәнді иеленіп, кейіннен тұрақты қолданысқа бекітілген.

Жыраулар поэзиясында функционалды стильдер араласып қолданылып отырады. Бұл жөнінде Р. Сыздық көркем мәтіндердегі стильдердің алмастырылып қолданылуын нормадан ауытқушылық емес, көркем мәтінді тудырушылардың өзіндік стильдік ерекшеліктері деп баға берген.

Мұндай алмасуларды конвергенция деп атаймыз. Стилистикада конвергенцияны құрайтын бірнеше тип анықталған:

- 1) стилистикалық амалдардың лексикалық конвергенциясы;
- 2) стилистикалық амалдардың лексика-синтаксистік конвергенциясы;
- 3) фоно-лексикалық;
- 4) конвергенцияның аралас түрі.

Стилистикалық конвергенцияның прагматикалық қызметтерін С.А. Кузьменко төмендегіше жіктейді: бейнелеуіш, мінездеу, сезімдік айқындаушы, бағалау, актуалды-айқындаушы, интонация-ритмикалық (Кузьменко, 2006:24),

Оған мысал ретінде, Асан қайғының:

«Көлде жүрген қоңыр қаз,

Қыр қадірін *не білсін?*

Қырда жүрген дуадақ,

Су қадірін *не білсін?*

Көшіп-қонып жүрмеген,

Жер қадірін *не білсін?*

Көшсе қона білмеген,

Қонса көше білмеген,

Ақылына көнбеген,

Жұрт қадірін *не білсін?*» (Жеті ғасыр жырлайды, 2021:33), – жолдарындағы «не білсін» тіркесінің қолданылуы жоғарыдағы пікірімізді растайды. «Не білсін» тіркесінің контекстен тыс мағынасы көмескі болғанымен, мәтін ішінде жиі қайталану арқылы автордың позициясын айқындайды. Яғни, «не білсін» тіркесінің дұрыс формасы «қайдан білсін» болса да, жыраудың уәжді өзгертуі, авторлық стилі деп айтуға мүмкіндік береді.

Осы секілді тіркестердің аналогиялық жолмен берілуі XV-XVIII ғасыр жырауларына тән ортақ белгі. Мысалы, Бұқар жырауда:

«Көкте бұлт сөгілсе,

Көктеп болмас, *не пайда?*

Көкіректен жан шықса,

Қайтып келмес, *не пайда?*» (Жеті ғасыр жырлайды, 2021:13), – деп берілсе,

«Тебірдің жұртта *не ісі бар?*

Тепкісідің сеніменен *не ісі бар?*» (Жеті ғасыр жырлайды, 2021:15), – деген Шалкиіз жыраудың Асан қайғының тіл қолданысымен үндестік байқауға болады. Жыраулар поэзиясындағы негізгі ортақ стилистикалық ерекшеліктеріне – осы сынды сұраулы сөйлемдердің жиі қолданылуын айтуға болады. Сұрау қою арқылы поэзияда сұраққа жауап алу прагматикасынан бөлек, ой қозғау, ой тастау жоғары мәнге ие болып тұр. Яғни, жыраулардағы ортақ стилистикалық прагматика тыңдаушыға әсер ету мазмұнының қамтылуы болып шығады.

XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясын прагмастилистикалық тұрғыдан талдай алғанымызбен, лингвистикалық құрылымдарын толық сипаттай алмаймыз. Бұған себеп, жоғарыда кездескен «дүр» сөзі секілді тіркестердің мағынасының көмескіленуі немесе тым айшықты қолданылуы, қолданыстарындағы кейбір мақал-мәтелдердің, сөз тіркестерінің мағыналарының өзгеруі, немесе қолданыстан шығып қалуы себеп болып отыр. Бұл ғасырлардағы жыраулардың стильдік ерекшеліктерін танытатын ортақ белгілердің бірі екі ұғымды қарсы қоя отырып көркемсөз құрау. Мысалы, жақсы – жаман, хан мен қара, сұлтан мен құл, дос пен дұшпан, құстың құлы мен құстың төресі және т.б көптеген концептілік деңгейдегі сөздердің жиі қолданылуы. Бұл жыраулар поэзиясындағы ортақ стильдік белгі ретінде ажыратылады. Дегенмен, осы ұғымдарды әр автор әртүрлі әсер ету құралдарымен берген. Соған сәйкес, жыраулар поэзиясындағы тіркестердің түпкі мағынасы бір болса да, прагматикалық әлеуеті әр түрлі.

Қазтуғанның:

«Ойыл деген ойынды,

Отын тапсаң тойынды,
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың.

Кеңестің түбі нараду...» (Жеті ғасыр жырлайды, 2021:19), – деген жолдарындағы «**нараду**» сөзінің тілдік тұлғасы да жоғарыда айтылған тұжырымдарды нақтылайды. Мұндағы жырау қолданған жолдардың экспрессивтілігін арттырып тұрған «нараду» сөзінің түпкі мағынасы – «келісім» дегенді білдіреді. Жырдың экспрессивтілігін де арттырып тұрған осы сөз. Сонымен қатар, біздің пікірімізше, «ойынды», «тойынды» тілдік тұлғаларының негізгі қолданысы « ойын – ды», яғни, «ойың еді», «тойынды» – «тойың еді, тойың-ды» болуы мүмкін. Өйткені, «еді» көмекші етіс жыраулар поэзиясына ортақ негізгі белгі болып келеді.

Бірқатар зерттеу еңбектерінде, осы секілді экспрессивті сөздердің қолданылуы автордың прагматикалық көзқарасына және функционалды-стильді көрінісіне байланысты (Уәли, 2007:328).

Лингвистикалық стереотиптердің қолданылу аясында жыраулар поэзиясындағы жиі қайталанатын тұрақты салыстырулар, узуальды метафоралар, фразеологиялық бірліктер мен тілдік клишелер секілді идеоматикалық өрнектер ұлттық-мәдени ерекшелікке ие бола отырып жыраудың ішкі тілдік бейнесін қалыптастырады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, жыраулар поэзиясын прагмастилистикалық тұрғыдан зерттеу бүгінгі таңда өзекті. Өйткені, жыраулардың өмір сүрген заманының шындығы, жыраулардың толғауларындағы сөз образы қазақ халқының мәдениетін, әдебиетін танытушы қайнар көзі. Ал, жыраулар поэзиясы – қазақ сөз өнеріндегі әлемдік классикалық шығармалар шоғырына қосылар ұлттық рухани қазынасы, әдеби мұра. XV-XVIII ғасырларда өмір кешкен ақын-жыраулардың шығармаларынан халықтың ой-өрісін, салт-санасын, тілек-мақсатын айқын аңғаруға болады. Жыраулар пайдаланған тілдік құралдар қоршаған ортаны объект ретінде алып, табиғат құбылыстарының адам психологиясына тікелей әсер ететіндігін дәлелдейді.

Белгілі бір этностың өкілі осындай лингвистикалық санамен сипатталады, оның қалыптасуына оның әлеуметтену процесінде жеке тұлға алған мәдени стереотиптер қатысады. Мұндай мәдени стереотиптер этностың дәстүрлеріне, әдет-ғұрыптарына, мифологиялық санасына байланысты. Олардың когнитивті функцияларына қоршаған шындық туралы ақпаратты схемалау және жеңілдету, соның ішінде әртүрлі этникалық қауымдастықтардың өкілдеріне тән моральдық, психикалық, физикалық қасиеттер туралы тұрақты идеялар түрінде кіреді. Сол себепті, жыраулар поэзиясының прагматикалық әлеуеті, стилистикалық ерекшеліктері әлі де болсын талдауды қажет етеді. Прагмастилистикалық тұрғыдан жүйелеу жыраулардың тілдік қолданыстарының ортақ ерекшеліктерін айқындай отырып, қазақ тіл біліміне жыраулар поэзиясын жаңаша бағытта зерттеу мүмкіндігін береді. Сонымен қатар, жыраулар поэзиясы рух пен жігерге, адалдық пен әділеттілікке толы. Табиғаттың тазалығын шарифатпен қатар бейнелеген сөз орамдарының прагматикалық әлеуеті сол таңда жоғары болғандығы анық. Өйткені, жыраулардың басым көршілігінің негізгі мүддесі халықтың мұң-мұқтажын беру болса, қызметі хандар мен билерге кеңесшілігі болған. Сол себепті, жыраулардың сөздік корпусы әсер ету, мағыналық бейнелілік, экспрессивтілігі тұрғысынан немесе шынайылығы мен тазалығы тұрасынан зерттеліп, қайтадан жаңғыртуды қажет етеді.

Сонда, жыраулар поэзиясын зерттеудің негізгі мақсаты стилистикалық компоненттердің ерекшелігі, поэзия мәтінінің құрылымын, табиғатын, көркемдік шыңын, мағыналық тұтастығын, адресатқа әсер ету қызметін тілдік қолданыстар арқылы зерттеу. Жырау туралы ғылымның түпкі мақсаты салт құрылымындағы поэтикалық мәтіннің табиғатын, оның формальды-стилистикалық, тұрақты мазмұнды стилистикалық компоненттерінің ерекшеліктерін – ежелгі миф пен рәсімнің архаикалық мұрасын зерттеу болады.

Осы аталған аспектілерде жыраулар поэзиясының зерттелуі лингвистиканың жаңашыл бағыттағы тұжырымдарын нақтылайды. Жыраулар өмір сүрген дәуір мен бүгінгі таңдағы қоғамдық сананың, ұлттық мәдениеттегі негізделген танымның, тілдің динамикасын сараптауға мүмкіндік береді. Яғни, жыраулар поэзиясының тілдік табиғатын, қолданылған тілдің бірліктердің мағыналық және стилистикалық қырларын талдаудағы басты мақсат – тек ерекшеліктерді айқындау емес, ұлттық деңгейдегі тілдік бірліктердің әсер ету үдерісін де зерттеу болып табылмақ. Тілдік

бірліктердің әсер ету үдерісі бірқатар факторларды қамтитындығын ескерсек, жыраулар поэзиясының зерттелу аймағының кеңейе берері анық.

Әдебиеттер

- Leech G. (1983) Principles of pragmatics. London: Long – 1983. – p.134 .
- Алефиренко Н.Ф. (2010). Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. – Москва: Флинта, 2010. – 224 с.
- Манкеева Ж.А. (2014) Лингвостилистика – тілдік тұлғаны танудың басты көзі. Түркітану мен қазақ филологиясының дамуы: ғылыми мұра және ғалым феномені. – Алматы: Елтаным баспасы, 2014. – 380 б.
- Максименко Е. В. (2005). Прагматилистические аспекты рекламного дискурса (на материале текстов русской и английской коммерческой и научно-технической рекламы). Автореферат диссертации канд. филол. Наук. Волгоград: Изд-во Волгогр. пед.ун-та, 2005. 18 с.
- Абылкасимов Б.Ш. (1984). Жанр толғау в казахской поэзии. – Алма-Ата: Наука, 1984.
- Негимов С. (1991) Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – Алматы: Ғылым. 1991. – 200 б.
- Сыздық Р. (2014). Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар): Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014.
- Өмірәлиев Қ. (1983). Қазақ поэзиясының жанры мен стилі. - Алматы, 1983. – 216-237 б
- Әлкебаева Д. (2008). Қазақ тілінің прагматилистикасы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 258 б.
- Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. (2021). – Алматы: Жазушы, 2021. 1-том. – 496 б.
- Кузьменко С.А. (2006). Лингвопрагматические свойства конвергенции стилистических средств: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.А. Кузьменко. – Ставрополь, 2006. – 24 с.
- Уәли Н. (2007). Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: фил.ғыл.док.дисс. – Алматы, 2007. – 328 б.

References

- Leech G. (1983) Principles of pragmatics. London: Long. – 1983. – 134 p . [Leech G. Principles of pragmatics. London: Long. – 1983. - 134 p.] (in English).
- Alefirenko N.F. (2010). Lingvokul'turologija. Cennostnosmyslovoeprostranstvo jazyka. – Moskva: Flinta, 2010. – 224 s. [Alefirenko N. F. Linguoculturology. Cennostnosmyslovoeprostrance language. - Moscow: Flinta, 2010. - 224 p.] (in Russian).
- Mankeyeva Zh.A. (2014). Lingvostilistika – tildik tulgany tanudyn basty kozi. Tyrkitanu men kazak filologijasynyn damuy: gylymi mura zhane galym fenomeni. – Almaty: Eltanym baspasy, 2014. – 380 b. [Mankeyeva Zh. A. Linguostilistics is the main source of linguistic personality recognition. The development of Turkology and Kazakh philology: scientific heritage and the phenomenon of scientists. - Almaty: Eltanym publishing house, 2014. - 380 p.] (in Kazakh).
- Maksimenko E. V. (2005). Pragmastilisticheskie aspekty reklamnogo diskursa (na materiale tekstov russkoj i anglijskoj kommercheskoj i nauchno-tehnicheskoy reklamy). Avtoreferat dissertacii kand. filol. nauk. Volgograd: Izd-vo Volgogr. ped.un-ta, 2005. 18 s. [Maksimenko E. V. Pragmastilistic aspects of advertising discourse (material on the texts of Russian and English Commercial and scientific-technical advertising). Abstract of the dissertation Kand. philol. Nauk. Volgograd: izd-Vo Volgogr. PED.in UN, 2005. - 18 p.] (in Russian).
- Abylkasimov B.Sh. (1984). Zhanr tolgau v kazahskoj poezii. – Alma-Ata: Nauka, 1984. [Abylkasimov B. Sh. genre of tolgau in Kazakh poetry. - Alma-Ata: Nauka, 1984 - 322 p] (in Kazakh).
- Negimov S. (1991). Akyn-zhyraulard poezijasynyn bejnelligi. – Almaty: Gylym. 1991. – 200 b. [Abylkasimov B. Sh. genre of tolgau in Kazakh poetry. - Alma-Ata: Nauka, 1984 - 322 p] (in Kazakh).
- Syzdyk R. (2014). Kazak adebi tilinin tarihy (HV-HIH gasyrlar): Koptomdyk shygarmalar zhinagy. – Almaty: «El-shezhire», 2014. [Syzdyk R. history of the Kazakh literary language (XV-XIX centuries): a collection of multi-volume works / Rabiga Syzdykova / - Almaty: "El-shezhire", 2014. - 310 p] (in Kazakh).

Omiraaliyev K. (1983). Kazak poezijiasynyn zhanry men stili. - Almaty, 1983. – 216-237 b. [Omiraaliyev K. genre and style of Kazakh poetry. - Almaty, 1983. - pp. 216-237].

Alkebayeva D. (2008). Kazak tilinin pragmastilistikasy: Oku kuraly. – Almaty: Kazak universiteti, 2008. – 258 b. [Alkebayeva D. pragmatilistics of the Kazakh language: a manual. - Almaty: Kazakh university, 2008. - 258 p.] (in Kazakh).

Zheti gasyr zhyrlajdy: eki tomdyk. (2021) – Almaty: Zhazushy, 2021. 1-tom. – 496 b. [Seven centuries sings: two volumes. - Almaty: writer, 2021. Volume 1. – 496 p.] (in Kazakh).

Kuz'menko S.A. (2006). Lingvopragmaticheskie svoystva konvergencii stilisticheskikh sredstv: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk / S.A. Kuz'menko. – Stavropol', 2006. – 24 s. [Kuzmenko S. A. convergence of linguistic and pragmatic values: abstract. dis. ... Kand. philol. Nauk / S. A. Kuzmenko. - Stavropol, 2006. - 24 p.] (in Russian).

Uali N. (2007). Kazak soz madenietinin teorijalyk negizderi: fil.gyl.dok..diss. – Almaty, 2007. – 328 b. [Uali N. theoretical foundations of Kazakh speech culture: Phil.science.Doc..diss. - Almaty, 2007. - 328 p.] (in Kazakh).

Ж.К. Ибраева^{1*}, Қ. Жақсылыққызы¹, Г.С. Нәбиева¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: zhanar.kulmat@gmail.com

ҮШІНШІ ТІЛДІ МЕНГЕРУДЕГІ БІРІНШІ ЖӘНЕ ЕКІНШІ ТІЛДІҢ ЫҚПАЛЫ (ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ)

Аннотация. Бұл мақалада мақсатты үшінші тілде (Т3) тапсырмаларды орындау кезінде қазақстандық көстілді студенттердің бірінші (Т1) және екінші тілдерінің (Т2) белсенділік күйін зерттеу мақсаты болып табылатын тұңғыш эксперимент нәтижелері берілген. Зерттеуге әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің студенттері қатысты. Бірінші эксперименттік топ студенттері үшін қазақ тілі ана/бірінші тіл (Т1), ал орыс тілі Т2, ал екінші топ студенттері үшін орыс тілі бірінші/ана тілі (Т1) және қазақ тілі, тиісінше Т2. Экспериментте іс-әрекет нәтижелерін талдау әдісі, сондай-ақ «лексикалық шешім қабылдау тапсырмасы» (Lexical Decision Task) тәсілінен тұратын әдістеме қолданылды. Зерттеудің нәтижелері ағылшын тіліндегі (Т3) сөйлеу өндірісі кезінде, қазақ (Т1/Т2) және орыс тілі (Т1/Т2) бәсекелестік жағдайында іске қосылатынын көрсетті, және оған қоса, үштілділік жағдайында тілдердің белсенділік деңгейі мен атқаратын рөлдері сыналушы топтарда әртүрлі. Зерттеу барысында оқу үштілділігі жағдайында қазақ тілі мен орыс тілінің белсенділік деңгейлеріне әсер ететін негізгі себептер мен факторлар анықталды.

Тірек сөздер: үштілділік, тіл аралық ықпал, лексикалық шешім қабылдау, психотипология, психолінгвистика

Ж.К. Ибраева^{1*}, Қ. Жақсылыққызы¹, Г.С. Нәбиева¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: zhanar.kulmat@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ПЕРВОГО И ВТОРОГО ЯЗЫКОВ НА УСВОЕНИЕ ТРЕТЬЕГО ЯЗЫКА (ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

Аннотация. В данной статье представлены результаты пилотного исследования, целью которого является изучение статуса активности первого (Я1) и второго языков (Я2) казахстанских студентов-билингвов во время выполнения заданий на изучаемом третьем языке (Я3). В исследовании приняли участие студенты Казахского национального университета имени аль-Фараби. Для студентов из первой экспериментальной группы казахский язык является родным/первым (Я1), а русский Я2, тогда как для студентов второй группы русский язык является первым/родным (Я1) и казахский язык соответственно является Я2. В эксперименте использовался поведенческий метод исследования, а также методика, включающая “задачу лексического решения” (Lexical Decision Task). Результаты такого рода исследований показывают, что в контексте производства английского языка (Я3) казахский (Я1/Я2) и русский (Я1/Я2) активируются конкурентным образом, при этом роли языков и степень их активации в ситуации трехязычия различаются у разных групп испытуемых. В процессе исследования выделены ключевые причины и факторы, влияющие на уровни активации казахского и русского языков в условиях учебного трехязычия.

Ключевые слова: трилингвизм/трехязычие, межязыковое влияние, задача лексического решения, психотипология, психолінгвистика

Zh.K. Ibrayeva^{1*}, K. Zhaksylykkyzy¹, G.S. Nabiyeva¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: zhanar.kulmat@gmail.com

THE INFLUENCE OF FIRST AND SECOND LANGUAGES ON THE THIRD LANGUAGE ACQUISITION (PSYCHOLINGUISTIC ANALYSIS)

Abstract. This article presents the results of a pilot experiment, the purpose of which is to study the status of activity of the first (L1) and second languages (L2) of Kazakhstani bilingual students while performing tasks in the target third language (L3). Students of the Al-Farabi Kazakh National University took part in the study. For students from the first experimental group, Kazakh is the native/first language (L1), and Russian is the L2. In contrast, for students of the second group, Russian is the first/native language (L1) and Kazakh, respectively, is the L2. A behavioural research method was used in the experiment, as well as a technique that included a “lexical decision task”. The results of this type of research show that in the context of the production of the English language (L3), Kazakh (L1/L2) and Russian (L1/L2) are activated in a competitive way, while the roles of languages and the degree of their activation in a trilingual situation vary in different groups of subjects. In the research process, the key reasons and factors influencing the levels of activation of the Kazakh and Russian languages in the conditions of educational trilingualism were identified.

Key words: trilingualism, crosslinguistic influence, lexical decision task, psychotypology, psycholinguistics

Кіріспе

Ағылшын тілінің жаһандық таралуы, оның барлық маңызды салалардағы, атап айтқанда ғылым, білім, бизнес және т.б. сұранысының өсуі 2018 жылдан бастап қазақстандық білім беруде көптілділікті қалыптастыруға арналған бірқатар реформалардың қабылдануына әсер етті. Бұл үдерістің нәтижесі ағылшын тілі рөлінің артуы, мектептердегі ағылшын тілі пәнінен сағаттардың көбеюі, ҰБТ-да таңдау пәні ретінде ағылшын тілінің таңдалуы, Қазақстандағы студенттер мен мектеп оқушылары үшін ағылшын тілінің міндетті пәнге айналуы ретінде көрініс тапты.

Қазақстандағы тілдік жағдаятты ескерер болсақ, зерттеуге қатысқан студенттер үшін қазақ және орыс тілдері әдетте бірінші немесе екінші тіл, ал ағылшын тілі академиялық көптілділік жағдайындағы үшінші тіл болып табылады. Бұл сценарий Қазақстанның әртүрлі мәдени және білім беру ландшафтындағы көптілділік пен тілді үйренудің маңыздылығын көрсетеді.

Қазақстандағы тілдік жағдай әртүрлі себептерге байланысты бірегей болып келеді. Тілдік жағдаяттың қалыптасуына Э.Д. Сүлейменова, Н. Ж. Шаймерденова, Б. Хасанов, Ж.С. Смағұлова, О.Б. Алтынбекова және т. б. сияқты ғалымдардың әлеуметтік-лингвистикалық еңбектерінде егжей-тегжейлі сипатталған көптеген факторлар әсер етті. Еліміздегі тілдік жағдайдың бірегейлігі әртүрлі тілдік семьялардың өкілдері болып табылатын және әртүрлі құрылымдық-типологиялық белгілері бар тілдердің ұзақ уақыт бір аумақта қатар өмір сүруімен түсіндіріледі. Қазақ тілі Алтай тілдер семьясының түркі тобына (қыпшақ-ноғай кіші тобы) жататыны белгілі. Орыс тілі – Үнді-еуропа тілдер семьясының славян тілдер тобының шығыс славян бұтағының өкілі.

Талданып отырған тілдердің құрылымдық-типологиялық сипаттамасы қазақ-орыс және орыс-қазақ билингвизмінің көптеген аспектілерін түсіндіру үшін маңызды фактор болып табылады. Орыс және қазақ тілдерінің типологиялық ерекшеліктерін морфология, фонетика, синтаксис деңгейіндегі салыстырмалы грамматика шеңберінде Қ.А. Бейсенбаева, В.А. Исенғалиева, Д. Тұрсынов, Н. Х. Демисинова, З. К. Ахметжанова сияқты әдіскер ғалымдар жан-жақты талдады.

Соңғы 20 жыл ішінде психоллингвистика, лингвистикалық дидактика саласындағы зерттеулердің фокусы үшінші тілді үйренуге (үшінші тілді меңгеру) бағытталған. Зерттеудің бұл саласы тілді меңгерудің әртүрлі көзқарастарын зерттейді және үшінші тілді психоллингвистикалық тұрғыдан зерттеуде тіларалық әсер ету құбылысына (Crosslinguistic Influence) ерекше назар аударады. Соңғы жылдары тіларалық ықпал, әсіресе бұрын үйренген барлық тілдердің қосымша немесе жаңа тіл құруға қалай қатысатынын түсіну мәселесі айтарлықтай өзекті. Зерттеулер ертерек меңгерілген тілдердің қосымша тілде сөйлеу өндіру кезінде жарыспалы түрде іске қосылатынын дәлелдеп отыр (Williams, S. and Hammarberg, B., 1998; Lindqvist, C., 2010). Дегенмен, бұл еңбектердің көбі негізінен генеологиялық тұрғыда туыс тілдерге қатысты зерттеулерді қамтитынын ескеру маңызды. Зерттеулердің шектеулі саны ғана генеологиялық тұрғыда әртүрлі тілдерді зерттеуге бағытталған (Hammarberg, B. 2001). Бұл әртүрлі тілдік топтарға жататын тілдер аясында тіларалық ықпалды одан әрі зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Материал және әдістер

Психоллингвистика саласындағы зерттеулерде сөздерді оқу үдерісі берілген сөздің орфографиялық ақпаратын менталды лексикон деп аталатын оқырманның жинақталған білімімен салыстыратын когнитивті механизмдерден тұратыны дәлелденген (van Heuven, Dijkstra, & Grainger, 1998). Менталды лексиконды көбінесе белгілі сөздерді өңдеу базасымен ғана емес, сонымен қатар олардың лексикалық сипаттамаларын, соның ішінде емле, фонология, семантика және тілдік ақпаратты қамтитын кең мәліметтер базасымен салыстырады. Зерттеушілер сөз туралы ақпаратты, сәйкестікті және мағына түсініктілігін лексикалық қолжетімділік ретінде анықтайды (Dijkstra, 2005). Лексикалық қолжетімділік түсінігінің қарапайымдылығына қарамастан, бір тілдегі сөздің екінші тілдегі баламасын табуда қиындықтар туындайды, себебі бір сөз екінші бір сөзбен сәйкестендірілмес бұрын аударылатын тілдің өз ішінде бірнеше сәйкес нұсқаның белсенді болу жағдайлары жиі кездеседі. Көптілді сценарийлерде жағдай күрделене түседі. Мұнда лексикалық қолжетімділік ұсынылған сөзге балама ретінде әртүрлі тілдердің нұсқаларын белсендіре алады (Dijkstra & van Hell, 2003; Lemhofer, Dijkstra & Michel, 2004; van Heuven et al., 1998). Лексикалық қолжетімділік көптілділікті зерттеуде маңызды болып табылады. Көптеген зерттеушілер менталды лексиконға қолжетімділік таңдамалы емес, бұл белгілі тілдердің өзара әрекеттесуіне әкеледі деп

есептейді. Негізінде, әртүрлі тілдердегі сөздің барлық ықтимал нұсқалары мәтінді өңдеу кезінде олардың тілдік байланысына қарамастан белсенді болады (Font & Lavour, 2004; Lemhofer et al., 2004; Orfanidou & Sumner, 2005).

Әдетте, T2 немесе ана тілі жоғары деңгейге жетсе, сонымен қатар код ауыстыру құбылысы байқалса, бірыңғай сөздікті ұсыну тілдік үстемдікке қатысты мәселелерді туғызады.

Экспериментке қатысушылар ағылшын тілінен аударылған сөздерді тануға байланысты тапсырма орындады. Аталған тапсырмада ағылшын тіліндегі аудармаларды визуалды түрде ұсынудың дұрыстығына «иә/жоқ» деп жауап беру сұралды. Реттік ықпал әсерін болдырмау үшін сөздердің аудармасы қазақ және орыс тілдерінде кездейсоқ ретпен ұсынылды. Оңқай 10 студент әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде (Алматы, Қазақстан) хабарландырулар бойынша іріктелді және олар тестілеу кезінде аталған оқу орнында білім алды. Респонденттер ағылшын тілін үшінші шет тілі ретінде меңгерген (хронологиялық тұрғыда T3) қазақ тілі иеленушілері ($n = 5$, орташа жасы = 23,95) мен орыс тілі иеленушілері ($n = 5$, орташа жасы = 24,44) болды.

Барлық сыналушылар ағылшын тілін жалпыеуропалық тілді меңгеру стандарттарына сәйкес B1/B2 деңгейінде меңгерген және теңдестірілген қазақ-орыс және орыс-қазақ билингвтері болып табылады. Зерттеу субъектілері орта мектептің бірінші сыныбынан бастап ағылшын тілін оқыған және тәжірибеге өз еркімен қатысты. Эксперимент алдында әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Этикалық комитеті мақұлдаған зерттеуге ақпараттандырылған жазбаша келісімге қол қойылды.

Берілген жұмыста зерттеу материалы (ынталандыру сөздері) ретінде ағылшын тілінің бұрыс етістіктері таңдалды. Етістік көптеген тілдердегі ең күрделі грамматикалық категориялардың бірі болып табылады және әртүрлі грамматикалық формалар мен грамматикалық мағыналар жүйесіне ие.

Эксперимент үшін үш тілде де етістіктің инфинитивті формасы таңдалды. Бұл ретте салғастырылып отырған тілдердің маңызды белгілері туралы айту қажет деп санаймыз.

Экспериментте ағылшын тілінің 105 бұрыс етістігі, қазақ тіліндегі 210 аударма сөз және орыс тіліндегі 210 аударма сөз қолданылды. 210-ның жартысы ағылшын тілінің бұрыс етістіктерінің қазақ және орыс тілдеріндегі аударма баламалары болып, конгруэнтті аудармалар ретінде қызмет етті, ал екінші жартысы бақылау шарты үшін сәйкес келмейтін аудармалар ретінде қызмет ететін байланыссыз сөздер болды. Тәжірибе барысында қатысушылардан экрандағы сөз конгруэнтті болған жағдайда пернетақтадағы "1" батырмасын, ал егер сөз сәйкес келмесе, "3" батырмасын басу арқылы шешімін бекіту сұралды. Аударманың дұрыс не бұрыстығы бойынша шешім қабылдап, батырманы басуға арналған уақыт 2500 мс құрады. Әр сөзден кейін экранның ортасында 2500 мс-қа келесі тапсырма автоматты түрде көрсетілгенге дейін берілген тапсырманы бекітуге арналған арнайы таңба (#) көрсетіледі. Жауап беру уақыты (Reaction Time) тапсырма экранға шыққан уақыттан бастап қатысушы түймені басқан сәтке дейін тіркелді. Эксперимент компьютерде E-prime 2.0 бағдарламалық пакетін қолдана отырып жүргізілді (Psychology Software Tools Inc., 2012).

Әдебиетке шолу

2004 жылы С. Флинн, К. Фолей және И. Виннитская әзірлеген кумулятивті жетілдіру моделі (Cumulative Enhancement Model) екінші шет тілін меңгерудің алғашқы үлгілерінің бірі болып табылады. Осы үлгіге сәйкес, бұрын үйренген барлық алдыңғы тілдер екінші және одан кейінгі шет тілдерін меңгеру үдерісіне тікелей әсер етеді. Қазақ (T1), орыс (T2) және ағылшын тілдеріндегі (T3) шектелген бағыныңқы құрмалас сөйлемдерді зерттеу барысында орыс тілі (T2) мен ағылшын тілінің (T3) арасында ортақ синтаксистік белгілер анықталды. Бұндай ұқсастықтар қазақ тіліне қатысты анықталған жоқ. T2 және T3 бір мезгілде меңгерілген жағдайда екінші тілдің үшінші тілге әсері түрлі болуы мүмкін (Flynn, S.L., et al. 2004).

Психотипологиялық фактор (Psychotypology), 1983 жылы Э. Келлерман ұсынған тілдік қашықтықты қабылдау идеясы, студенттердің оқып жатқан тілдерінің типологиялық ерекшелігін саналы түрде түсінетінін және өздерінің бұрыннан білетін тілдеріне ұқсастығын анықтай алатынын көрсетеді (Kellerman, E. 1983). Мысалы, 1987 жылы Х. Риңбом зерттеуі тіларалық ықпал аясындағы қабылданған тілдік қашықтықтың маңыздылығы туралы нақты дәлелдер келтірді. Ол ағылшын тілін үшінші тіл ретінде үйренуші фин-швед билингвтерін зерттеді. Зерттеу нәтижесінде, студенттер ағылшын, швед және фин тілдерінің айырмашылықтарын әртүрлі бағалаған. Фин және ағылшын

тілдері бір тілдік семьяға жатпаса да, респонденттер олардың арасында ортақ белгілерді байқаған. Ортақтықтар әсіресе, фин және ағылшын тілдерінің семантикалық қабатында танылды (Ringbom, H. 1987).

2011 жылы Дж. Ротман ұсынған типологиялық біріншілік моделі (Typological Primacy Model) тіларалық ықпалға балама көзқарас ұсынады. Бұл модельге сәйкес, ана тілі де, алғашқы оқылатын шет тілі де тіларалық ықпалда маңызды рөл атқарады (Rothman, J. 2011, 2015). Типологиялық біріншілік моделі тілді меңгеруші тарапынан оқытылатын тілдің құрылымдық типологиясын саналы түрде қабылдауы деп ерекше сипатталады.

Дж. Ценоз, Б. Хуфеисен, және У. Джэсснер үшінші тілді меңгеру үдерісінде тілдік ұқсастық пен арақашықтықтың маңыздылығын атап көрсетеді және олардың ана тіліне немесе екінші тілге ұқсастығы бар үшінші тілді үйрену, тілдерді меңгеру және ауыстыру үдерісін жеңілдететінін айтады. Демек, тілдік қашықтық концепциясы үшінші тілді меңгерудің шешуші факторына айналады және тілдер арасындағы объективті және формалды лингвистикалық айырмашылықтарды, сондай-ақ нақты тілдік қатынастарға қарамастан, студенттердің тілдер арасында субъективті түрде бар деп қабылдайтын қашықтықты білдіретін қабылданған тілдік алшақтық ұғымын қамтиды (Cenoz, J., et al. 2001).

С. Бардел мақсатты тіл (Т3) мен фондық тілдерді меңгеру деңгейі арасындағы байланыстың болуы Т2 және Т3 меңгеру деңгейінің бұрынырақ меңгерілген тілдердің іске қосылуына әсер етеді деп пайымдайды. Мақсатты тілді (Т3) меңгеру деңгейі төмен болған жағдайда фондық тілдер де төмен дәрежеде іске қосылады. Сәйкесінше, Т3 меңгеру деңгейінің жоғары болуы ана тілінің немесе екінші тілдің кәсіби дәрежеде іске қосылуына әкеледі (Bardel, S. 2010).

Француз тілін Т3 ретінде үйренуші жапондық білім алушылардың реакциялары туралы қызықты зерттеу П. Тревисоол еңбектерінде ұсынылған. Ол код ауыстыруды және жапондықтардың сөздік құрылымдарын талдайды. Ғалымның зерттеулерінің нәтижелері үшінші тілде (Т3) сөйленіс тудыру барысында жапон тілі (Т1) сыртқы тіл – құрал (instrumental role) рөлін атқаратыны, ал сыртқы жеткізуші рөлі (supplier role) үшінші тілдің іске қосылуында онша байқалмайды (Trevisiol, P. 2006).

Т. Дийкстра және ван Хелл атап өткендей, көптілді адамдар әдетте басқа тілдердің араласуын азайту қажеттілігіне әкелетін белгілі бір тілде сөйлесуге немесе оқуға бейім. Көптілді адамдардың әртүрлі лексикондарының салыстырмалы белсенді бақылау қабілеті өте шектеулі болып көрінеді. Дегенмен, бірнеше тілде сөйлейтін адамдар үшін кейде сөйлесу барысында сөйлеп тұрған тілден басқа тілдегі сөздерді қолдану да пайдалы болуы мүмкін (Dijkstra & van Hell, 2003).

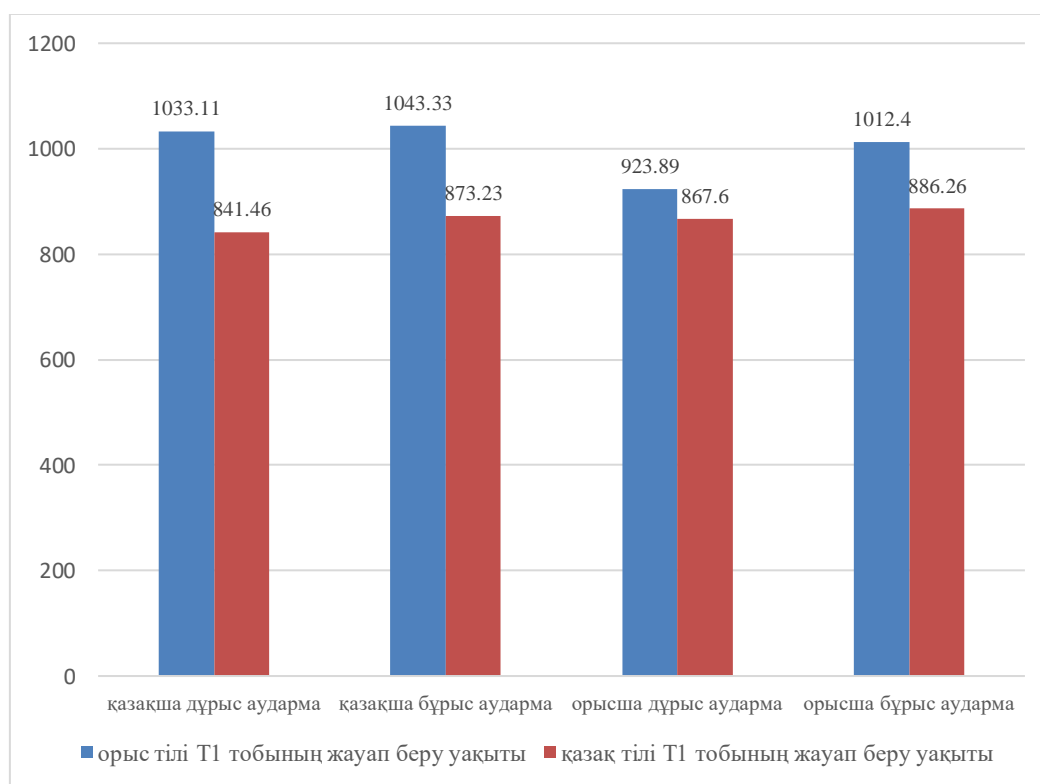
Де Боттың моделі бойынша тілді таңдау – сөйлеушінің мақсатына негізделген концептуалды деңгейде жүреді. Одан кейінгі кезеңде тілдік таңдау лексикалық түсінік компоненті мен нақты тілдік түйінге беріледі. Тілдік түйін тіл түйіні тікелей байланыса алатын лемма, синтаксистік құрылым және фонологиялық-фонетикалық деңгейлерде тілді таңдауды бақылап, байқайды. Әртүрлі тілдердің элементтері әр деңгейде тілге тән ішкі жиындықтарды құрайды. Бірақ әртүрлі тілдердегі леммаларда, сөз формаларында немесе фонологияда кейбір ұқсастықтар болса, бұл тілдер арасындағы белсендірудің таралуына әкелуі мүмкін. Олардың қай тілге жататыны туралы мәліметтер лексикалық леммаларға негізделген. Сөздердің лексиконда қалай сақталатынына қатысты Де Бот таңдаусыз шолуды да қолдайды. Тілдік бейтарап көзқарасқа сәйкес, әртүрлі тілдердің сөздері бір сөздікте сақталады, оларды параллельді іздеуге, белсендіруге және бір-бірімен бәсекелестіруге болады. Әртүрлі тілдер үшін әдепкі белсендіру деңгейі бар. Белсендіру деңгейі сөйлеушінің тілді қаншалықты жиі үйренетіні және оны соңғы уақытта қаншалықты жиі қолданғаны сияқты әртүрлі факторларға байланысты. Сонымен қатар, белсендіру деңгейіне оқыту әдісі мен жас мөлшері әсер етеді. Бұл екі топ сыналусыларының Т1 және Т2-ні әртүрлі деңгейде іске қосатынын түсіндіре алады (De Bot. 1992).

Қазақ және орыс топтарын қамтитын қазіргі зерттеуде жеткізуші ретінде орыс тілінің үстемдігі қазақ тобында әлсін байқалады. Бұл идея Уильямс пен Хаммарбергтің және Де Ангелистің тұжырымдарына сәйкес келеді. Фондық тілдердің жаңашылдық әсеріне келетін болсақ, олардың барлығы қазақ және орыс тілдерін табиғи жолмен және мектеп жағдайында үйренеді және екі тіл де күнделікті өмірде жиі қолданылады. Бірақ олар үшін орыс тілі ағылшын тілімен тығыз байланысты, өйткені олар экспериментке дейінгі мәліметтер бойынша ағылшын тілін қазақша емес, орыс тілінің

көмегімен үйренеді. Бірінші топтағылардың ана тілі қазақ тілі болғанымен, орыс тілін меңгеру деңгейлері қазақ тілінен басым. Типология тұрғысынан алғанда, қазақ, орыс және ағылшын тілдері әртүрлі типтерге жататынымен, көптеген зерттеулер психотипологияның тіларалық ықпалдың маңызды факторы екенін көрсетті. Бұл зерттеуде орыс тілі ағылшын тіліне көбірек ұқсайды. Респонденттер орыс тілі мен ағылшын тілінде сөйлем құрылымы мен сөз тәртібінде біршама ұқсастық бар екенін біледі. Демек, психотипология, жалпы білім мен тілдің жаңашылығы өзара әрекеттеседі және орыс тілінің жеткізуші ретінде іске қосылуына әсер етеді (De Anglis, G. 2007., Williams, & Hammarberg. 1998).

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу нәтижелері тілді білу, оның типологиялық қасиеттері және үшінші тілдің әсер ету дәрежесі, сондай-ақ тілдер арасындағы лингвистикалық қашықтық үшінші тілдегі сөйлеу өндірісі кезінде бірінші және екінші тілдердің белсендірілуіне ықпал ететін негізгі факторлар болып табылатынын көрсетті. Бұл нәтижелер көптілді адамдарда тілдердің іске қосылуының күрделі динамикасы туралы түсінік береді және осы үдерісті қалыптастырудағы әртүрлі факторлардың маңыздылығын көрсетеді.

1-сурет. Ағылшын тілін үшінші тіл ретінде үйренуші қазақ және орыстілді билингвтердің орташа жауап беру уақыты

Гистограммада көрсетілген ағылшын тілін үшінші тіл ретінде үйренуші қазақ және орыстілді билингвтердің орташа жауап беру уақытын талдауды жан-жақты қарастыруға болады:

- Бірінші тілі қазақ тілі болып табылатын топ өкілдері екінші топпен (орыс тілі бірінші тіл) салыстырғанда барлық санаттарда жылдам реакцияны көрсетті. Бұл қазақ тілін бірінші тіл ретінде қолдану аударманы тану кезінде жылдам реакцияға ықпал етуі мүмкін екенін көрсетеді.

- Қазақ тілі бірінші тіл болып есептелетін топ үшін қазақ тіліндегі дұрыс аудармаларға жауап беру уақыты бұрыс аудармаларға қарағанда қысқа, бұл ана тілін тану жоғары дәлдік пен тиімділікке ие екенін көрсетеді. Орыс тілі бірінші тіл болып есептелетін топ та ұқсас нәтиже көрсетеді, яғни орыс тіліндегі дұрыс аудармаларға жауап беру уақыты бұрыс аудармаларға қарағанда қысқа.

- Орыс тілі бірінші тіл болып есептелетін топтың, әдетте, қазақ тілі бірінші тіл болып табылатын топпен салыстырғанда барлық категориялар бойынша жауап беру уақыты ұзағырақ. Бір қызығы, орыстілді топтың орыс тіліндегі дұрыс аудармаларға жауап беру уақыты қазақ тіліндегі

дұрыс аудармаларға жауап беру уақытымен салыстырғанда қысқа, бұл осы топтың ішіндегі екі тілді меңгеру деңгейіндегі ықтимал айырмашылықты көрсетеді.

• Екі топ та қате аудармаларды тану кезінде ұзақ жауап беру уақытын көрсетті. Бұл когнитивті жүктеменің жоғарылауымен түсіндіріледі. Берілген талдау үштілді екі топтың аудармаларды танудағы жауап беру уақытындағы негізгі үрдістерге шолу жасайды және одан әрі жетілдіру немесе зерттеу қажет бағыттар туралы түсінік береді.

Талдау нәтижелері көрсеткендей, тілді, әсіресе бірінші тілді білу реакция жылдамдығында маңызды рөл атқарады. Орыс тілі ана тілі болып табылатын екінші топта жалпы жауап беру уақыты ұзағырақ болады. Жауап беру уақытына әсер ететін факторларды одан әрі зерттеу қосымша ақпарат бере алады. Қазақ тобындағы реакцияның тұрақты түрде қысқа болуы куәландыратын тілді меңгерудегі байқалатын артықшылық қазақ тілі ана тіл болған жағдайда да, орыс тілі екінші тіл болғанда да тілдерді меңгерудің неғұрлым жоғары деңгейі аударманы тезірек және дәл тануға ықпал ететінін болжауға мүмкіндік береді. Бұл негізгі және қосалқы тілдерінде неғұрлым күшті лингвистикалық іргетасы бар адамдар басқа тілдік тәжірибесі бар адамдармен салыстырғанда тілдік тапсырмаларды орындау кезінде жоғары когнитивтік тиімділікті көрсете алатынын көрсетеді. Бірінші тілі орыс тілі болып табылатын топ қатысушыларының жауап беру уақыттарының әртүрлілігі және ана тілі болып табылмайтын қазақ тіліндегі бұрыс аударманы тану мәселелері осыған дәлел бола алады. Тілді білу, когнитивті өңдеу стратегиялары мен аударманы тану арасындағы байланысты одан әрі зерттеу тілді үйрету бағдарламаларын оңтайландыру және тілдік дағдылардың жалпы дамуын жақсарту үшін құнды ақпарат бере алады.

Қорытынды

Ұсынылған ақпараттан шет тілін сәтті үйрену тек лингвистикалық дағдыларға ғана емес, экстралингвистикалық факторларға да байланысты деп қорытынды жасауға болады. Тілдер арасындағы "типологиялық қашықтық факторы" ұғымы бұл қашықтық неғұрлым аз болса, тіл аралық ықпалдың пайда болу ықтималдылығының жоғары болатынын көрсетеді (Cenoz, J. 2001).

Зерттеулер көрсеткендей, соңғы үйренген тілдің әсері (Last language Effect) «бірінші шет тілінің мәртебесі» факторына ұқсас. Осы зерттеулерге сәйкес, меңгерілген соңғы тіл тіл аралық ықпал мен тасымал негізгі көзіне айналады (Murphy, S. 2003).

Үшінші тілде сөйлеуді өндіруде тілдердің рөлі күрделі және тілдерді меңгеру реттілігіне байланысты өзгеруі мүмкін. Үшінші тілде сөйленіс өндіруге тілді меңгеру, тілді білу және үштілділік үдерісіне қатысатын тілдер арасындағы лингвистикалық қатынастар сияқты факторлар нақты әсер етеді. Көптілділік пен тілді меңгеру мәселесін зерттеушілер фондық тілдердің үшінші тілдегі сөйлеу өндірісіне қалай әсер ететінін тереңірек түсіну үшін осы динамиканы зерттеуді жалғастыруда.

Негізгі тілдердің үшінші тіл өндірісіне қалай әсер ететіндігі туралы толық түсінік алу үшін әртүрлі тілдік комбинациялар мен көптілді студенттерді қамтитын қосымша зерттеулер қажет. Бұл бірінші, екінші тілдердің көптілді қарым-қатынаста атқаратын рөлін түсінуді нақтылауға көмектеседі және үшінші тілді меңгеру мәселелерін теориялық тұрғыда толыққанды түсінігіне ықпал етеді. Келешекте полилингвтердің мақсатты тілді меңгеруге бағытталған шешімдерін үйлестіруге жауапты ми орталықтарының жүйесі ретінде когнитивті бақылауды талдауға жүгіну маңызды.

Нәтижелер мақсат тілді меңгеру, мақсат тілге әсер ету түрі мен дәрежесі, қабылданатын тіл қашықтығы T1 ретіндегі қазақ тілі және T2 ретіндегі орыс тілін белсендіруге ықпал ететін негізгі факторлар екенін көрсетеді. Ал, екінші топ үшін қарама-қайшы көрініс тән. Бұл зерттеу фондық тілдер T3 үйренуге үлкен әсер ететіні туралы T3 туралы басқа зерттеулердің нәтижелерін растайды. Біріншіден, ағылшын тілін үйрену кезінде қазақ тілі (T1) және орыс тілі (T2) жарыспалы түрде іске қосылады, бірақ тілдердің белсенділік танытулары әртүрлі үйренушілер үшін түрлі деңгейде жүзеге асады. Нәтижелерді олардың тіл үйрену тәжірибесінің әртүрлілігімен түсіндіруге болады.

Сонымен қатар, T1 және T2 әртүрлі үйренушілер үшін әртүрлі рөл атқарады. T1 және T2 рөлдері қосымша оқыту тіліне, тіл мен мәдениеттің сәйкестігіне, тілді меңгеру деңгейіне, жаңашылыққа және типологияға байланысты. Сондықтан T1 әрқашан қабылдау құралының рөлін, ал T2 барлық жағдайда жеткізуші рөлін атқарады деп айту дұрыс емес.

Екінші (Т2) және үшінші тіл (Т3) арасында байланыстар әлі күнге дейін эксперименталды тұрғыда толыққанды зерттелмеген. Екінші (Т2) және үшінші тілде (Т3) ақпаратты өңдеу тұрақты баяулығымен сипатталады, себебі бұл тілдер ана тіліне қарағанда кеш меңгеріледі. Зерттеу нәтижелерін ескере отырып, екі үстем емес тілдердің іске қосылуы деңгейіндегі тілдер арасындағы иерархия болған жағдайда тілдерді алмастыру бойынша жұмсалатын уақыт Т3 – Т1 бағытына қарағанда Т3 – Т2 бағытында ұзағырақ екенін байқауымызға болады. Зерттеуде көрсетілген тілралық деректерді эмпирикалық талдау ана/бірінші тілден (тілдерден) кейін қосымша тіл ретінде орыс немесе қазақ тілдерін меңгерген көптілді тұлғалармен жұмыс істейтін оқытушыларға құнды ақпарат бере алады. Екінші тілді меңгеру үдерісіне ерекше назар аудара отырып, біздің зерттеуіміз көптілді білім алушыларға арналған педагогикалық тәсілдерді анықтайтын білім қорына маңызды үлес қосады.

Әдебиеттер

Bardel, C. 2010. The lexicon of advanced L2 learners. In Kenneth Hyltenstam (eds.) High-level proficiency in second language use. Berlin: Mouton de Gruyter.

Cenoz, J., Hufeisen, B. and Jessner, U., 2001. Cross-linguistic influence in third language acquisition: Psycholinguistic perspectives. Clevedon: Multilingual Matters.

Cenoz, J. 2001. The effect of linguistic distance, L2 status and age on cross-linguistic influence in third language acquisition. In Cross-linguistic influence in third language acquisition: Psycholinguistic perspectives, ed. J. Cenoz, B. Hufeisen, and U. Jessner, 8–19. Clevedon, UK: Multilingual Matters.

De Anglis, G. (2007). Third or Additional Language Acquisition. Toronto: Multilingual Matters Ltd.

De Bot. (1992). A bilingual production model: Levelt's speaking model adapted. *Applied Linguistics*, 13(1), 1-24. <https://doi.org/10.1093/applin/13.1.1>

Dijkstra, T. (2005). Bilingual visual word recognition and lexical access. In J. F. Kroll & A. de Groot (Eds.), *Handbook of bilingualism: Psycholinguistic approaches* (pp. 179-200). Oxford: Cambridge University Press.

Dijkstra, T., & van Hell, J. G. (2003). Testing the language mode hypothesis using trilinguals. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 6(1), 216. doi:10.1080/13670050308667769

Flynn, S.L., Claire, F. and Inna, V. 2004. The Cumulative Enhancement Model for Language Acquisition. *International Journal of Multilingualism*, 1:1, 3–17.

Font, N. & Lavaur, J. -M. (2004). Effets de la fréquence du voisinage orthographique interlangue lors de la reconnaissance visuelle de mots chez les bilingues [Effects of interlingual orthographic neighborhood frequency in bilingual visual word recognition]. *L'année Psychologique*, 104(3), 377-405. doi:10.3406/psy.2004.29673

Hammarberg, B. 2001. Roles of L1 and L2 in L3 production and acquisition. In Cross-linguistic influence in third language acquisition: Psycholinguistic perspectives, ed. J. Cenoz, B. Hufeisen, and U. Jessner, 21–41. Clevedon: Multilingual Matters.

Hammarberg, B. 2010. The languages of the multilingual: Some conceptual and terminological issues. In: *IRAL - International Review of Applied Linguistics in Language Teaching* 48 (2–3): 91–104.

Kellerman, E. (1983). Now you see it, now you don't. In S. M. Gass & L. Selinker (Eds.), *Language transfer in language learning* (pp. 112-134). Rowley, MA: Newbury House Publishers, Inc.

Lemhofer, K., Dijkstra, T., & Michel, M. (2004). Three languages, one ECHO: Cognate effects in trilingual word recognition. *Language and Cognitive Processes*, 19(5), 585-611. doi:10.1080/01690960444000007

Lindqvist, C. (2009). The use of the L1 and the L2 in French L3: examining cross-linguistic lexemes in multilingual learners' oral production, *International Journal of Multilingualism*, 6:3, 281-297

Murphy, S. (2003). Second Language Transfer during L3 Acquisition. *Working Papers in TESOL, Applied Linguistics*, 3, 1-21.

Orfanidou, E., & Sumner, P. (2005). Language switching and the effects of orthographic specificity and response repetition. *Memory & Cognition*, 33(2), 355-369. doi:10.3758/BF03195323

Ringbom, H. (1987). Role of the first language in foreign language learning. Clevedon, England: Multilingual Matters.

Rothman, Jason. 2011. L3 syntactic transfer selectivity and typological determinacy: The Typological Primacy Model. *Second Language Research* 27. 107–127.

Rothman, Jason. 2015. Linguistic and cognitive motivations for the Typological Primacy Model (TPM) of third language (L3) transfer: Timing of acquisition and proficiency considered. *Bilingualism: Language and Cognition* 18. 1–12.

Trevisiol, P. (2006). Influence translinguistique et alternance codique en français L3, *Acquisition et interaction en langue étrangère. L'acquisition d'une langue*, 24, 14-43. Retrieved from <http://aile.revues.org/1625>

van Heuven, W. J. B., Dijkstra, T., & Grainger, J. (1998). Orthographic neighborhood effects in bilingual word recognition. *Journal of Memory and Language*, 39(3), 458-83. doi:10.1006/jmla.1998.2584

Williams, S., & Hammarberg, B. (1998). Language switches in L3 production: Implications for a polyglot speaking model. *Applied Linguistics*, 19(3), 295-333. Retrieved from <http://apllj.oxfordjournals.org/>

References

- Bardel, C. 2010. The lexicon of advanced L2 learners. In Kenneth Hyltenstam (eds.) High-level proficiency in second language use. Berlin: Mouton de Gruyter. [in English].
- Cenoz, J., Hufeisen, B. and Jessner, U., 2001. Cross-linguistic influence in third language acquisition: Psycholinguistic perspectives. Clevedon: Multilingual Matters. [in English].
- Cenoz, J. 2001. The effect of linguistic distance, L2 status and age on cross-linguistic influence in third language acquisition. In Cross-linguistic influence in third language acquisition: Psycholinguistic perspectives, ed. J. Cenoz, B. Hufeisen, and U. Jessner, 8–19. Clevedon, UK: Multilingual Matters. [in English].
- De Anglis, G. (2007). Third or Additional Language Acquisition. Toronto: Multilingual Matters Ltd [in English].
- De Bot. (1992). A bilingual production model: Levelt's speaking model adapted. *Applied Linguistics*, 13(1), 1-24. <https://doi.org/10.1093/applin/13.1.1> [in English]
- Dijkstra, T. (2005). Bilingual visual word recognition and lexical access. In J. F. Kroll & A. de Groot (Eds.), *Handbook of bilingualism: Psycholinguistic approaches* (pp. 179-200). Oxford: Cambridge University Press. [in English].
- Dijkstra, T., & van Hell, J. G. (2003). Testing the language mode hypothesis using trilinguals. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 6(1), 216. doi:10.1080/13670050308667769 [in English].
- Flynn, S.L., Claire, F. and Inna, V. 2004. The Cumulative Enhancement Model for Language Acquisition. *International Journal of Multilingualism*, 1:1, 3–17. [in English].
- Font, N. & Lavour, J. -M. (2004). Effets de la fréquence du voisinage orthographique interlangue lors de la reconnaissance visuelle de mots chez les bilingues [Effects of interlingual orthographic neighborhood frequency in bilingual visual word recognition]. *L'année Psychologique*, 104(3), 377-405. doi:10.3406/psy.2004.29673 [in English].
- Hammarberg, B. 2001. Roles of L1 and L2 in L3 production and acquisition. In Cross-linguistic influence in third language acquisition: Psycholinguistic perspectives, ed. J. Cenoz, B. Hufeisen, and U. Jessner, 21–41. Clevedon: Multilingual Matters. [in English].
- Hammarberg, B. 2010. The languages of the multilingual: Some conceptual and terminological issues. In: *IRAL - International Review of Applied Linguistics in Language Teaching* 48 (2–3): 91–104. [in English].
- Kellerman, E. (1983). Now you see it, now you don't. In S. M. Gass & L. Selinker (Eds.), *Language transfer in language learning* (pp. 112-134). Rowley, MA: Newbury House Publishers, Inc. [in English].
- Lemhofer, K., Dijkstra, T., & Michel, M. (2004). Three languages, one ECHO: Cognate effects in trilingual word recognition. *Language and Cognitive Processes*, 19(5), 585-611. doi:10.1080/01690960444000007 [in English].
- Lindqvist, C. (2009). The use of the L1 and the L2 in French L3: examining cross-linguistic lexemes in multilingual learners' oral production. *International Journal of Multilingualism*, 6:3, 281-297 [in English].
- Murphy, S. (2003). Second Language Transfer during L3 Acquisition. *Working Papers in TESOL, Applied Linguistics*, 3, 1-21. [in English].
- Orfanidou, E., & Sumner, P. (2005). Language switching and the effects of orthographic specificity and response repetition. *Memory & Cognition*, 33(2), 355-369. doi:10.3758/BF03195323 [in English].
- Ringbom, H. (1987). *Role of the first language in foreign language learning*. Clevedon, England: Multilingual Matters. [in English].
- Rothman, Jason. 2011. L3 syntactic transfer selectivity and typological determinacy: The Typological Primacy Model. *Second Language Research* 27. 107–127. [in English].
- Rothman, Jason. 2015. Linguistic and cognitive motivations for the Typological Primacy Model (TPM) of third language (L3) transfer: Timing of acquisition and proficiency considered. *Bilingualism: Language and Cognition* 18. 1–12. [in English].
- Trevisiol, P. (2006). Influence translinguistique et alternance codique en français L3, Acquisition et interaction en langue étrangère. *L'acquisition d'une langue*, 24, 14-43. Retrieved from <http://aile.revues.org/1625>
- van Heuven, W. J. B., Dijkstra, T., & Grainger, J. (1998). Orthographic neighborhood effects in bilingual word recognition. *Journal of Memory and Language*, 39(3), 458-83. doi:10.1006/jmla.1998.2584 [in English].
- Williams, S., & Hammarberg, B. (1998). Language switches in L3 production: Implications for a polyglot speaking model. *Applied Linguistics*, 19(3), 295-333. Retrieved from <http://apllij.oxfordjournals.org/> [in English].

М.А. Камбарова*

Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент, Узбекистан

*e-mail: marzhan-kambarova@mail.ru

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОСЛОВИЦ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА С БАЗОВОЙ ЛЕКСЕМОЙ «ЧЕЛОВЕК»

Аннотация. Пословицы интересны не только как языковые единицы, но и как средство познания национального характера народа, проникновения в систему его ценностей, как хранилище разнообразной культурологической информации. Пословицы заключают в себе совокупность мнений, выработанных народом как лингвокультурной общностью, являются одними из самых важных лингвистических единиц, отражающих этнические особенности, философию народа. В пословицах о человеке представлены его главные особенности – мышление, говорение, трудолюбие или лень, социальный статус, его отношение к людям, к окружающей природе и т.д. В статье рассматриваются пословицы казахского языка с базовым понятием человек. Раскрываются их семантические особенности на основе концепции антропоцентризма, описывается, что они выражают как национальные, так и общечеловеческие особенности.

В пословицах казахского языка понятие человек передается словами *адам, кісі, жан, біреу, тұлға*, а также другими лексическими единицами, обозначающими человека. Для определения понятия человек в пословицах казахского языка была представлена следующая классификация пословиц: человек – образ человека, человек – человек, человек – общество, человек – образ животных, человек – положительные и отрицательные качества, человек – дитя человека, человек – слово человека. Результаты семантического анализа пословиц имеют теоретическое и практическое значение, поэтому они могут быть использованы как в целом в лингвотеретических и лингвоконтрастивных, так и в лингводидактических и лингвометодических целях. Анализ и описание семантических свойств пословиц осуществлены с использованием таких методов как метод лингвистического описания, метод компонентного анализа, дифференциально-семантический метод.

Ключевые слова: пословица, человек, антропоцентризм, семантика, казахский язык, национально-специфический, общечеловеческий

М. А. Камбарова*

Ўзбек мемлекеттік әлемдік тілдер университеті, Өзбекстан, Ташкент

*e-mail: marzhan-kambarova@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «АДАМ» БАЗАЛЫҚ ЛЕКСЕМАЛЫ МАҚАЛДАРДЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫ

Аннотация. Мақалдар тек тілдік бірліктер ретінде ғана емес, сонымен бірге халықтың ұлттық табиғатын білу, оның құндылықтар жүйесіне ену құралы, мәдени ақпарат қоймасы. Мақалдар халықтың лингвомәдени қауымдастық ретінде жасаған пікірлерінің жиынтығын қамтиды, халықтың этникалық санасын, философиялық дүниесін көрсететін ең маңызды тіл бірліктерінің түрі. Адам туралы мақалдарда оның негізгі ерекшеліктері көрсетіледі – ойлау, сөйлеу, еңбекқорлық немесе жалқаулық, әлеуметтік мәртебе, оның адамдармен, қоршаған табиғатпен арақатынасы т.б. Мақалада негізі ұғымы адам болып табылатын қазақ тіліндегі мақалдар қарастырылады. Олардың семантикалық ерекшеліктері антропоцентризм ұғымы негізінде ашылып, ұлттық және жалпыадамзаттық ерекшеліктерді білдіретіні сипатталады.

Қазақ тіліндегі мақалдарда адам ұғымы *адам, кісі, жан, біреу, тұлға* сөздерімен, сондай-ақ адамды білдіретін басқа лексикалық бірліктермен беріледі. Адам ұғымын терең зерттеу үшін қазақ тіліндегі мақалдардың төмендегі жіктелуі ұсынылды: адам – адам бейнесі, адам – адам, адам – қоғам, адам – жануарлар бейнесі, адам – оң және теріс қасиеттер, адам – адам баласы, адам – адам сөзі. Мақалдардың семантикалық талдауының нәтижелері теориялық және практикалық мағынаға ие, сондықтан оларды жалпы лингвотеориялық және лингвоконтрастивті, лингводидактикалық және лингвометодикалық мақсаттарда қолдануға болады. Мақалдың семантикалық қасиеттерін талдау және сипаттау үшін лингвистикалық сипаттау әдісі, компоненттік талдау әдісі, дифференциалды-семантикалық әдіс қолданылды.

Тірек сөздер: мақал, адам, антропоцентризм, семантика, қазақ тілі, ұлттық ерекшелік, жалпыадамзаттық

М.А. Kambarova*

Uzbekistan State World Languages University, Uzbekistan, Tashkent

*e-mail: marzhan-kambarova@mail.ru

SEMANTIC CHARACTERISTICS OF PROVERBS OF THE KAZAKH LANGUAGE WITH THE BASIC LEXEME “MAN”

Annotation. Proverbs are interesting not only as linguistic units, but also as a means of knowing the national character of the people, penetrating into the system of its values, as a repository of various cultural information. Proverbs contain a set of opinions developed by the people as a linguocultural community, they are one of the most important linguistic units that reflect ethnic characteristics, the philosophy of the people. In proverbs about a person, his main features are presented – thinking, speaking, diligence or laziness, social status, his attitude towards people, towards the surrounding nature, etc. The article deals with the proverbs of the Kazakh language with the basic concept of a man. Their semantic features are revealed on the basis of the concept of anthropocentrism, it is described that they express both national and universal features.

In the proverbs of the Kazakh language, the concept of a man is conveyed by the words *адам, кісі, жан, біреу, тұлға*, as well as other lexical units denoting a man. To define the concept of a man in the proverbs of the Kazakh language, the following classification of proverbs was presented: a man – the image of a man, a man – a man, a man – a society, a man – an image of animals, a man – positive and negative qualities of a man, a man – a child of a man, a man – a word of a man. The results of the semantic analysis of proverbs have theoretical and practical significance, therefore they can be used both in general for linguo-theoretical and linguo-contrastive, and for linguodidactic and linguo-methodological purposes. The analysis and description of the semantic properties of proverbs were carried out using such methods as the method of linguistic description, the method of component analysis, the differential semantic method.

Key words: proverb, man, anthropocentrism, semantics, Kazakh language, national-specific, universal

Введение

Пословица, как разновидность паремиологического клише, является образной языковой единицей, характеризующейся переносным значением. Она не имеет конкретного адресата, она применима к каждому человеку, обществу в соответствующей речевой и социально-бытовой ситуации. Пословица в системе паремиологии отличается от фразеологизма и поговорки, тем, что она понятна, красочна, обладает законченностью мысли, и может употребляться в прямом и переносном значениях. Пословицы присутствуют во всех языках мира и выполняют большую, языкоречевую, эстетическую, образовательную (поучительную), воспитательную, общечеловеческую и национально-специфическую функции.

По своей семантике все пословицы антропоцентричны. В одних пословицах человек выражается эксплицитно, в других – имплицитно. В связи с этим в мировом и отечественном языкознании в рамках современной научной антропоцентрической парадигмы назрела необходимость исследовать пословицы с новых позиций – с позиции человека, как центра Вселенной и меры всего сущего. Поэтому и появляется тенденция для изучения человека в пословицах, что и представляет актуальность нашей научной работы.

Целью статьи является раскрыть и описать семантические особенности пословиц казахского языка, в которых выдвигается на передний план лексема человек и эксплицитно выражается антропоцентризм. Для характеристики человека в пословицах казахского языка проводится тематическая классификация пословиц, в которых отражается образ человека, его отношение к самому себе, к окружающему миру, положительные и отрицательные качества человека, а также представление образа животных, обозначающих человека.

Материалы и методы

Основными материалами исследования стали пословичные словари казахского языка: Бабалар сөзі. Қазақ мақал-мәтелдері (Слова предков. Казахские пословицы и поговорки. 65-том. Астана. 2010); Қазақ мақал-мәтелдері (Казахские пословицы и поговорки. Алматы. 1990); 1001 қазақ мақал-мәтелдері (1001 пословиц и поговорок казахского языка. Алматы. 2006). Также для полного раскрытия понятия пословицы были выбраны статьи и работы зарубежных и отечественных авторов.

Обзор литературы

Паремиологические единицы, в особенности пословицы, направлены на человека и касаются «всех сторон жизни во взаимоотношении и взаимодействии с человеком: предмет – человек, действие – человек, человек – человек. Соблюдение описываемых норм является непременным условием сохранения целостности общества. Особенно много в фольклоре паремий, касающихся различного рода взаимоотношений людей» (Сайфуллина, 2009: 9). В паремиях человек выражает как универсальные, так и национально-культурные стороны языка и народа: «в паремиях разносторонне освещаются речевые взаимодействия, требования к построению и ведению

коммуникативного процесса. Пословицы и поговорки не только аккумулируют универсальные для всего человечества знания и представления, но также отражают национально-специфическое мировосприятие конкретного этноса» (Хожакова, Хожакова, 2015: 383). Во всех пословицах прямо или косвенно присутствует человек, что говорит о том, что все пословицы антропоцентричны по своей семантике. Р.У.Маджидова считает, что «антропоцентрические исследования пословиц характеризуются двумя чертами: 1) пословицы изучаются с точки зрения отражения в них человеческого сознания, мировосприятия и мировоззрения; 2) пословицы подвергаются анализу с точки зрения репрезентации в них человека. В этом случае они носят название антропоцентрических пословиц» (Маджидова, 2019: 66).

Проблемой исследования пословиц занимались лингвисты и методисты: В.И.Даль (1996), Г.Л.Пермяков (1988), М.И. Дубровин (1995), Е.В. Иванова (2003), В.Мидер (2004), А. Дандес (2007), М. Джусупов, Н.Б. Сапарова (2000), П.У. Бакиров (2018), М. Аккозин (1990), Ө. Турмажанов (1997) и др.

В. И. Даль даёт следующее определение пословице: «Пословица – коротенькая притча. Это суждение, приговор, поучение, высказываемое обиняком и пущенное в оборот под чеканом народности. Как всякая притча, полная пословица состоит из двух частей: из картины, общего суждения и из приложения, толкования, поучения, нередко, однако же, вторая часть опускается, предоставляется сметливость слушателя...» (Даль, 1996: 9). А. В. Кунин отмечает, что «...будучи ярким образным выражением, несущим в себе непреложную истину и народную мудрость в ёмкой и доступной форме, пословица обладает высокой *воспроизводимостью* в речи. На протяжении веков некая мысль выражалась людьми по-разному, пока содержание не обрело оптимальную форму, узнаваемую и принятую всеми членами данной языковой общности, в соответствии с их мировосприятием. Поэтому пословицы нередко понимаются носителями языка с полуслова и могут воспроизводиться эллиптически» (Кунин, 1996: 339).

М.И. Дубровин даёт следующие определения пословице:

- а) пословицы имеют такие свойства как краткость, лаконичность;
- б) пословица – это предложение;
- в) пословица – это цитата;
- г) пословица уходит своими корнями в глубь веков;
- д) пословица отражает правдивые явления;
- ж) пословица – хранительница мудрости народа (Дубровин, 1995: 10).

П.У. Бакиров определяет пословицу следующим образом: «Пословицы – это жемчужина, житейская мудрость, духовное богатство и культурное наследие народа, проверенное на многовековом опыте» (Бакиров, 2018: 98).

В жизни казахского народа появление и распространение пословиц приветствовалось, так как в казахской культуре большое внимание уделяется слову. Слову посвящаются состязания: Айтыс – форма устной народной песенной поэзии, импровизационное состязание двух «акынов» (поэт-импровизатор). В своих выступлениях «акын» обращался к пословицам для придания красноречия своей речи. Это также свидетельствует о том, что испокон веков казахский народ ценит искусство и знание:

- *Өнер – бұлақ, білім – шырақ* (Искусство – родник, знание – свет).
- *Білімдіге дүние жарық, білімсізге күні кәріп* (Для ученого мир светел, для неуча – темен).

Пословицы казахского языка отражены в произведениях таких ученых и писателей, как Ходжа Ахмед Ясави (XII в.), Кадыргалибек Косымұлы Жалаири (XVI в.), Мирза Мухаммад Хайдар Дуглат (XVI в.), Абай Кунанбаев (XIX в.), Ибрай Алтынсарин (XIX в.) и др. Основными темами пословиц того периода стали такие темы, как земледелие, труд, единство и т.д. Это связано с тем, что казахский народ вел кочевой образ жизни и приведенные темы являются основными факторами для стабильной жизни того времени. Например:

- *Еңбегі бардың – өнбегі бар* (У кого есть работа, у того – благополучие).
- *Еріншекке ошақтың екі бұты айшылық жер* (Ленивый двумя ногами в очаге).
- *Мал бақсаң қойдан бақ, май кетпейді шараңнан* (Если занимаешься скотоводством, то занимайся овцеводством: полон будет твой котел, а посуда с жиром).
- *Ат шаппайды, бап шабады* (Скачет не конь, а скачет счастье, удача).

Для рассмотрения плана содержания пословиц казахского языка с понятием человек и с базовой лексемой человек были проанализированы пословичные словари:

1. *Бабалар сөзі. Қазақ мақал-мәтелдері (Слова предков. Казахские пословицы и поговорки. 65-том. Астана. 2010)*. Данная книга представляет собой 65 том из 100-томника серии *Бабалар сөзі*. Эта пословичная книга имеет тематическую классификацию, общее количество которых составляет 14. Но, каждая классификация имеет по несколько опорных самостоятельных значений. Например: 1. *Атамекен. Ел. Халық. (Родина. Страна. Народ)* 2. *Азаматтық – кісілік. Жастық. Кәрілік. (Гражданство – личность. Молодость. Старость)* 3. *Отбасы, ағайын-туыс, әлеумет. (Семья, родственники, общество)* и др. Пословицы даны в алфавитном порядке. Общее количество страниц – 488.

2. *Қазақ мақал-мәтелдері (Казахские пословицы и поговорки. Алматы. 1990)*. Пословичный словарь разделен тематически, общее количество которых – 51. Пословицы даны в не алфавитном порядке, а тематически. В каждой группе пословиц от 10 до 30 и более пословиц. Книга разделена на две части, вторая часть которой представляет перевод на русский язык или аналогичный вариант пословиц в русском языке, которые представлены тематически. Объем книги составляет 288 страниц.

3. *1001 қазақ мақал-мәтелдері (1001 пословиц и поговорок казахского языка. Алматы. 2006)*. Этот пословичный словарь классифицирован тематически, внутри которых паремии расположены в не алфавитном порядке. Книга состоит из двух частей. Общее количество тематических групп: в первой части – 16, во второй – 1. Вторая часть книги представляет одну тематическую группу пословиц казахского языка: *Өмір – орта, тұрмыс-тірлік, қоғамдық құбылыстар туралы (О жизни, окружающей среде, социальных явлениях)*.

Результаты и обсуждения

Все пословицы характеризуются антропоцентрической направленностью, так как антропоцентризм способствует выявлению существенных свойств языковой личности. В настоящее время все лингвистические исследования имеют антропоцентрическую направленность, но наиболее ярко антропоцентризм проявляется в пословицах и в других паремиологических единицах (Джусупов, 2022). Антропоцентризм в исследованиях пословиц характеризуется двумя особенностями: 1) пословицы изучаются с точки зрения отражения в них человеческого сознания, мировосприятия и мировоззрения; 2) пословицы анализируются с позиции репрезентации в них человека. Таким образом, значение пословицы в целом антропоцентрическое.

В пословицах понятие человек может быть выражен как эксплицитно, так и имплицитно. В пословицах с эксплицитным выражением антропоцентризма, значение человека передается как лексемой человек, так и словами, обозначающими его. Понятие человек в казахском языке может быть выражено как лексемой человек, так и другими словами: *адам (человек), кісі (личность), халық (народ), еркек (мужчина), әйел (женщина), ата (отец), ана (мать), бала (ребенок, дитя), күйеу (муж), қатын (жена), ұл (сын), қыз (дочь), дос (друг), мен (я), ол (он, она), олар (они), біреу (кто-то), әркім (каждый), қонақ (гость)*, а также именами собственными и др.

Лексема *адам* (человек) в казахском языке имеет и другие аналогичные варианты в языке, т.е. синонимы. В таблице даются слова-синонимы лексемы человек и определения этих слов-синонимов, которые приведены в Толковом словаре казахского языка. В таблице 1. представлены пословицы казахского языка с понятием *человек*, выраженные другими лексемами: *адам (человек), кісі (личность), халық (народ), еркек (мужчина), әйел (женщина), ата (отец), ана (мать)* и др.

Таблица 1. – Синонимы лексемы адам (человек) и их определения по словарю Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, Алматы, 2008 (Толковый словарь казахского языка, Алматы, 2008)

Синоним слова адам (человек)	Стил. окрас.	Описание/определение слова
1. адам (человек)	нейтр.	Әлеуметтік-тарихи қызмет пен мәдениеттің субъекті, санасы, парасаты бар әлеуметтік болмыс (Субъект общественно-исторической деятельности и культуры, общественное существо, обладающее сознанием и разумом).
2. кісі (человек, личность)	нейтр.	Адам, пенде, жан; бөтен біреу, бөгде дам (Человек, живой человек, душа; чужой, незнакомый человек).
3. пенде (живой чел., слуга в выс. знач.)	книж.	Тірі жан, адам; Өз басында еркі жоқ, біреуге тәуелді адам, Құдайдың құлы (Живое существо, человек; человек, не имеющий воли, зависящий от кого-то, раб Божий).
4. жан (человек, душа)	нейтр.	Адам, кісі; Тірі адам, пенде (Человек, личность; живой человек).
5. тұлға (человек, личность)	книж.	Адам мен жан-жануардың дене бітімі, пішіні, сырт бейнесі; Тірек, сүйеніш, қорған, қамқор (Тело, форма, внешний вид человека и животного; опора, перила, поддержка, забота).
6. біреу (кто-то)	нейтр., но в конт. и разг.	Белгісіз, әлдекім; Әлдекімдей, бөтен адамдай; Жұрт қатарлы, әркімдей-ақ, бір кісідей (Неизвестный, кто-то; как кто-то, как чужой; как и все, как один человек).
7. отағасы (глава семьи)	книж.	Отбасының, үй ішінің иесі (Хозяин семьи, хозяин дома).

В таблице 2. представлены пословицы казахского языка с понятием человек, которые выражены не лексемой адам (человек), а другими словами, обозначающими это понятие.

Таблица 2. – Примеры пословиц казахского языка с понятием человек, выраженные другими лексемами

Лексема, выражающая понятие «человек»	Пословицы казахского языка, выраженные лексемой «адам» (человек)	Перевод или аналогичный вариант пословиц в русском языке
кісі (личность, человек)	<ul style="list-style-type: none"> • Кісі қатесіз болмас, от түтінсіз болмас. • Кісіні кейде таршылық сынайды, кейде баршылық сынайды. 	<ul style="list-style-type: none"> • Нет человека без ошибок, как нет огня без дыма. • Иногда человек испытывается недостатком, а иногда достатком.
ел, халық (народ)	<ul style="list-style-type: none"> • Ел жаусыз болмас, жер таусыз болмас. • Халық аузына қақпақ қойып болмас. 	<ul style="list-style-type: none"> • Народ не бывает без врага, как земля – без гор. • Невозможно управлять словом народа (Рот народа колтаком не закроешь).
ата (отец)	<ul style="list-style-type: none"> • Ата – баланың қорғаны. • Атаңа не қылсаң алдыңа сол келер. 	<ul style="list-style-type: none"> • Отец – опора ребенка. • То, что ты делаешь своему отцу, вернется и к тебе.
ана (мать)	<ul style="list-style-type: none"> • Ананың көңлі балада, баланың көңлі далада. • Ана сүтін ақтамағанды ешкім мақтамайды. 	<ul style="list-style-type: none"> • Сердце матери в ребенке, сердце ребенка в степи (на улице). • Никто не хвалит тех, кто не оправдывает молоко матери.
бала (дитя, ребенок)	<ul style="list-style-type: none"> • Бала – ананың бауыр еті. • Бала көңілдің гүлі, көздің нұры. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ребенок – это «печень» матери. • Ребенок – цветок души, свет глаз.
ер/еркек (муж, мужчина)	<ul style="list-style-type: none"> • Еркектің құрметі өз үйінен басталады. • Еркекке жүрек, әйелге тірек керек. 	<ul style="list-style-type: none"> • Уважение к мужчине начинается дома. • Мужчине нужно сердце, женщине нужна поддержка. •

Продолжение Таблицы 2

қатын/әйел (баба, женщина, жена)	<ul style="list-style-type: none"> • Қатының тентек болса, қамшың жуан болсын. • Әйел ерден кетсе де, елден кетпейді. 	<ul style="list-style-type: none"> • Если жена глупа, пусть твой кнут будет толще. • Даже если женщина уйдет от мужа, она не уйдет из народа.
ұл/қыз (дочь, сын/девочка, мальчик)	<ul style="list-style-type: none"> • Қыз қылығымен сүйкімді, ұл әдебімен сүйкімді. • Қызың жақсы болса, ердің бағы, ұлың жақсы болса, елдің бағы. 	<ul style="list-style-type: none"> • Девушка очаровательна манерой, мальчик очарователен поведением • Если ваша дочь хороша, счастье для ее мужа, если ваш сын хорош, счастье для народа.
дос (друг)	<ul style="list-style-type: none"> • Дос бергеннің түсіне қарама. • Дос таппай көңіл тыным таппас. 	<ul style="list-style-type: none"> • Не судите подарок друга. • Не успокоится душа, пока не найдешь друга.
Мен (я)	<ul style="list-style-type: none"> • Мен ұрлыққа шыққанда, ай жарық болды. • Мен не деймін, қобызым не дейді? 	<ul style="list-style-type: none"> • Луна была светлой, когда я ходил на воровство. • Что я говорю, что говорит мой кобыз?
Сен (ты)	<ul style="list-style-type: none"> • Сенің атың тұра тұрсын, менің атым жүре тұрсын. • Сенімен қосыла жамандаған сені де сырттан жамандайды. 	<ul style="list-style-type: none"> • Пусть постоит твой конь, пусть идет мой конь. • Тот, кто клеветет с тобой на других, будут клеветать и на тебя.
қонақ (гость)	<ul style="list-style-type: none"> • Қонақты сөзбен тойғыза алмайсың. • Қонақта өз үйіңді ойлап отыр. 	<ul style="list-style-type: none"> • Гостя словами не насытишь. • И в гостях думай о своем доме.
кім/ әркім (каждый, любой)	<ul style="list-style-type: none"> • Кімнің ісі көп болса, соның күші көп. • Әркімнің шыққан тауы биік. 	<ul style="list-style-type: none"> • Чем больше ты занят работой, тем сильнее ты становишься. • Гора для каждого та высота, на которую он поднялся.
өзім/өзің (сам)	<ul style="list-style-type: none"> • Өзі тойсада, көзі тоймайды. • Өзің не істесең, алдыңа сол келер. 	<ul style="list-style-type: none"> • Он сыт, но глаза его не насытились. • То, что ты сделаешь, то и вернется к тебе.
біреу (кто-то)	<ul style="list-style-type: none"> • Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді. • Біреу зәбір етсе, сен сабыр ет. 	<ul style="list-style-type: none"> • Кто-то прыгает от сытости, кто-то прыгает от голода. • Если кто-то оскорбляет тебя, будь терпелив.

Понятие человек в пословицах казахского языка выражается лексической единицей, обозначающего человека. Эти лексические единицы характеризуются полиаспектностью, которая охватывает такие значения о человеке, как родственность, старость, молодость; мужчина, женщина; дружба, сытость, голод, родители, дети; отец, мать; культура, безкультурие; красота, воспитанность и т.д. Национально-культурная специфика выражается во всех пословицах: уважение, почтение и т.д. выражается во всех пословицах, даже в тех, в которых используется местоимение сен (ты) или же аффикс обозначающий это грамматическое значение.

I. Человек – образ человека

Пословицы казахского языка показывают, что нужно оценивать человека не по его внешним данным, а по его человечности. Образ человека создается благодаря такому качеству, как человечность, которое, в свою очередь, включает в себя все доброжелательные качества: *Адам киімімен емес, кісілігімен (Не по одежде, а по человечности ценят)*, *Адамның сырты алдамшы (Внешность человека обманчива)*. Человечность также определяется по тому, какие у человека намерения: *Адамның ұяты бетінде, адамгершілігі ниетінде (Стыд человека на его лице, человечность в его намерениях)*. Образ человека создается также благодаря такому качеству, как честность. Честность включает в себя все положительные характеристики, так как честному человеку чужды все отрицательные качества: лживость, вредность, зависть и т.д.: *Адамның сұлулығы шыншылдығында (Красота человека в его честности)*. Человек бывает, как силен, так и слаб: *Адам тастай берік, гүлдей нәзік (Человек крепок как камень, нежен как цветок)*. Особый интерес вызывает пословица о человеке, где говорится, что человек бывает, как толстым, так и

худым в одной «шкуре»: *Адам бір терінің ішінде арық та болады, семіз де болады (Человек худой и толстый под одной кожей)*. Данная поговорка обозначает, что человеку свойственны как положительные качества, так и отрицательные одновременно, т.е. человек разнообразен (люди бывают, как одинаковые, так и разные).

II. Человек – человек

Пословицы о человеке говорят, что имя человека – это уже достойное имя: *Адам деген ардақты ат (Почетное имя человека – человек)*. Родиться человеком – это уже величайшее призвание. Нет ничего достойнее, как родиться человеком и стать достойным своего имени: *Адамнан үлкен ат жоқ, наннан үлкен ас жоқ (Нет высшего звания, чем человек, нет дороже еды, чем хлеб)*. Но, человек должен заслужить его имени человек, ибо отношение к человеку определяется тем, каков он на самом деле: *Адамына қарай сәлемі (Каков человек – таков и привет)*. Человек обычно испытывается трудностями. Если он проходит испытания, то жизнь его будет прекрасной, так как он начнет ценить всё то, что он имеет: *Адамның ең үлкен ұстазы – жоқшылық (Величайший учитель человека – отсутствие необходимого)*. Все люди проходят через то, что прошел один и человек учится не только на опыте своей жизни, но и на опыте других: *Адам жүрген жермен адам жүреді. Біреу білмегенді біреу біледі (Человек идет по проложенной человеком дороге. То, что не знает один, знает другой)*. Главное, нужно прожить достойную жизнь. Если родился человек, нельзя забывать о том, что он получил жизнь и ему нужно прожить свою жизнь, оставаясь человечным: *Адам болып туған соң, адам болып өлу лазым (Раз родился человеком, умри как человек)*.

III. Человек – общество

Человек связан с обществом. Люди близки друг к другу. Всех связывают либо родственные, либо дружеские или другие отношения: *Адамға адам жат емес (Человек человеку не чужой)*. Человек не может существовать один. Человеческие отношения, особенно, заметны в трудные дни: *Адамның күні – адаммен (Жизнь человека с человеком), Адам адаммен, жер сумен (Человек с человеком, земля с водой)*. Печаль одного человека не может оставить в безразличии других, так как: *Адам қайғысы – заман қайғысы (Человеческая печаль — это печаль времени, эпохи)*. Всех людей связывает какая-то определенная цель и со временем всем отношениям наступает конец: *Адам адамға қонақ, жан денеге қонақ (Человек – гость для человека, душа – гость для тела)*. Нередко кажется, что люди чужды друг другу, так как любая связь разрывается по причине того, что у каждого человека своя жизнь, свое мнение и т.д.: *Адам мен адам арасы жер мен көктей (Расстояние между людьми – расстояние между небом и землей)*.

IV. Человек – образ животных

В анализируемых пословицах казахского языка с базовой лексемой человек встречаются много пословиц, где человек сравнивается с животными. Чаще встречаются образы домашних животных, так как издревле казахскому народу свойственно заниматься скотоводством. Так, часто встречаются образы домашних животных в целом – мал (скотина), и конкретно – ат, жылқы (лошадь), сиыр (корова), қой (овца) и т.д. Например: *Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында (Чернота человека внутри, чернота животного снаружи), Адам өлсе, сөзі қалар, ат өлсе, ізі қалар (Когда умирает человек, остаются его слова, когда умирает лошадь, остаются его следы), Адам сөзге, мал жемге тоқтар (Человека останавливают слова, животного – трава), Адам ойға тоймас, бөрі қойға тоймас (Человек не насыщается думой, волк – овцами), Адам сөйлескенше, жылқы кісінескенше (Человека узнаешь, когда он говорит, лошадь – когда ржет), Адам бір сөйлескенде жылан, екінші сөйлескенде құлан, үшінші сөйлескенде адам (С первого разговора человек – змея, со второго – осел, с третьего – человек), Адам сөзінен жазады, сиыр мүйізінен жазады (Человек пишет словом, корова – рогами), Адам қатесіз болмас, көл бақасыз болмас (Человек не без ошибок, болото не без лягушек)*.

V. Человек – положительные и негативные качества

Положительные и негативные качества человека выражают, что человека определяют его характер, манеры и поведение: *Адамның құлқы түзелмей, өмірдің қалпы түзелмейді (Пока не исправится поведение (желание) человека, не улучшится его жизнь)*. В анализируемых пословицах с базовым понятием человек нашли отражения пословицы, в которых на передний план выдвигаются и отрицательные качества человека: *Адам арын ойлайды, надан қарнын ойлайды*

(Человек думает о своей совести, глупый думает о еде (о том, чтобы насытиться)), Адам туа жаман болмайды, жүре жаман болады (Человек не рождается плохим, а им становится). Также выделяются пословицы, в которых говорится, что нет людей без печали: Адам баласы қайғысыз болмас, қайғысыз болса адам да болмас (Человека не может быть без печали, а без печали нет человека).

VI. Человек – слово человека

В анализируемых пословицах казахского языка выделяются пословицы, в которых говорится, что человека определяет его язык (его речь, слова): Адам сөзінен жазады, сиыр мүйізінен жазады (Человек пишет словом, корова – рогами). Нельзя судить человека по его внешности, нужно смотреть на то, как он преподносит свою мысль: Адамның жүзіне бақпа, сөзіне бақ (Не суди человека по лицу, а суди по его словам), Адам тілі тас жарар, тас жармаса, бас жарар (Язык человека может разбить камень, а если не камень, то голову человека). Когда человек слышит приятные слова, то поднимается его настроение, улучшается кровообращение и даже продлевается его жизнь: Адам құлақтан азады, көңілден семіреді (Человек хуеет от недобрых слов, полнеет от доброго настроения). Нельзя забывать, что, если ты говоришь о других плохо в их отсутствии, то твои слова непременно дойдут до них, так как: Адамның өзі жетпеген жерге сөзі жетеді (Куда не доходит человек, доходит его слово).

Таким образом, от лексемы *адам* (человек) в казахском языке можно образовать следующий синонимический ряд: *адам, кісі, пенде, жан, тұға, біреу, отағасы* и др. Основным и стилистически нейтральным словом в данном ряду синонимов является слово *адам*.

В пословицах казахского языка говорится, что человека определяет его человечность *кісілік, адамгершілік*. Человек в казахской культуре – имя достойное и благородное. Человеку отдается много почета и ответственности. Нужно быть достойным своего имени, так как в мире нет выше звания, чем звание Человек. Важным для выражения человеческих качеств считается слово человека.

Заключение

Таким образом, пословицы не только паремиологические знаки, но и краткие образные изречения, обладающие планом содержания и планом выражения. План выражения в пословицах состоит в том, что антропоцентризм в них передается как прямо (эксплицитно), в которых на передний план выдвигается лексемы, обозначающие человека (Джусупов, 2016) так и косвенно (имплицитно), т.е. в пословицах понятие человек выражается разными лексемами, словосочетаниями, что свидетельствует о доминировании обобщенного, абстрагированного представления о человеке в целом и о конкретном человеке в частности.

Таким образом, выражение значения человек в пословицах казахского языка имеет большую национально-культурную специфику, которая связана, прежде всего, образом жизни народа в прошлом и настоящем (Камбарова, 2020; 2022). Человек и человечность главные понятия в жизни народа, так как человек определяется как человек своей человечностью и благородством отношений, как к человеку, так и к другим явлениям окружающей действительности. Одной из главных национально-культурных черт казахского народа является слово в целом и слово данное как обещание. Сдержанность свое слово, выполнить то, что обещал, выразив это словом, является одним из главных факторов жизни на природе перекочевывая из одного жайлау в другое. Жизнь человека на природе должна быть честной, правдивой как сама природа.

Итак, в казахском (менталитете) языке понятие человек выражается разными лексемами, словосочетаниями, что свидетельствует о доминировании в его сознании обобщенного, абстрагированного представления о человеке в целом и о конкретным человеком в частности. Результаты семантического анализа пословиц со значением человек имеют теоретическое и практическое значения, поэтому они могут быть использованы как в целом в лингвотеретических и лингвоконтрастных, так и в лингводидактических и лингвометодических целях.

Литература

- Dundes A. The meaning of folklore: the analytical essays of Alan Dundes / edited and introduced by Simon J. Bronner. Logan: Utah State University Press, 2007. – 443 p.
- Mieder W. (2004). Proverbs: A Handbook. – Westport: Greenwood Press, CT. 2004. – 305 p.
- Адамбаев Б. Казахское народное ораторское искусство: Книга для массового читателя – А.: Ана тілі, 1997. – 208 с.
- Аккозин М. Казахские пословицы и поговорки. А.: Казахстан, 1990. – 288 с.
- Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – А.: «Фолиант», т. 65: Қазақ мақал-мәтелдері, 2010. – 488 б.
- Бакиров П.У. Пословицы – энциклопедия народной жизни, Т.: Академнашр, 2018. – 176 с.
- Даль В.И. Пословицы русского народа. В 3 т. – М.: Русская книга, 1996. – 2080 с.
- Джусупов М. Антропоцентрические пословицы как лингвоконтрастивная и лингвометодическая проблема // Иностранные языки в Узбекистане, 2022. – № 5 (46). – С. 37-52.
- Джусупов Н.М. Теория выдвижения в лингвистических исследованиях: истоки, тенденции, вопросы интерпретации // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – М., 2016. – № 2. – С. 41-50. (10.00.00; № 8)
- Джусупов М., Сапарова Н.Б. (2000) Пословица как вид паремиологических клише // ВЕСТНИК Каз.гос. университета им. Аль-Фараби. Филологическая серия, №7/41/, А., 2000. – с.20-25.
- Джусупов М., Алибекова К. Е., Мажитаева Ш. (2013) Специальная лексика и пословицы (лингвоконтрастивные и методические аспекты). Т.: MERIYUS, 2013. – 140 с.
- Дубровин М.И. Английские и русские поговорки в иллюстрациях. – М.: Просвещение, 1995. – 349 с.
- Иванова Е.В. Пословичная концептуализация мира (на материале английских и русских пословиц): Дис. канд. филол. наук / Е.В. Иванова. – СПб, 2003. – 416 с.
- Камбарова М.А. Семантические характеристики пословиц с базовой лексемой «человек» (английский, русский, узбекский, казахский языки). “O‘zMU xabarları” ilmiy jurnali. – Т., 2022. №1/2. – В. 242-246.
- Камбарова М.А. Национально-специфические, общечеловеческие и структурные аспекты номинацентрических пословиц английского, русского и казахского языков // Иностранные языки в Узбекистане. – 2020. – № 3 (32). – С. 72 –86.
- Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, Дубна: Издательский центр "Феникс", 1996. – 381 с.
- Қазақ мақал-мәтелдері. Жинап, Құрастырған Ө. Тұрманжанов. А.: “Ана тілі”, 1997. – 184 б.
- Қазақ мақал-мәтелдері. Құраст: Ж. Малайсарин. А.: “Ана тілі” баспасы, ЖШС, 2006 – 184 б.
- Қазақ мақал-мәтелдері/ Құраст. М. Аққозин. – Алматы: Қазақстан, 1990. – 288 б.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – А.: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- Маджидова Р.У. Аксиологическое исследование антропоцентрических пословиц (на материале узбекского и русского языков). Т.: VneshInvestProm, 2019. – 244 с.
- Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – М.: ИВЛ, 1988. – 232 с.
- Сайфуллина Э.Р. Когнитивная сфера русских и татарских паремий: «образ языка» и нормы речевого поведения: Автореф. дисс. ...канд. фил. Наук. – Уфа, 2009. – 29 с.
- Хожакова Р.А., Хожакова Э.А. (2015) Сравнительно-сопоставительный анализ пословиц и поговорок, выражающих отношение к женщине в русской и французской лингвокультурах. // Научный альманах, № 11-5(13), 2015. – С.382-386.

References

- Dundes A. (2007). The meaning of folklore: the analytical essays of Alan Dundes / edited and introduced by Simon J. Bronner. Logan: Utah State University Press, 2007. – 443 p. (in English).
- Mieder W. (2004). Proverbs: A Handbook. – Westport: Greenwood Press, CT. – 2004. – 305 p. (in English).
- Adambayev B. (1997). Kazaxskoe narodnoe oratorskoe iskusstvo: Kniga dlya massovogo chitatel'ya – А.: Ана тілі, 1997. – 208 с. [Adambayev B. (1997) Kazakh folk oratory: A book for the mass reader – А.: Ана тілі, 1997. – 208 p.] (in Russian).

Akkozin M. (1990). Kazaxskiye poslovitsy i pogovorki. A.: Kazaxstan, 1990. – 288 s. [Akkozin M. (1990) Kazakh proverbs and sayings. A.: Kazakhstan, 1990. – 288 p.] (in Russian)

Babalar sözi: Jyztomdyq (2010). – A.: «Foliant», t. 65: Qazaq maqal-mätelderi, 2010. – 488 b. [The word of the ancestor (2010).- A.: “Foliant”, vol. 65: Kazakh proverbs, 2010. – 488 p.] (in Kazakh).

Bakirov P. U. (2018). Poslovitsy – entsiklopediya narodnoi zhizni, Tashkent, Akademnashr, 2018, 176 p. [Bakirov P. U. (2018) Proverbs – an encyclopedia of folk life, Tashkent, Akademnashr, 2018, 176 p.] (in Russian).

Dal' V.I. (1996). Posloviy russkogo naroda. V 3 t. – M.: Russkaja kniga, 1996. – 2080 s. [Dal' V. I. Proverbs of the Russian people. In 3 volumes. – M.: Russian book, 1996. – 2080 p.] (in Russian).

Djusupov M. Antroposentricheskie poslovisi kak lingvokontrastivnaya i lingvometodicheskaya problema // O‘zbekistonda xorijiy tillar. – 2022. – № 5 (46). – B. 37-52 [Dzhusupov M. Anthropocentric proverbs as a linguocontrastive and linguometodic problem // Foreign languages in Uzbekistan. – 2022. – № 5 (46). – B. 37-52] (in Russian).

Dzhusupov N.M. (2016). Teoriya vydvizheniya v lingvistichestkih issledovaniyah: istoki, tendencii, voprosy interpretacii Dzhusupov N.M. Nomination theory in linguistic research: origins, trends, issues of interpretation // Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika. – Moskva, 2016. – № 2. – S. 41-50. (10.00.00; № 8) [Dzhusupov N.M. (2016). Nomination theory in linguistic research: origins, trends, issues of interpretation//RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics. – Moscow, 2016. – № 2. – P. 41-50. (10.00.00; № 8)] (in Russian).

Dzhusupov M., Saparova N. B. (2000). Poslovitsa kak vid paremiologicheskikh klishe, Vestnik Kaz. gos. universiteta im. Al-Farabi. Filologicheskaya seriya, №7, 41, Alma-Aty, 2000, pp. 20-25. [Dzhusupov M., Saparova N. B. (2000) Proverb as a type of paremiological cliché. // BULLETIN of the Kaz.state University named after Al-Farabi. Philological series, No.7/41/, Alma-Ata, 2000. – pp.20-25.] (in Russian).

Djusupov M., Alibekova K. E. Majitaeva Sh. (2013). Spesial'naya leksika i poslovisi (lingvokontrastivnie i metodicheskie aspekti). Tashkent: MERIYUS, 2013. – 140 s. [Dzhusupov M., Alibekova K. E., Mazhitaeva Sh. (2013) Special vocabulary and proverbs (linguocontrastive and methodological aspects). Tashkent: MERIYUS, 2013. – 140 p.] (in Russian).

Dubrovin M.I. (1995). Anglijskie i russkie pogovorki v illjustracijah. – M.: Prosveshhenie, 1995. – 349 s. [Dubrovin M.I. (1995) English and Russian sayings in illustrations. – M.: Enlightenment, 1995. – 349 p.] (in Russian).

Ivanova E. V. (2006). Mir v angliiskikh i russkikh poslovitsakh, (The world in English and Russian proverbs), SPb.: university, 2006, 280 p. [Ivanova E.V. (2003) Proverbial conceptualization of the world (based on the material of English and Russian proverbs): Dis. Candidate of Philology / E.V. Ivanova. – St. Petersburg, 2003. – 416 p.] (in Russian).

Kambarova M.A. Semanticheskie xarakteristiki poslovis s bazovoy leksemoy «chelovek» (anglijskiy, russkiy, uzbekskiy, kazaxskiy yaziki). O‘zMU XABARLARI VESTNIK NUUZ ACTA NUUZ. 2022 1/2. B. 242-246 [Kambarova M.A. Semantic characteristics of proverbs with the basic lexeme "man" (English, Russian, Uzbek, Kazakh). “UzMU HABARLARI” BULLETIN OF NUUZ ACTA NUUZ. 2022 1/2. P. 242-246] (in Russian).

Kambarova M.A. (2020). Nacional'no-specificheskie, obshhechelovecheskie i strukturnye aspekty nominacitricheskikh poslovic anglijskogo, russkogo i kazaxskogo jazykov // Ozbekistonda horizhij tillar. – 2020. – № 3 (32). – S. 72 –86. [Kambarova M.A. (2020) National-specific, universal and structural aspects of nominocentric proverbs of English, Russian and Kazakh languages // Foreign languages in Uzbekistan). – 2020. – № 3 (32). – P. 72 -86] (in Russian).

Kunin A.V. (1996). Kurs frazeologii sovremennogo anglijskogo jazyka. – M.: Vysshaja shkola, Dubna: Izdatel'skij centr "Feniks", 1996. – 381 s. [Kunin A.V. (1996) The course of phraseology of the modern English language. – Moscow: Higher School, Dubna: Publishing center "Phoenix", 1996. – 381 p.] (in Russian)

Qazaq maqal-mätelderi. (1997). Jinap, Qurastirg'an Ə. Turmanjanov. A.: “Ana tili”, 1997. – 184 b. [Kazakh proverbs and sayings. Compiled by U. Turmanzhanov. A.: “Native language”, 1997. – 184 p.] (in Kazakh).

Qazaq maqal-matelderi. (2006). Qurast: J. Malaysarin. Almati: «Ana tili» baspasi, JShS, 2006 – 184 bet. [Kazakh proverbs and sayings. Composition: J. Malaisaryn. Almaty: publishing house "Ana tili", LLP, 2006-184 P.] (in Kazakh).

Qazaq maqal-matelderi. (1990). Qurast. M. Aqqozin. – Almati: Qazaqstan, 1990. 288 bet. [Kazakh proverbs and sayings. Composition: M. Aqqozin. – Almaty: Kazakhstan, 1990. p. 288] (in Kazakh).

Qazaq tilining tysindirme sozdigi (2008). Jalpi redaktsiyasin basqarg'an T.Januzaqov. – A.: Dayk-Press, 2008. – 968 b.[Explanatory Dictionary of the Kazakh language / general edition headed by T. Zhanuzakov. - A.: Dyke-Press, 2008. – 968 p.] (in Kazakh).

Madzhidova R.U. (2019). Aksiologicheskoe issledovanie antropocentricheskikh poslovic (na materiale uzbekskogo i russkogo jazykov). Tashkent: VneshInvestProm, 2019 – 244 s. [Majidova R.U. (2019) Axiological study of anthropocentric proverbs (based on the material of Uzbek and Russian languages). Tashkent: VneshInvestProm, 2019 – 244 p.] (in Russian).

Permyakov G. L. (1988). Osnovy strukturnoi paremiologii, (Fundamentals of structural paremiology), M.: IVL, 1988, 232 p. [Permyakov G.L. (1988) Fundamentals of structural paremiology. – M.: IVL, 1988, 232 p.] (in Russian).

Sayfullina E.R. (2009). Kognitivnaya sfera russkix i tatarskix paremiy: «obraz yazika» i normi rechevogo povedeniya: Avtoref. diss. ...kand. fil. Nauk. – Ufa, 2009. – 29 s. [Sayfullina E.R. (2009) Cognitive sphere of Russian and Tatar paremias: "the image of language" and norms of speech behavior: Abstract. diss. ...candidate of phil. Sciences. – Ufa, 2009. – 29 p.] (in Russian).

Xojakova R.A., Xojakova E.A. (2015). Sravnitel'no-sopostavitel'niy analiz poslovis i pogovorok, virajayushix otnoshenie k jenshine v russkoy i fransuzskoy lingvokul'turax. // Nauchniy al'manax, № 11-5(13), 2015. – S.382-386 [Khozhakova R.A., Khozhakova E.A. (2015) Comparative analysis of proverbs and sayings expressing the attitude towards women in Russian and French linguistic cultures. // Scientific Almanac, № 11-5(13), 2015. – Pp.382-386] (in Russian).

Г.Б. Көбденова ^{1*}, М.М. Малбақов ¹

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: guljihan@mail.ru

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТОПТАР (Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» және Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» шығармаларының негізінде)

Аннотация. Мақалада Алтын Орда дәуірінің XIV ғасырдағы жазба ескерткіштері Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» және Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» тілін бірнеше лексика-семантикалық топтарға: діни сөздер, туыстық қатынас, лауазым мен кәсіп иелері, әлеуметтік-қоғамдық лексика, сауда-саттық, зияткерлік, адами қасиеттер, жеміс-жидек, астрономиялық, әйел тақырыбы, көңіл-күй, әскери атаулар, көңіл көтеру, аң-құс, жалқы есімдер, асыл тастар атаулары т.б бөліп зерттеп қарастырылады. Жинақталған тақырыптық топтарға статистикалық зерттеу жүргізіліп, олардың жиілігі анықталып, жиі қолданым себептері зерделенеді. Мәтіндердегі синонимдер, антонимдер, омонимдер, көпмағыналы сөздердің қолданылу ерекшелігі көрсетіледі. Кейбір сөздердің қазіргі қазақ әдеби тіліндегі және жергілікті сөйлеу диалектілеріндегі қолданыстарымен салыстырылады. Араб, парсы тілдеріндегі сөздердің дыбыстық, морфологиялық өзгерістерге ұшырау себептері, қолжазба мен қазірге қазақ тіліндегі нұсқалары қарастырылады. Орта ғасырда қыпшақтық экономикалық дискурстың қалыптасып, дамуының бүгінгі қазақ тілінде экономикалық терминдердің орнығып, лингвоэкономикалық дискурстың кең өріс алуына негіз болғаны нақты мысалдармен дәйектеледі. Мақалада салыстырмалы-тарихи, семантикалық талдау, компонентті талдау әдістері арқылы лексика-семантикалық топтарға бөлінген ескі сөздердің семантикалық өрісі анықталады.

Тірек сөздер: Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштері, семантика, лексика-тақырыптық топтар, қыпшақ жазба ескерткіштері, түркітану

Г.Б. Көбденова ^{1*}, М.М. Малбақов ¹

¹ Институт языкознания имени Ахмета Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан
*e-mail: guljihan@mail.ru

Лексико-семантические группы в языке памятников письменности эпохи золотой орды

Аннотация. В статье представлены лексико-семантические группы слов в языке письменных памятников XIV века эпохи таких как «Гулистан бит-турки» Сейфа Сараи и «Хусрау уа Шырын» Кутыба. Слова были разделены на несколько лексико-семантических групп, таких как: религиозные слова, родственные отношения, занимаемые должности и профессии, социально-общественная лексика, торговля, интеллектуальные, человеческие качества, названия фруктов, астрономические слова, слова относящиеся к женщинам, военному делу, слова мира животных, имена собственные, названия драгоценных камней и т.д. Проводится статистическое исследование собранных тематических групп, определяется их частота и причины частотности. Показана специфика употребления в текстах синонимов, антонимов, омонимов, многозначных слов. Были сделаны сравнения использования некоторых средневековых слов в современном казахском языке и местных разговорных диалектах. Претерпевшие звуковые, морфологические изменения слов в арабском и персидском языках, почерк и современные казахские версии рассматриваются в Средние века, когда кыпчакский экономический дискурс сформировался и развивался на конкретных примерах, которые легли в основу широкого распространения лингвоэкономического дискурса, закрепив экономические термины в современном казахском языке. В статье определено семантическое поле устаревших слов, разделенных на лексико-семантические группы методами сравнительно-исторического, семантического анализа, компонентного анализа.

Ключевые слова: письменные памятники эпохи Золотой Орды, семантика, лексико-тематические группы, памятники кыпчакской письменности, тюркология

G.B. Kobdenova ^{1*}, M.M. Malbakov. ¹

¹Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan
*e-mail: guljihan@mail.ru

Lexico-semantic groups of written monuments of the Golden Horde era

Annotation. The article presents written monuments of the Golden Horde era of the XIV century, studying the language of the palace safe "Gulistan bit-Turks" and "Khosrow and Shirin", dedicated to several lexical and semantic groups: religious

words, kinship, positions and professions held, social and social vocabulary, trade, intellectual, human qualities, fruits, astronomical topics, mood, military names, entertainment, proper names, gems, etc. A statistical study of the collected thematic groups is carried out, their frequency is determined for the first time and the cause is investigated. The peculiarity of the use of synonyms, antonyms, homonyms, polysemous words in the texts is indicated. They were compared with the use of some words in the modern Kazakh language and local colloquial dialects. Passing through the sound, morphological changes of words in the Arabic and Persian languages, the manuscript and modern Kazakh versions are considered in the Middle Ages, when the Kipchak economic discourse was formed and developed with specific examples, which formed the basis for the widespread spread of linguoeconomic discourse with the consolidation of economic terms in the modern Kazakh language.

The article defines the semantic field of old words, divided into lexical and semantic groups by methods of comparative historical, semantic analysis, component analysis.

Keywords: written monuments of the Golden Horde era, semantics, lexical-thematic groups, monuments of Kipchak writing, turkology

Кіріспе

Алтын Орда дәуіріндегі қыпшақ-оғыз жазба ескерткіштерінің санатына кіретін XIV ғасырдағы Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки (Түркі тіліндегі Гүлістан)» және Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» жазба ескерткіштерінің тілін зерттеу, шығармалардың сөздік құрамын лексика-семантикалық топтарға бөліп талдау, статистикасын шығару ісінің қазақ тілінің тарихи қайнар көздерін тануда, тілдің диахрониялық және синхрондық деңгейлерін байланыстырып, ортақ түркілік қабатты анықтауда маңызы жоғары.

Алтын Орда дәуіріне жататын жазба ескерткіштерінің тілін зерттеу қазақ тілінің жүйесін реттеуге, түркілік тілдік байланыстың тереңдігін, сабақтастығын, тарихи қабатын анықтауға, бағытталған іргелі жұмыс болмақ. Ол үшін нақты бір қолжазбадағы сөздердің лексика-семантикалық топтарын анықтап, транскрипциясы мен аудармасын жасап алу қажет. Сол себепті мақаламызда Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» мен Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» шығармасындағы сөздерді лексика-семантикалық, тақырыптық топтарға бөліп, жиілігі тұрғысынан ең көп кездесетін сөздердің статистикасын анықтап зерттеуді мақсат тұттық.

Қожа Ахмет Яссауи бабамыз дініміздің арабтанбай түркілік, гуманистік бағыт алуына бағдар сілтесе, Алтын Орда дәуірінде жазылған қыпшақ жазба ескерткіштері әдебиетіміз бен тіліміздің парсыланбай, түркілік бояумен астасып, түркілік бет-болмыстың сақталуына еңбек етті. Арабылану мен парсылану жалыны шарпыса да, түркілік мәдениет аясы көркем шығарма жанры арқылы кеңейіп, терең тамырдан нәр алып, түркілік іргетасты сақтап, сөзден күмбез орнатты.

Материал және әдістер

Мақаламызда біз лексикографиялық еңбектер ретінде Э.Н.Наджиптиң «Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века» сөздігін (Наджип, 2017), Әрсен Ибатовтың «Хұсрау уа Шырын» шығармасының сөздігін (Ибатов, 1974), Г.Мамырбекованың «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігін» (Мамырбекова, 658), А.Сейтбекованың «Араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігін (XII-XVII ғғ. жазба ескерткіштер негізінде)» (Сейтбекова, 452), «Қазақ тілінің аймақтық сөздігін» («Қазақ тілінің аймақтық сөздігін, 824»), М.Сабыр, Б.Сағындықұлы мен Ж.Манкеевалардың еңбектерін негізге ала отырып, ортағасырлық ескерткіштер лексикасын бірнеше лексика-тақырыптық, семантикалық топтарға бөліп қарастырамыз.

Қазақ тілінің қыпшақ негізден тарағанын, түркі тілдерінің туыстық байланысын анықтау мақсатында *салыстырмалы-тарихи әдіс* қолданылады. Алтын Орда дәуіріне жататын жазба мұралардағы семантикалық байланыстарды ашу үшін *салыстырмалы-тарихи әдіс* және *сөздердің қолданылу жиілігін анықтау әдісі* пайдаланылады. Жиілігі тұрғысынан ең көп кездесетін сөздер анықталады.

Семантикалық талдау. Семантика – тіл бірліктерінің мағынасын зерттейтін лингвистиканың бір саласы. Жазба мұралардағы сөздердің семантикасын ашу үшін құрылымдық лингвистикадан басқа, философия, тарих, этнография, психология және басқа ғылымдармен тығыз байланыста зерттеу жасау керек. Сөз мағыналарының пайда болуы, көнеруі, жаңғыруы, тарылуы, архив қабатқа өтуі болмыс пен ойлауға, сөз бен оның тарихына, атау мен қоғамның т.б. өзара қатынастарына тығыз байланысты. Семантикалық талдау кезінде жазба ескерткіштер жазылған кезеңдегі қоғамдық-саяси, тарихи, әлеуметтік жағдаяттарды және мәдени, экономикалық, діни ерекшеліктерді ескеру қажет.

Сөздердің семантикалық құрылымын анықтау барысында *компоненттік талдау* қолданылады. Компоненттік талдау – мағынаны кіші семантикалық компоненттерге ажыратуға бағытталған тілдің маңызды бірліктерінің мазмұндық сапасын зерттеу әдісі.

Әдебиетке шолу

Шетелдік түрік ғалымдарынан Алтын Орда дәуірінде жазылған жазба ескерткіштердің сөздік құрамын талдап, сөздігін жасап, ғылыми-теориялық зерттеулер жасаған А. Karamanlıoğlu, Naugullah Kahya, A. Tan, «Түрік тіл құрылымының» басылымдары, татар ғалымдары Р.Ф.Исламов, отандық ғалымдар проф. М.Оразов қазақ лексикасының құрамын лексика-семантикалық топтарға бөлсе, жазба мұралар бойынша Сейф Сараидың «Гүлістанның» тілін зерттеп, «Хұсрау уа Шырынның» негізінде тарихи-салыстырмалы сөздігін жасаған Э.Н.Наджиб, Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштерінің сөздігін жасап, түсініктемесін берген проф. Ә.Ибатов, Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» шығармасын қазақ тіліне тұңғыш рет толық аударған Ә.Керімұлы, түркі лексикасының семантикалық деривациясын және түркі тілдерінің тарихи полисемиясының құрылымын зерттеген проф. Ш.Жалмаханов, түркі сөздерінің этномәдени қабаттарына талдау жасаған проф. Ж.Манкеева, Алтын Орда ескерткіштерін, соның ішінде «Хұсрау-шырынның тілін» жан-жақты зерттеген проф. М.Сабыр, Хорезмидің «Мұхаббатнамесіндегі» (XIVғ.) лингвосемиотикалық кеңістікті қарастырған ф.ғ.д. Б.Сүйеркүл, ортағасыр көркем поэтикалық жазба ескерткіштер мәтіндеріндегі кірме эмотив лексиканың қолданысын зерттеген ф.ғ.к. А.Сейтбекова, «Мұхаббатнаме» ескерткішінің (XIVғ.) лексикасын қарастырған С.Тәшімбаев, Алтын орда дәуірінің ескерткіштерінің транскрипциясын жасау бойынша көптеген жұмыстар атқарған ф.ғ.к. Т.Қыдыр т.б. ғалымдардың зерттеулері негізге алынды.

Нәтижелер және талқылау

Лексика-семантикалық топта лексикалық мағынасына қарай кемінде екі немесе одан да көп сөздерге топталып, тек бір сөз табына енетін сөздер ғана алынады. Лексика-семантикалық топқа бөлу үшін сөздердің лексикалық мағынасын, олардың семантикалық құрылымын анықтау қажет. Қазақ тіл білімінде сөздерді лексика-семантикалық топтарға бөлудің ғылыми қағидалары анықталған. Бірақ барлық тілдерге бірдей сай келетін ортақ ереже болмайды. Әр тілдің, әр дәуірдің өзіне тән лексика-семантикалық топтары болады. Бұл жалпы қағидалардан ауытқуға не жаңа қағидалардың жасалуына түрткі болады. Себебі сөздердің лексикалық мағыналарының құрамында ұлттық реңк пен тарихи сипат болады. Бұл сөзсіз жалпы қағидаға өзгеріс енгізеді.

Алтын орда дәуірінің жазба ескерткіштеріндегі сөздерді лексика-семантикалық топтарға бөлу үшін, ең алдымен, әр сөздің семантикалық құрылымын анықтау керек. Сөздерді белгілі бір лексика-семантикалық топқа бөлудің өзіндік шарттары бар. Бір лексика-семантикалық топтың құрамына енетін сөздер өзара бір мағыналық сыңар семалар арқылы байланысып, сөздердің дербестігі сақталып, бірі екіншісін мағыналық жағынан толықтырып, ұштасып, антонимдік, синонимдік сыңарлар бір лексика-семантикалық топтың аясында болып, іштей семантикалық топтарға бөлініп, байланысып, лексика-семантикалық топ құрамындағы сөздер бір сөз табынан болуы керек т.б. (Оразов, 1991: 136).

Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» және Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» жазба ескерткіштерінің лексикалық құрамы лексика-семантикалық топтарға бөлініп талданды. Атап айтқанда, Сейф Сараи шығармасы бойынша *діни атаулар; лауазым мен кәсіп иелері; әлеуметтік дәрежелер; эмоция мәнді көңіл-күй тобындағы сөздер; астрономиялық атаулар; адами қасиеттер; рухани білім, зияткерлік мағынасындағы лексика-тақырыптық сөздер; туыстық қатынасты білдіретін сөздер; аң атауларын білдіретін сөздер; әйел мәнді лексика-тақырыптық сөздер; сауда-саттық атаулары; асыл тастар тобындағы лексика-семантикалық сөздер; көңіл көтеру семасындағы лексика-тақырыптық сөздер; жеміс-жидек атаулары; әскери атаулар* тәрізді тақырыптық топтарға бөлінді. Олардың ішінде ең көп кездесетіндері: *діни атаулар; лауазым мен кәсіп иелері, әлеуметтік дәрежелер; эмоция мәнді көңіл-күй тобындағы сөздер; астрономиялық атаулар; адами қасиеттер.*

Осы тілдік бірліктерге жасалған статистикадан байқағанымыздай, «Гүлістан» туындысы XIV ғасырдың, өз дәуірінің айнасы, Сағди шығармасының аудармасы болып, түпнұсқаны негізге алып жазылған шығарма болғандықтан, сол дәуірге тән сөзсаптам мен түсінікті беретіні, парсы мен қыпшақ-оғыздық мәдениеттер тоғысындағы тілдік картинаны беретіні сөзсіз.

Алтын Орда дәуірінде де негізгі ұғым-түсініктерде кез келген мемлекет, хандықтың тірегі болатын *дін, билік, экономика* салалары басты орынға шығып, «Гүлістан» шығармасында жиі көрініс тапқан.

Сағди мен Сараи – екі ақын, екі мемлекет өкілі, ол мемлекеттер Ислам дінін берік ұстанған. XIV ғасырда Ислам діні кең қанат жайып, гүлденіп, тек қана дін тұрғысынан емес, сонымен қатар рухани және зияткерлік салада, мемлекет басқару ісінде, экономикалық басқару ісінде де шарифат заңдары мықтап орын алғанын қолданылған сөз бірліктері, «діни атаулар» атты лексика-тақырыптық топтардағы сөздерден көре аламыз. Ең жиі қолданылған сөздер: *мәлік (108), Тәңірі (42), Тағала (30), Алла (5)*.

Ислам діні билік арқылы күшейіп, мемлекеттің негізгі заңы саналатын шарифат талаптарын орындау арқылы қоғамдық-әлеуметтік қатынас жаңа деңгейде күшейді.

Дін мен мемлекеттің беріктігін нығайтатын – ел басқарушы тұлғалар мен әртүрлі лауазым мен кәсіп иелері. Жазба мұрада *сұлтан (97 рет)* мен *фақыр (74 рет)* сөздері ең жиі кездескен сөздер деп айтамыз. «Шығарма – өз қоғамының айнасы» десек жоғары топ пен төменгі топтың арасындағы әлеуметтік байланыс шығармада көрініс тапқан.

Үшінші ең көп кездескен лексика-семантикалық топтағы эмоция мәнді көңіл-күй тобындағы сөздер жатады. «Гүлістан» шығармасы – адамның шынайы болмысы мен табиғатына тереңірек үңілуге талпынған, ғибраттық сипаттағы, тәлім-тәрбие мәндегі хикаяттардың жиынтығы. Сол себепті адамның көңіл күйі, адами қасиеттер, туыстық қатынастары, адамның рухани, эмоционалды, зияткерлік, кәсіби, іскерлік қатынастары көрініс тапқан шығарма болғанын сөздердің жиілігінен-ақ байқауға болады. Эмоция мәнді көңіл-күй тобындағы сөздердің ішінде ең жиі қолданылатын «көңіл» сөзі 72 рет кездеседі. «Көңіл» семасының шығарманың өн бойында адамның рухани дүниесінің негізгі бір бөлшегі болып орын алып, «жүрек» сөзімен мағыналас келгенін байқауға болады.

Ал Құтып шығармасы бойынша *діни атаулар; лауазым мен кәсіп иелері, әлеуметтік дәрежелер; эмоция мәнді көңіл-күй тобындағы сөздер; астрономиялық атаулар; адами қасиеттер; рухани білім, зияткерлік мағынасындағы сөздер; туыстық қатынасты білдіретін сөздер; аң атауларын білдіретін лексика-тақырыптық сөздер; әйелге қатысты сөздер; сауда-саттық атаулары; асыл тастар тобындағы лексика-семантикалық сөздер; көңіл көтеру семасындағы лексика-тақырыптық сөздер; жеміс-жидек атаулары; әскери атаулар* тәрізді тақырыптық топтарға бөлінді. Оның ішінде ең көп кездесетін: *сауда-саттық атаулары; асыл тастар тобындағы лексика-семантикалық сөздер*.

Әлемдік сауда жолы – Ұлы Жібек жолы – Алтын Орда дәуірінде сауда-мәдени байланыстың қарқынды дамуына ықпал етті. Өз кезегінде *«тіл экономикасы»* деген ұғым Алтын Орда дәуірі мен сол заманның жазба мұраларында өз көрінісін тапқан. Бұған қыпшақтық тілдік санадағы «сауда» концептосферасының тілдік бірліктері дәлел. Іскерлік ойлау қабілетінің, халықаралық сауда байланысының тілдік білімдер жүйесі, тілдік құзіреттілігі бүгінгі қазақ тіліндегі экономикалық терминдердің қалыптасуына зор үлесін қосып, негізін қалауға септесті. *Сауда-саттық атаулары* тобындағы сөздерді топтастырғанымызда көптеген сөздердің аздаған фонетикалық өзгерістерімен бүгінгі күнге дейін сақталып, белсенді қолданыста жүргенін байқадық. Мәселен, *баж, қарыз, пайда, парыз, қаржы, қызмет, шарт* сөздері Алтын Орда дәуірінің жазба мұраларында жиі кездеседі. Орта ғасыр дәуірінде *«арабы, парсылық, қыпшақтық экономикалық дискурс»* өзара сабақтасып байланыста болғанын көре аламыз. Экономикалық жүйе мен соған тән атаулар мен терминдер тілдің мәртебесін арттырып, қолданыс аясын кеңейтетіні – заман талабы.

Әуел баста «жер салығы» мағынасын берген «хараж, харыж, харж» сөзі бүгінгі қазақ тіліне «харжы, қаржы, қаражат» болып фонетикалық өзгерістерімен еніп, қалыптасқан. *Хараж, гараж, төлем, салық, садақа, ұшыр, зекет* деген мағыналас сөздер синонимдік тізбек құрайды. Орта ғасырлардан бастап белсенді қолданылып келе жатқан хараж сөзі ауыз әдебиеті үлгілері «Қисса қырық уәзір» «Хикаят дастан Хатымтай» т.б. жыр-дастандарда да жиі қолданылып, бүгінгі күні «қаржы, қаражат» деген терминдік мағынаға ие болып тілімізде берік орнықты.

Ең жиі қолданылған сөз «сату» сөзі (4) және сан есімдерден «мың» сөзі (22 рет).

Асыл тастар тобындағы лексика-семантикалық сөздердің ішінде ең жиі кездесетін сөз «алтын (13 рет), жауһар (8 рет)» сөздері. Алтын мен жауһар қай заманда да өзінің материалдық пен тілдік

санадағы мәртебесінен түспеген, құндылығынан айрылмаған. Материалдық зат формасынан ғашығының сұлулығын сипаттап, құндылығын арттыратын теңеу ретінде қолданып, әрі сауда-саттықтың негізгі формасы, құндылық көрсеткіші болып саналып, сұлу қыздарға метафоралық теңеуден жаңа туған сәбиге ардақты есім ретінде қойылған. Әлі күнге қазақ арасында «алтын, жауһар сөзінің баламасы Гауһар» есімді қыздар көптеп саналады.

Алтын Орда дәуіріндегі қыпшақ-оғыз жазба ескерткіштері Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» және Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» жазба ескерткіштерінің лексикасын бірнеше лексика-семантикалық топқа бөліп қарастырайық:

1. *Діни атаулар: Алла, Тәңірі Тағала, Хақ Тағала, Сун'* (жаратылыс), *Халиқ, Халлақ* (һич әксүксіз йаратмыш аны халлақ. / Еш кемшіліксіз жаратты оны жаратушы (XIII, 762).

2. *Туыстық қатынасты білдіретін сөздер: ата, әке, бала, аға, қарындас* т.б.;

3. *Лауазым мен кәсіп иелері, әлеуметтік дәрежелер: анбийя* (пайғамбарлар, әулиелер), *сұлтан, уәзір, патша, дәруиш, сопы, ұры, ғалым, акабир* (ақсүйек), *бай, устад* (ұстаз), *сахиб* (қожайын), *мәлик* (билеуші); *мәликлар надар* (даңқты билеушілер), *гада* (кедей), *нүкер* (нөкер), *шаһ* (шах), *хұсрау* (патша), *фақиһ* (заңгер) т.б.

Мысалдар: Хайр етіб болғай *мәликлар надар* кетті қойұб һәр бірі бір йадгар / Қайырымдылық етіп бұрынғы өткен даңқты мәліктер, кетті қойып әрбірі бір жәдігер (Гл.); Уажубтур ман *гадага* жан сатарға. / Мен кедей мәжбүрмін жан сатарға (Гл.), Күтер ерді хабар келгей тейү *шаһ* фырақ түнінде бір туғғай тейү маһ. / *Содан бері күтер еді «хабар келгей» деп шах, жалғыздық түнінде бір туғай деп Ай* (XIII, 22a3); Не *Хұсрау* кім бұ күн һәм *Хұсрау-и* Чын керек үгресе падишаһлықны сендін. / Патша кім бүгін және Қытай патшасы, көріп үйренсе патшалықты сенен (XIII, 6b18); Бұ заман фақиһқа рағбат қылмаз һич *фақиһ* теб кімсе хұрмәт қылмаз. Бұл заман заңгерге мейірімдік білдірмейді еш, заңгер деп біреу қылмас еш (XIII, 11769).

4. *Аң атауларын білдіретін лексика-тақырыптық сөздер: лашын, лала* (қызғалдақ), *хурус* (әтеш), *бұлбұл, шахбаз* (сұңқар) т.б.

Мысалдар: Нетек кім таң *хурус* ұрдыса дем. / Қалай таң қоразы шақырды, солай (XIII, 20a14); Кайу бағ *бұлбұлы* бұ шақлан сайрар. / Бақтағы қайсы бұлбұл осылай сайрар (XIII, 96b16). Йана көр бар йері бар аты Абхаз қылұр сайд ол салар құшларқа *шахбаз*. *Және көр бір жері бар – аты Абхаз, саятшылық қылар ол салар құстарға сұңқар* (XIII, 12b13).

5. *Жалқы есімдер: Шейх Сағди, Махмуд Ғазнауи, Аяз, Атымтай, Мұса, Дәуіт, Жүсіп, Мәвла қазы Мухсин, Әбу Хурайра, қайсарқа* – Рим императорлығына: Бұ шаһ хабар қайсарқа ызды кім бол агах. / Бұл шаһ Рим имераторлығына сақ болуы туралы хабар жеткізді (XIII, 4568) т.б.

6. *Адами қасиеттер: алчақ* (момын, қайырымды), *аманат* (шыдам, төзім), *анжас* (жаман, жексұрын), *аркан* (үлкен, саңлақ), *ангиз* (қызығу).

7. *Жеміс-жидек атаулары: алхоры, армуд* (алмұрт) т.б.

8. *Зияткерлік мағынасындағы сөздер: ма'рифат* (білім), *ма'рифатның манбайы* (білімнің қайнары): *Ма'рифатның манбайы сахиб-у назар*. / Білімнің қайнары, мейірім иесі (Гл.) т.б.

9. *Сауда-саттық атаулары* тобындағы сөздерді топтастырғанымызда көптеген сөздердің аздаған фонетикалық өзгерістерімен бүгінгі күнге дейін сақталып, белсенді қолданыста жүргенін байқадық. Мәселен, *баж, қарыз, пайда, парыз, қаржы, қызмет, шарт* сөздері Алтын Орда дәуірінің жазба мұраларында кездеседі.

Баж (баш салығы), қарз (қарыз), қарз қылды (қарыз қылды), файда (пайда), фарз (парыз), фарз қылды (парыз қылды), хызмат (қызмет), шарт (шарт), хараж (салық), харыж (қаржы), харыж қылғыл (қаржы жұмса), суд (пайда, табыс), футух (пайда), футух үзрә футухуң болғай (пайданың үстіне пайда түсер), динар (тиын ақша), мата' (тауар), мата' тұтма (тауарыңды ұстама), тама' аз тұт (ашқарақтық жасама) т.б.

Мысалдар: Бұйұрды татғауулар қойды *бажын*. / Бұйырды салық жинаушылар салық салды (XIII, 50a7). Қамұғқа хызматыны фарз қылды жазасын өзінге *қарз қылды*. / Барлық қызметінді парыз қылдым, жазасын өзіңе қарыз қылдым (XIII, 3a10). Сен өз *файдаң* үчүн бір пәндім ал йар мата' тұтма қачан табсаң *харидар*. / Сен өз пайдаң үшін бір өсиетімді ал, дос, тауарыңды ұстама, тапсаң алушы (XIII, 73b3). Қамұғқа хызматыны *фарз қылды* жазасын өзінге *қарз қылды*. / Барлық қызметінді парыз қылдым, жазасын өзіңе қарыз қылдым (XIII, 3a10). Ұлаш *хызматқа* разы қыл тән у жан кішіге қылма хажатлығ қыл ихсан. / Әрдайым бар жан-тәнімен

қызмет көрсетуге ризашылық білдір, кісіні тәуелді етпе, қайырымдылық жаса (XIII, 4620). Қамұғқа хызматыны *фарз қылды* жазасын өзінге *қарз қылды*. / Барлық қызметінді парыз қылдым, жазасын өзіңе қарыз қылдым (XIII, 3a10). Бұл *шарт* үзә кім аның хызматында нүкерсіз тұрмағайсын һәм қатында. / Бұл шартпен оның қызметінде, нөкерсіз қалмайсың қасында (XIII, 35617). *Хараж* алғач келүр ол тегсе Румға. / Салық алуға келер ол Румға да (XIII, 6611). Аның тек йер табұб бізге хабар қыл берелің *харжыны* қарсы қобарғыл. / Сондай жер тауып бізге хабарла, қаржысын береміз, сарай көтергіл (XIII, 26616). Бұларны сат ішінге *харыж қылғыл*. / Бұларды сат және өз ісіңе жұмса (XIII, 61611). Әгәр болсаң ауыч тобрақда хушнуд саңа болмаз зиан бізге болүр *суд*. / Егер болсаң (бір) уыс топырақта риза, саған болмас зиян, бізге бола пайда (XIII, 3a18). Тама' аз тұт әгәр көб йесеңен һәм *футух үзрә футухуң болғай* ол дәм. / Ашқарақтық жасама, егер жесең де һәм, пайданың үстіне пайда түсер сол сәтте (XIII, 77621). Әгәр йоқ ерсе менде мал-у *динар*. / Егер болса менде мал мен динар (XIII, 66a1). Сен өз файдаң үчүн бір пәндім ал йар *мата' тұтма* қачан табсаң харидар. / Сен өз пайдаң үшін бір өсиетімді ал, дос, тауарыңды ұстама, тапсаң алушы (XIII, 7363). *Тама' аз тұт* әгәр көб йесеңен һәм *футух үзрә футухуң болғай* ол дәм. / Ашқарақтық жасама, егер жесең де һәм, пайданың үстіне пайда түсер сол сәтте (XIII, 77621).

«Гүлістан» мен «Хұсрау уа Шырында» кездесетін араб, парсы сөздерінің графикалық, лексикалық, грамматикалық сипаты туралы Г.Мамырбек пен А.Сейтбекованың мақалаларында толығырақ айтылған (Мамырбек, Сейтбекова, 2023: 173).

А.Ибатовтың сөздігінде «Харидар (пар.) – *сатып алушы*. Қачан нiлiнге тапсаң хуш *харидар*. *Қашан бояуыңа тапсаң жақсы алушы* (XIII, 42a3). Сен өз файдаң үчүн бір пәндім ал йар *мата' тұтма* қачан табсаң *харидар*. *Сен өз пайдаң үшін бір өсиетімді ал, дос, тауарыңды ұстама, тапсаң алушы* (XIII, 7363). Харидарлық (пар.) – *сатушылық*. Уали гауһар елiнге кiрмесе бiл *харидарлық* қылыб тебреткей ол тiл. *Алайда гауһар қолына түспесе, бiл, саудаласып, ол тебiрентер тiл* (XIII, 3563)» деп «сатып алушы, сатушылық» мағыналары ғана берiлген. Г.Мамырбекованың сөздігінде «қардар» деген қолданыспен қатар жыр-дастандарда «зәру, ынтық» деген мағынасын да көрсетеді (Мамырбек, 2017).

Бұл мәтiндерден байқағанымыздай араб, парсы және түркілік экономикалық атаулар жиі, белсенді қолданыс тауып, дыбыстық өзгерiстерге түсіп, бүгiнгi қазақ тiлiнде қолданыс тапқандарын көре аламыз. Лингвоэкономикалық қолданыстарды екі топқа бөлуге болады: бiрi – бүгiнгi күнi де қолданылып жүрген атаулар (баж, пайда, қарыз т.б.); екiншiсi – қолданыс аясынан шығып, ескіріп, тiлдiң пассив қабатына өткендер (динар, футух, суд, харидар т.б.).

Шар' (ар.) – 1. *Заң*. 2. *Ашу, кек, жанжал, дау*. Аның *шар'ы* өңiн дiнлернi үздi. *Оның заңдары басқа дiндердi бұзды* (XIII, 4a15). Шар' ұчмақына – *заң жұмағына*. Бұл *шар' ұчмақына* кiр отны ұнұт. Бұл *заң жұмағына кiр, отты ұмыт* (XIII, 114a17).

Қазақ тiлiнiң Шығыс жақтағы Семей, Батыс сөйленiстерiндегi Маңғыстау, Түркіменстан қазақтарының тiлiнде *ашулы, ызалы* мағынасындағы қолданыс сақталған. *Оның мiнезi шар* (Семей, Үржар). *Мынауың бiр iздегенi төбелес, мiнезi шар жiгiт қой* [5, 737].

10. *Астрономиялық атаулар*: Сураййа (ар.) – *шоқжұлдыз* (XIII, 5a19). Парсының *mah* (ай), *mah тугғай* – (*Ай тугғай*), *mahi* (сұлу, көркем) сөзi қазақтың ұғымындағы «ай, айдай сұлу» сөзiмен сабақтасады. Оны «Хұсрау уа Шырын» мен Бұқар жыраудың жыр жолдарынан кездестiреміз. Күтер ердi хабар келгей тейү шаһ фырақ түнiнде бiр *туғғай* тейү *mah*. *Содан берi күтер едi «хабар келгей» деп шах, жалғыздық түнiнде бiр тугғай деп Ай* (XIII, 22a3). Кiшен сүрткен азақын ол йүзi *mah* қылыб шафақат өпер ердi қылу аһ. *Кiсен салған аяғын ол жүзi ай аяушылық бiлдiрiп сүйер едi тартып «uh»* (XIII, 11164). "Қалмақтан алсаң *mahi* бiр зайып, сүйегiндi жоғалтпас." (*Бұхар жырау*).

11. *Көңiл көтеру семасындағы лексика-тақырыптық сөздер*:

Төмендегi мысалдарға қарасақ, «Гүлістан» мен «Хұсрау уа Шырын» шығармаларында көңiл көтеру жақсы сөз айтып, жиын-той жасау, қызыл шарап ішу, аң аулап, саятшылыққа шығу сипатында болғанын көреміз.

Нуш (1. Сусын. 2. Тәтті шырын), нуш қылды (шарап ішті), шараб-и арғувани (ал қызыл шарап), чам (бiр кесе шарап), сайад (саят, аң аулау), сайад қылүр (саятшылық қылар), шауқ (ынтызарлық), шауқ оты (құмарлық оты), шауқы орнамыш (ынтызарлық орнады), шакар төкті (жақсы сөз айтты), 'узр (алғыс), 'узр айтүр (алғыс айтты), мәжліс (жиын-той), шахват (шабыт),

шахват артар (шабыты оянар), ишрат (той), ишратсыз (тойсыз), ишрат етті (тойлады), хуш (жақсы) т.б.

Мысалдар: Шараб-и аргувани нуш қылды таң атғынча қобұзчы чанг чалды. *Қызғылт шарап ішті, таң атқанша қобызшы шаңқобыз шалды* (XIII, 1064). Қылу нуш ол шараб-и аргувани ачылды көңлі хұррәм болды жаны. *Ішілді ал қызыл шарап, көңілі көтерілді, жаны қуанышқа бөленді* (XIII, 100a4). Райаханлар ара йүрүб ічі чам. *Райхан гүлдер арасында жүріп ішті бір кесе шарап* (XIII, 37620). Йана көр бар йері бар аты Абхаз қылұр сайад ол салар құшларқа шахбаз. *Және көр бір жері бар – аты Абхаз, саятшылық қылар ол салар құстарға сұңқар* (XIII, 12613). Йана шауқ оты бірлә сызды йағы. *Және құмарлық отымен еріді майы* (XIII, 4865). Бұ йаңлығ орнамыш көңлінде шауқы. *Осылайша көңілінде ынтызарлық орнады* (XIII, 16a18). Йана 'узр айтұр ол Хұсрауқа Шырын шакар төкті ошол Шырын еріндін. *Қайтадан алғыс айтты ол Хұсрауға Шырын шекер төкті сол шырын ернінен* (XIII, 34616). Шамтек сызма әй мәжлісге чын нұр. *Шам сияқты еріме, ей, жиында шын нұр* (XIII, 2666). Көрүб ол ташны анда шахват артар. Көріп ол тасты онда шабыты оянар (XIII, 14a18). Кечүрміз ерді ишратсыз ма бір түн. Тойсыз өтпеді бір күн (XIII, 3265). Йазыда қондылар хуш ишрат етті. Жазық жерге тоқтап, жақсы тойлады (XIII, 16a8). Йазыда қондылар хуш ишрат етті. Жазық жерге тоқтап, жақсы тойлады (XIII, 16a8).

Орта ғасырда «жиын-той» мағынасын білдірген мәжіліс сөзі бүгінгі қазақ тілінде Парламенттің төменгі палатасы, алқа құрып жиналыс жасайтын мемлекеттік мәні жоғары мекеме атауын білдіріп, мағынасы кеңейгенін көруге болады.

12. *Әйел мәнді сөздер*: қырқын (*қырқын, қызметші қыз*), қырнақ (*қызметші әйел*), мата' (*көңілде әйел*), чури (*күн*), малика (*ханшайым*), ханым (*ханым*), хатун-е замана (*замана әйелі*), маликай и аср (*ғасыр ханшайымы*) т.б.

Мысалдар: Қамуғ йығлыб қатында қыз у қ ы р қ ы н — *бәрі жиылып қасына қыз бен қырқын* (67р-17). (XIII). Тутар қач қ ы р н а қ ошбу іш үчүн ол — *ұстар көп қызметші әйелді осы іс үшін ол* (76в-41) (XIII). Йат оғрыдын м а т а 'ны сәвсә болур — *жат ұрыдан көңілде боларлық әйелді талап етсе болар* (57р-19). (XIII). Әгәр ұчмахда чури ерсе мәшһүр. / Егер жұмақта күндер мәшһүр болса (XIII, 13a2). Ханым бірлә малика атынга бір кітабы қылғуқа қыл деді тадбир. / Ханым мен ханшайымның атына бір кітап жазуға шешім қабылда, - деді (XIII, 7a10). Ханым бірлә малика атынга бір кітабы қылғуқа қыл деді тадбир. / Ханым мен ханшайымның атына бір кітап жазуға шешім қабылда, - деді (XIII, 7a10). Маликай и аср хатун е замане. / Ғасыр ханшайымы, замана әйелі еді (XIII, 6a17).

Бүгінгі қазақ тілінде *қыз-қырқын* қос сөз ретінде қолданылатын *қырқын* сөзінің мағынасы бұлыңғыр тартып, көнерген сөз санатына қосылған. «Хұсрау уа Шырын» ескерткішінің тілінде *қырқын* сөзі «қызметші қыз» мағынасында қолданылған.

13. *Эмоция мәнді көңіл күй тобындағы сөздер*: муфаррих (*қуаныш*), қысқанч (*қызғаныш*), матам (*қазаның қайғы-қасіреті, күйік, күйініш*), мағрур (*тәкаппар*), мағрурлуқ (*тәкаппарлық*) т.б.

Мысалдар: Тегма бір жанға муфаррих болмағатегма хатырны мушаррах қылмаға. *Әрбір жанды қуанышқа бөлеу үшін әрбір жанды бақытты ету үші (жазылды)* (Гл.). Бұ күн сунды муффарих гул киби кел. *Бұл күні қуаныш гүлін ұсынды* (Гл.). Біл ол қысқанч ерүр малынға — *біл, ол қызғаныш қылар малына* (73в-16). (XIII) Сәвүнчкә әврүлүб әксілді м а т а м — *сүйінішке үйіріліп, азайды күйініш* (32р-37). (XIII) Сән ошбу дәвләтінгә болма м а ғ р у р (106р-3) — *сен осы дәулетіңе болма тәкаппар*. (XIII) О л м а ғ р у р л у қ башыңны йанур — *ол тәкаппарлық басыңды жояр* (52р-18). (XIII)

Г.Мамырбек сөздігінде (Мамырбек, 2017) «мағрур, мағрур» сөздеріне 1. *Алдану*. 2. *Соқыр болу, көрмеу* деген анықтама береді. Сән ошбу дәвләтінгә болма м а ғ р у р — «сен осы дәулетіңе болма тәкаппар» деп те, «сен осы дәулетіңе алданба» деп те беруге болатын секілді.

14. *Әскери атаулар*: қылынч, қылыч (*қылыш*), ләшкар (*әскер*), сипахи (*әскери қызметкер*), ханжар (*қанжар*) т.б.

Мысалдар: Қ ы л ы н ч урсаң қайытмазмән сүнүндін — *қылыш ұрсаң қайтпасын сүңгіңнен* (98в-34) (XIII). Тілі бірлә қылычлар урды (91в-24) — *тілімен қылыш ұрды*. Қ ы л ы ч елгә ал (44р-41) — *қылышты қолға ал*. ♦Қылыч-да, -ум, -ын, -ындын, -лар. (XIII). Буйурды л ä ш к ä р і н г ä атланың теб (81р-3) — *бұйырды әскеріне аттан деп*. ♦Ләшкәр-і, -інгә. (XIII) Нетек кім чықты ерсе субх шаһы ажундын қачты зангиләр сипахи. *Қалай шықты таң шапағының шахы (күн), әлемнен*

қаишты қараңғылық әскері (ХШ, 51а2). Мәлік фарманлады ханжар алың теб. Қолбасшы бұйырды қанжар ал деп (ХШ, 10617).

15. Асыл тастар тобындағы лексика-семантикалық сөздер: йақұт (жақұт), дүрр (інжу) т.б.

Мысалдар: Ерін йақұт уа тіші дүрр. Ерні жақұт, тісі інжу (ХШ, 13617). Ерін йақұт уа тіші дүрр. Ерні жақұт, тісі інжу (ХШ, 13617).

Лексика-семантикалық тобындағы сөздер. Антонимдер:

Фарзана, ақыл – аблах (ақылды – ақымақ). Бұл антонимдер парсы және араб тілдерінің сөздері. Фарзана (пар.) – ақылды. Ош андын айды әй фарзана Фархад керек кім қылсаңан емді мені шад. Содан соң айтты: «Ей, ақылды, Фархад, енді мені шаттандыруың керек» (ХШ, 60621). Аблах (ар.) – ақымақ. Бұ сәргәрданлықым ош барча сендін берер аблах ақыл тілекін. Бұл сергелдеңдігімнің баршасы сен үшін, берер (Алла) ақымақтың да, ақылдының да тілегін (ХШ, 4).

Ақыл (ар.) – ақыл, ақылды. Ақыл келибән бу йердә көп хайр етәр. Ақылды келіп бұл жерге көр қайыр етер (Гл.).

Ағиар – йар (дұшпан – дос). Ағиар (ар.) – дұшпан. Хақиқат йар санадым чықты ағиар бұ базардын өзүм мың құрла бизар. Шынайы дос деп ойлады, дұшпан болып шықты, бұл базардан (істен) өзім мың есе безер болдым (ХШ, 58613). Йар (пар.) – дос. Хақиқат йар санадым чықты ағиар бұ базардын өзүм мың құрла бизар. Шынайы дос деп ойлады, дұшпан болып шықты, бұл базардан (істен) өзім мың есе безер болдым (ХШ, 58613).

Душвар – сахл, асан (қиын – оңай). Душвар (пар.) – қиын. Мазаж әфрүлсе кетсе истиқамат инән душвар табұлұр біл саламат. Денсаулық бұзылса, беріктік кетсе, сау-саламат жүру қиын болатынын біл (ХШ, 49а13). Сахл (ар.) – оңай. Сахл іш ол һич қазғұрмаңыз сіз. Оңай іс, еш қайғырмаңыз (ХШ, 63619). Асан (пар.) – оңай.

Зешт (пар.) – жаман. Не таң кім білгүрүр ол зешт йа хуб қылұр ол аны өз ішінге мансуб. Не таң, жаман-жақсыны белгілеп, оны өзінше пайымдар (ХШ, 62а2).

Хақиқат, йақын – йалған (ақиқат – жалған). Ахы (пар.) – бахыл (ар.) (жомарт – сараң).

Синонимдер: Фарзана, ақыл (ақылды); сидқ (шындық), хақиқат, йақын (ақиқат); йар, йаран (дос-жаран); сахл, асан (оңай), футух, файда (пайда).

Көпмағыналы сөздер: Сахл (ар.) – 1. Оңай. Сахл іш ол һич қазғұрмаңыз сіз. Оңай іс, еш қайғырмаңыз (ХШ, 63619). 2. Жай. Рузи қыл маңа бір сахл сана'ат кім аның бірлә дүниада бұлсам қана'ат. Жай бір кәсіпті ризық ет маған, дүниеде қанағат етейін соған (ХШ, 117616).

Бүгінгі күнгі мағынасынан өзгешелеу сөзге қала (пар.) – бекініс мағынасын беретін сөзді жатқызуға болады. Бар ол мың қаласы тағ үстүнде хазына көбрек аның һәм астында. Бар оның мың қаласы тау үстүнде, ал қазынасы көбірек оның астында (ХШ, 1268).

Қорытынды

XIV ғасырдың Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» және Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» Алтын Орда жазба ескерткіштеріндегі лексика бірнеше лексика-тақырыптық топтар және лексика-семантикалық топтарға бөлінді. Ғылыми-зерттеу мақаламызды қорыта келе, тіл тарихы мен мәдениетті, жазба мұра мен ұлттық таным-түсініктің арақатынасын синхрондық тұрғыдан ғана емес, диахрондық тұрғыдан зерттеу маңызды екеніне көз жеткіздік. Лексика-семантикалық топтарды жинастырып, лексикографиялық параметрлерін жүйелеп, солардың негізінде қазақ тілінде аударма-түсіндірме сөздік жасау қажеттігі болашақта атқарылар міндет болмақ.

Мақалада XIV ғасырдағы Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштері Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки (Түркі тіліндегі Гүлістан)» және Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» лексикасы лексика-тақырыптық топтарға және лексика-семантикалық топтарға бөлініп, антоним мен синоним, полисемия құбылыстары, лексикалық қабаттары анықталды.

Лексика-семантикалық топтарға бөліп, антонимдік қатар, синонимдік және көп мағыналы сөздердің семантикасы мен қолданылу жиілігін саралау арқылы жазба мұралардың лексикалық қабаттары жүйеленді.

Ұлы Жібек жолында жасалған халықаралық сауда-саттыққа тән ұғымдардың Алтын Орда дәуірінде жазылған жазба мұралардағы лексикалық қабаттар ғасырлар бойы мағыналық кеңею мен

жаңғыру үрдістерімен қазіргі қазақ тіліндегі экономикалық терминдердің қалыптасуына өзіндік үлес қосты.

Мақала AP14869737 «Алтын орда дәуірі жазба ескерткіштері тілін лексикографиялаудың теориясы мен практикасы» гранттық жоба аясында әзірленді.

Қысқарған сөздер: Гл. – Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» шығармасы; XIII – Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» шығармасы.

Әдебиеттер

Наджиб Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века на материале «Хосров и Ширин» Котба. В 4-х книгах / Э.Н.Наджиб. – М.: Гл. ред. восточ. лит–ры, 1979. – Книга 1. – 479 с.

Ибатов Ә. Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» поэмасының сөздігі (XII ғ.). – Алматы: Ғылым, 1974. – 278 б.

Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы. 2017. – 658 б.

Сейтбекова А.А. Араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі (XII-XVII ғғ. жазба ескерткіштер негізінде). – Алматы: мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 452 б.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Алматы: Арыс, 2005. – 824 б.

Оразов М. Қазіргі қазақ тілінің семантикасы – Алматы, 1991. – 213 б.

Мамырбек Г., Сейтбекова А. «Хұсрау уа Шырын» ескерткішінің графикалық, лексикалық және грамматикалық сипаты. Tiltanym. 2023;89(1): –182-188. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-182-188>

Сейтбекова А.А. Ортағасыр көркем поэтикалық жазба ескерткіштер мәтіндеріндегі кірме эмотив лексиканың қолданысы. Tiltanym. 2022; 87(3): –69-80. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-3-69-80>

Сабыр М.Б. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы [Мәтін]: (XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде). Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 315 б.

Сағындықұлы Б. Алтын Орда жазба ескерткіштерінің (XIV ғ.) салыстырмалы лексикасы: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 109 б.

Манкеева Ж.А. Қазақ тілінің түркілік сабақтастығы // Turkic studies journal. – 2021. - № 3. – 47-54 б.

References

Nadjip E.N. (1979). Istoriko-sravnitelnyi slovar túrkskih iazykov XIV veka [Historical and comparative Dictionary of the Turkic languages of the XIV century]. 4 knjigah. M.: Gl. red. vostochn. lit–ry. Kniga 1. – 479 s. [In Russian].

Ibatov Á. (1974). Qutyptyń «Husraý ya Shyrın» poemasyńyń sózdigi (XII ǵ.) [Dictionary of Kutyp's poem "Khusrau-Shirin" (XII century)]. Almaty: Gylym. – 278 b. [In Kazakh].

Mamyrbekova G. (2017). Qazaq tilindegi arab, parsy sózderiniń túsinirme sózdigi [Explanatory Dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language]. Almaty, – 658 b. [In Kazakh].

Seitbekova A.A. (2014). Arab-parsy sózderiniń túsinirme sózdigi (XII-XVII ǵǵ. jazba eskertkishter negizinde) [Explanatory Dictionary of Arabic-Persian words (XII-XVII centuries. on the basis of written monuments)]. Almaty: Memlekettik tildi damyty instituty, – 452 b. [In Kazakh].

Qazaq tiliniń aimaqtyq sózdigi (2005). [Regional Dictionary of the Kazakh language] Almaty: Arys. – 824 b. [In Kazakh].

Orazov M. (1991). Qazirgi qazaq tiliniń semantikasy [Semantics of the modern Kazakh language]. Almaty. – 213 b. [In Kazakh].

Mamyrbek G., Seitbekova A. (2023). «Husraý ýa Shyrın» eskertkishiniń grafikalyq, leksikalyq jáne gramatikalyq sıpaty [Graphic, lexical and grammatical nature of the monument "Khusrau-Shirin"]. Tiltanyim; 89(1):182-188. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-182-188> [In Kazakh].

Seitbekova A.A. (2022). Ortagasyr kórkem poetikalyq jazba eskertkishter máttinderindegi kirme emotiv leksikanyń qoldanysy [The use of emotive vocabulary in the texts of monuments of medieval artistic poetic writing]. Tiltanyim; 87(3): 69-80. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-3-69-80> [In Kazakh].

Sabyr M.B. (2004). Orta türkı tılı leksikasy men qazaq tılı leksikasynyń sabaqtastyǵy [Máttın] : (XIV ğasyr jazba eskertkishteri negızinde). Almaty: Qazaq universiteti, 2004. – 315 b. [In Kazakh].

Saǵyndyqúly B. (2006). Altyn Orda jazba eskertkishteriniń (XIV ğ.) salıstırmaly leksikasy: oqu qúraly. Almaty: Qazaq universiteti, 2006. – 109 b. [In Kazakh].

Mankeyeva J.A. (2021). Qazaq tılıniń türkılık sabaqtastyǵy // Turkic studies journal. – 2021. - № 3. – 47-54 b. [In Kazakh].

Ж.А. Майдангалиева^{1*}, Г.А. Кузембаева²

¹Баишев Университет, Ақтобе, Қазақстан;

²Ақтөбінский региональный университет имени К. Жубанова, Ақтобе, Қазақстан

*e-mail: maydangalieva@mail.ru

ОБУЧЕНИЕ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ: ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Аннотация. В статье обоснована актуальность разработки методики обучения казахскому языку как иностранному (далее – МОКЯИ): раскрыты предпосылки проблемы сохранения и развития национального (казахского) языка, внешние и внутренние факторы обострения данной проблемы на современном этапе, а также уже наблюдаемые последствия отсутствия реализации МОКЯИ в странах, в которых проживают этнические казахи.

Объектом анализа служат нормативно-правовые акты, национальные программы, стратегические планы, доклады по науке, аналитические отчеты, социологические исследования, учебники, публикации отечественных и зарубежных ученых. Данный объект исследования позволил провести анализ отечественного и зарубежного опыта обучения казахскому языку как иностранному с целью определения степени разработки МОКЯИ в Республике Казахстан, а также определить степень актуализации и востребованности зарубежного опыта разработки МОКЯИ в мировой науке и практике.

Результаты исследования позволили подтвердить предположение о том, что предпринимаемые авторами действия по реализации научного проекта «Методика обучения казахскому языку как иностранному через систему этнокультурных единиц» актуальны, своевременны и внесут свой вклад в разработку научно-обоснованной МОКЯИ этнических казахов, проживающих за рубежом.

Ключевые слова: методика, казахский язык, казахский язык как иностранный, сохранение и развитие национального языка, отечественный и зарубежный опыт

Ж.А. Майдангалиева^{1*}, Г.А. Кузембаева²

Баишев университеті, Ақтөбе, Қазақстан;

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: maydangalieva@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН ШЕТЕЛ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУ: ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ

Аннотация. Мақалада қазақ тілін шетел тілі ретінде оқыту әдістемесін (ҚТШТОӘ) әзірлеудің өзектілігі негізделді. Атап айтқанда, ұлттық (қазақ) тілді сақтау және дамыту мәселесінің алғышарттары, бұл мәселенің қазіргі кезеңде шиеленісуінің сыртқы және ішкі факторлары және этникалық қазақтар тұратын басқа елдерде ҚТШТОӘ іске асырылмауынан байқалған салдарлар ашылады.

Талдау объектісі нормативтік-құқықтық актілер, ұлттық бағдарламалар, стратегиялық жоспарлар, ғылыми баяндамалар, талдамалық есептер, әлеуметтанулық зерттеулер, оқулықтар, отандық және шетелдік ғалымдардың жарияланымдары болып табылады. Бұл зерттеу объектісі Қазақстан Республикасында ҚТШТОӘ әзірлеу дәрежесін анықтау мақсатында қазақ тілін шетел тілі ретінде оқытудың отандық және шетелдік тәжірибесін талдауға және ҚТШТОӘ әзірлеудің шетелдік тәжірибесінің әлемдік ғылым мен тәжірибеде өзектендіру және сұранысқа ие болу дәрежесін айқындауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері авторлардың «Этномәдени бірліктер жүйесі арқылы қазақ тілін шетел тілі ретінде оқыту әдістемесі» ғылыми жобасының өзектілігі және дер кезінде жүзеге асырылуы бойынша, сонымен қатар шетелде тұратын этникалық қазақтар үшін ғылыми-негізделген ҚТШТОӘ әзірлеуге өз үлесін қосады деген болжамды растауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: әдістеме, қазақ тілі, қазақ тілі шетел тілі ретінде, ұлттық тілді сақтау және дамыту, отандық және шетелдік тәжірибе

Zh.A. Maydangalieva^{1*}, G.A. Kuzembayeva²

¹Baishev University, Aktobe, Kazakhstan;

²K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: maydangalieva@mail.ru

TEACHING KAZAKH LANGUAGE AS A FOREIGN LANGUAGE: DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE

Abstract. The article substantiates the relevance of developing a methodology for teaching Kazakh as a foreign language (MTKFL): the prerequisites for the problem of preserving and developing the national (Kazakh) language, external and internal factors of aggravation of this problem at the present stage, as well as the already observed consequences of the lack of implementation of the MTKFL in countries where ethnic Kazakhs live are revealed.

The object of the analysis are normative legal acts, national programs, strategic plans, reports on science, analytical reports, sociological studies, textbooks, and publications of domestic and foreign scientists. To determine the degree of development of MTKFL in the Republic of Kazakhstan, the domestic and foreign experience of teaching Kazakh as a foreign language was analyzed and the degree of actualization and relevance of the MTKFL in world science and practice was identified.

The results of the study allowed us to confirm the assumption that the actions taken by the authors to implement the scientific project “Methods of teaching Kazakh as a foreign language through a system of ethno-cultural units” are relevant, timely and will contribute to the development of a scientifically-based MTKFL for ethnic Kazakhs living abroad.

Keywords: methods, Kazakh language, Kazakh as a foreign language, preserving and developing the national language, domestic and foreign experience

Введение

Сохранение национального языка в эпоху глобализации будет только способствовать актуализации проблемы развития казахского языка (далее – КЯ). Неслучайно исследователи находятся в поиске ответа, соизмеримого вызовам, рассуждая о «мобилизационной» миссии государства до уровня национальной безопасности: К.К. Койше «Проблема сохранения и развития миноритарных языков в эпоху глобализации» (Койше, 2016), Alfiya R. Masalimova, Andrey V. Korzhuyev, Dinara G. Vasbiyeva, Alexander A. Galushkin, Zhumagul A. Maydangaliyeva, Natalia A. Zaitseva «Preservation of national languages as a factor of national security in the contemporary world» (Masalimova, 2019), Ш. Мухамедина «Казахизация» и этническое становление казахов» (Мухамедина, 2021) и многие другие.

Глобальные изменения требуют нового более масштабного взгляда на решение проблемы сохранения и развития национального языка, в частности казахского. В настоящее время в полной мере разработана:

1. Методика обучения КЯ как родному (Ж.Аймауытов и др.);
 2. Методика обучения КЯ как второму (Т.М., Артыкова, Г.Г. Еремекбаева и др.);
- Мы предлагаем расширить данный перечень, включив МОКЯИ.

Материалы и методы

Объектом анализа служат нормативно-правовые акты, национальные программы, стратегические планы, доклады по науке, аналитические отчеты, социологические исследования, учебники, публикации отечественных и зарубежных ученых.

Данный объект исследования позволит провести анализ отечественного и зарубежного опыта обучения казахскому (тюркскому) языку как иностранному, который в свою очередь ответит на следующие вопросы исследования:

1. В какой степени разработана МОКЯИ в Республике Казахстан (далее – РК)?
2. Насколько актуализирован и востребован в мировой науке и практике зарубежный опыт разработки методики обучения казахскому (тюркскому) языку как иностранному?

Поиск ответов на данные вопросы позволит подтвердить или опровергнуть предположение о том, что предпринимаемые авторами действия по реализации научного проекта «МОКЯИ через систему этнокультурных единиц» актуальны, своевременны и внесут свой вклад в разработку научно-обоснованной МОКЯИ ЭКПР.

Обзор литературы

Необходимость в разработке МОКЯИ связана с поиском не только внутренних, но и внешних факторов обострения проблемы сохранения и развития национального языка. Один из внутренних факторов связан с активным и успешным решением проблемы по продвижению государственного языка как для самих граждан РК, так и для тех, кто за период ее Независимости вернулся на историческую родину. Однако накопленный запас методических, административных и других ресурсов по решению данной проблемы внутри государства еще не гарантирует создание прочной базы для разработки МОКЯИ. Актуализация потребности в ее разработке вызвана необходимостью в разработке мер государственной поддержки ЭКПР.

Однако современные внешние факторы могут оказать как положительное, так и отрицательное влияние. Положительное влияние внешнего фактора состоит в наличии внутренней этнической мобилизации казахов за рубежом в таких странах, как Монголия, Китай, Узбекистан, сложившейся по разным причинам:

- 1) Казахи в Монголии являются вторым по численности этносом страны и крупнейшим национальным меньшинством (Байгабатова, 2022);
- 2) Казахи в Узбекистане являются коренным народом и третьим по численности среди всех этносов страны; Узбекистан относится к категории тюркоязычных стран (Кобландин, 2008);
- 3) В Китае для казахов создана система национальных автономных образований; казахи составляют мусульманские этнические меньшинства (Жонкешов, 2015).

Отрицательное влияние современного внешнего фактора состоит в отсутствии внутренней этнической мобилизации казахов за рубежом в таких странах, как Россия. Данный факт подтверждается на примере одного из российских приграничных городов в статье Е.А. Коптяевой «Вопросы современного самоопределения казахов по этническому признаку (на примере города Омска)»: «В связи с этим можно сделать вывод, что большинство казахов Омской области, осознают свои групповые особенности по ряду признаков, которые играют скорее этнодифференцирующую, чем этноинтегрирующую роль» (Коптяева, 2015). Причины отсутствия внутренней этнической мобилизации казахов за рубежом могут быть разными. Так, одна из причин раскрывается российскими исследователями, в частности А.А. Ильиной, Ш.К. Ахметовой в работе «Казахское национальное движение в России в XXI в.: проблемы институционализации»: «Важнейшей проблемой институционализации казахского национального движения признается отсутствие единства в среде руководителей казахских национально-культурных объединений» (Ильина, 2019).

В целом долгое неустранение причин отсутствия этнической мобилизации казахов за рубежом может привести их к полной потере знания своего национального языка, что и происходит с российскими казахами. О таком риске намного ранее предупреждали еще и социологи и этнографы в своих исследованиях, посвященных вопросам изучения языковой ситуации казахов в России. Так, в рамках проводимого этнографического исследования (А.С.Сарсамбекова, 2009) на территории Западной Сибири в приграничных районах Тюменской, Омской и Новосибирской областях, Алтайского края, в г. Омске Омской области РФ, одной из задач которого явилось определение основных тенденций изменений в казахском языке, была спрогнозирована угроза окончательной утраты казахским языком своих функций из-за смены поколений в ближайшем будущем. Согласно социологическим данным исследования, современное среднее поколение респондентов (30-49 лет), понимающее казахский язык и способное на нем объясниться, а также молодое, плохо владеющее навыками разговорной речи или не понимающее язык совсем, перейдут в следующие возрастные группы. Молодым поколением станут лица, абсолютно не владеющие языком. Подобная тенденция выявлена исследователями применительно к казахской диаспоре в целом.

Та же ситуация только по другим причинам может произойти и с некоторыми малочисленными диаспорами в Дальнем Зарубежье. Например, как пишет Нуртай Лаханулы в газете «Неграмотность, бедность, бюрократия. Почему афганские казахи не возвращались на историческую родину?», «по словам Ботагоз Уатхан, в Афганистане в основном остались казахи, которые породнились с местным населением и начали забывать свой родной язык» (Лаханулы, 2021).

В РК разработка МОКЯИ для многих современных исследователей представляет научный интерес, о чем свидетельствует обзор публикаций:

1) *в сфере высшего образования*: «Шетелдік білім алушыларға қазақ тілін оқыту әдістемесі» (Өтелбай, 2017), «Шетел медик-студенттеріне қазақ тілін үйретудің көрнекілік әдістері» (Бекбалакова, 2020), «Шетелдік студенттерге қазақ және орыс тілдерін оқытудағы тыңдалым мен сөйлесімнің инновациялық әдістері» (Машинбаева, 2019) и другие;

2) *в сфере дополнительного профессионального образования взрослых*: «Современная методика казахского языка как иностранного: инновация, качество, результат, достижения» (Наралиева, 2014), «Некоторые особенности обучения иностранных военнослужащих казахскому языку как иностранному в военных учебных заведениях Республики Казахстан» (Тогусова, 2019) и другие;

3) в сфере общего образования: «Особенности, содержание и анализ урока казахского языка как иностранного» (Валиева, 2015), «Способы семантизации лексики при обучении казахскому языку как иностранному (на примере залоговых форм глагола)» (Гаджиева, 2019), «Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда цифрлық құзыреттілікті қалыптастыру жолдары» (Нұржанова, 2020) и другие.

Попытка применения научного подхода успешно предпринимается исследовательскими группами:

1) научного проекта ИРН АР09259496 «Обучение казахскому языку посредством цифровых ресурсов на основе национального бренда», финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки РК в рамках гранта 2021-2023 гг., о чем свидетельствуют публикации: «Обучение языку как второму или иностранному: проблемы и методы» (Ермекова, 2022) и другие;

2) научного проекта ИРН АР19677903 «Научно-методические основы использования открытой образовательной платформы в обучении казахскому языку как иностранному» финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования РК в рамках гранта 2023-2025 гг.

Таким образом, обоснована актуальность разработки МОКЯИ: раскрыты предпосылки проблемы сохранения и развития национального (в частности, казахского) языка, внешние и внутренние факторы обострения данной проблемы на современном этапе, а также уже наблюдаемые последствия отсутствия реализации МОКЯИ в странах, в которых проживают этнические казахи.

Результаты и обсуждения

1. Отечественный опыт разработки МОКЯИ

Разработка МОКЯИ отвечала решениям, принятым уполномоченными органами Республики Казахстан и отраженным в соответствующих нормативно-правовых актах (далее – НПА). Однако анализ НПА свидетельствует о причинах, препятствующих разработке МОКЯИ. Первая причина заключается в нестабильном обеспечении соответствующих НПА с 1990-х годов, характеризуемом отсутствием стратегии преемственности, рассогласованностью в разделении ответственности за их реализацию и многими другими причинами. Например, рассогласованность в разделении ответственности в разработке МОКЯИ наблюдается в противоречии, выявленном при анализе Плана мероприятий по поддержке этнических казахов за рубежом на 2018-2022 годы (Постановление Правительства РК от 18 мая 2018 года № 280). С одной стороны, на Министерство науки и высшего образования РК формально была возложена ответственность за обеспечение казахских центров за рубежом учебниками и учебно-методическими пособиями. Однако фактически такую ответственность несли Министерство культуры и спорта РК, Министерство иностранных дел РК, Всемирная ассоциация казахов (далее – ВАК). Такое противоречие в распределении ответственности было ранее справедливо подмечено международными экспертами в области картирования вовлечения диаспоры в пользу Министерства образования и науки.

Неразрешенные противоречия не могли в полной мере способствовать успешной реализации данного Плана, поскольку Комитет языковой политики, являясь долгое время ведомством Министерства культуры и спорта РК, только в 2020 году стал ведомством Министерства образования и науки РК. Принятая вышеуказанная мера, связанная с совершенствованием системы государственного управления Республики Казахстан в сфере языковой политики, непосредственно окажет влияние на разработку МОКЯИ. Предварительным подтверждением тому служат следующие факты. Первый факт зафиксирован в Положении о Комитете языковой политики Министерства науки и высшего образования РК (Приказ Министра науки и высшего образования РК от 13 сентября 2022 года № 2-к. Обновлен 23.12.2022) в качестве одной из функций, состоящей в оказании «методической помощи казахской диаспоре в сохранении и развитии родного языка». Второй факт зафиксирован в Положении об Управлении методического обеспечения и лингвистических работ, которое является одним из четырех структурных подразделений Комитета языковой политики МНВО РК, в качестве соответствующих задач и функций.

Таким образом, ожидается, что передача Комитета языковой политики Министерству науки и высшего образования РК усилит роль данного уполномоченного органа, что окажет положительное влияние на разработку МОКЯИ. О том, насколько могут быть оправданы наши ожидания, можно судить по новостям Комитета языковой политики МНВО РК.

В настоящее время до сих пор в активном обсуждении находится Проект Концепции развития языковой политики в РК на 2023-2029 годы. Разработчики Концепции уделили значительное внимание созданию условий для разработки МОКЯИ (см. таблицу 1), что также отражено в Плане действий по реализации Концепции развития языковой политики в РК на 2023-2029 годы.

Таблица 1 – Концепция развития языковой политики в РК на 2023-2029 годы: условия для разработки МОКЯИ

<p>Об утверждении Концепции развития языковой политики в Республике Казахстан на 2023-2029 годы</p>	<p>Параграф 6. Методическая поддержка соотечественников за рубежом Проводится мониторинг образовательных программ центров обучения соотечественников за рубежом, ведется работа по налаживанию сотрудничества. В целях содействия международному использованию КЯ, обеспечения оптимального использования иностранцами гражданами, имеющими интерес к его изучению, получения образования на КЯ предусматривается реализация проекта «Институт Абая», который предполагает повышение статуса и развитие языка на международном уровне по примеру известных институтов, специализирующихся на обучении языкам. Также продолжают работу семинары по повышению квалификации преподавателей КЯ для казахских диаспор за рубежом. Распространение книг казахских поэтов и писателей, издающих в рамках социально значимые произведения литературы, планируется осуществлять на постоянной основе совместно с Министерством иностранных дел через дипломатические каналы. Ежегодно будет издаваться общественно-политический, литературно-научный альманах «Туған тіл» для казахской диаспоры за рубежом. Будет оказана комплексная поддержка и налажено сотрудничество с казахской диаспорой за рубежом.</p>
---	---

Отличительной чертой уже действующей Государственной программы по реализации языковой политики в РК на 2020-2025 годы стала постановка проблемы повышения статуса КЯ за рубежом. Для решения данной проблемы Комитетом науки МНВО РК была учреждена Комиссия по реализации государственной языковой политики с возложенной на нее соответствующей задачей и функцией: «Выработка рекомендаций и предложений по роли и месту государственного языка в международных отношениях, расширению его применения за рубежом». В настоящее время для реализации данной задачи и функции в Программе предусмотрены мероприятия, направленные на «расширение применения казахского языка в международной коммуникации», а также их финансирование в размере 460 млн. тенге.

Остановимся подробнее на одном из таких мероприятий, как разработка и размещение на портале Абай институты учебников и методических пособий для казахской диаспоры за рубежом: Казахский язык: Начальный уровень (А1) (Бейсенбаева, 2021), Казахский язык: Базовый уровень (А2) (Даулеткереева, 2021), «Қазақстандағы этнос тілдерін оқытуға арналған мәтіндер жинағы» (Есбосынова, 2021).

Таким образом, нами выявлены и выделены различные программы, планы, концепции/стратегии за период Независимости, затрагивающие вопрос о разработке МОКЯИ. Однако их анализ указывает на недостаточное применение системного подхода к разработке данной методики. Причины заключаются:

- 1) в несогласованности большинства НПА и отсутствием в них последовательности в постановке и решении вопроса о разработке МОКЯИ;
- 2) наличием необоснованного дублирования многих мер государственной поддержки ЭКПР, на этапе «разработки МОКЯИ».

Для массовой и более эффективной реализации дальнейшей политики требуется разработка научного подхода, поскольку обучение казахскому языку преимущественно осуществлялось как второму в силу отсутствия современной научно-обоснованной МОКЯИ. Подтверждением служит обзор учебников, предназначенных для обучения казахскому языку. Например, в аннотации учебника Г.Қ. Досмамбетовой и др. «Қазақ тілі. Қарапайым деңгей» (Досмамбетова, 2016) указано, что учебник составлен на основе МОКЯИ или как второму языку по пяти уровням усвоения

казахского языка. Анализ учебника свидетельствует о том, что авторы используют методику обучения КЯ как второму. Учебник «Казахский язык для стран СНГ» (Мусабекова, 2012), авторами которого являются У.Е. Мусабекова, И.А. Краева, Г.М. Фролова предназначен для иностранных студентов среднего и продвинутого этапов обучения.

В результате неразрешенные противоречия на протяжении всего периода Независимости РК, усугубленные отсутствием специальных условий для обучения КЯ в особенности молодых ЭКПР, привели к тому, что большинство из них воспринимает КЯ как иностранный, о чем свидетельствуют многочисленные эмпирические данные, взятые в процессе интервьюирования непосредственно представителей молодежи, например: «Молодое поколение в большинстве своем не говорит на казахском языке и понимает только лишь некоторые фразы или словосочетания. В редких случаях среди молодежи есть носители казахского языка» (Азаматов, 2016). Факты о восприятии КЯ как иностранного современной этнической молодежью, проживающей за рубежом, приводят и председатели представительства Международного общества «Казах тили». Так, С.С. Тайкешева признается: «Даже в семьях руководителей национальных казахских обществ и в Оренбурге, и в других регионах России разговаривают по-русски, а дети не знают казахского языка. Теперь уже полное незнание родного языка никого не удивляет – это реалии сегодняшнего дня. И это пугает» (Сулейменов, 2018).

Таким образом, решение проблемы по сохранению и продвижению государственного языка недостаточно в полной мере затрагивает молодых ЭКПР, которые больше всего утратили знание и понимание КЯ настолько, что данный язык угрожает приобрести для них в ближайшей перспективе статус «иностранного».

Оценим вклад современных общественных организаций в разработку МОКЯИ, которые еще действовали при реализации внешней политики на 2014–2020 годы:

1) Всемирная ассоциация казахов – создана 29 сентября 1992 года по решению I Всемирного курултая казахов (отсутствует официальный сайт);

2) Фонд «Отандастар» – создан в 2017 году по решению V Всемирного курултая казахов (официальный сайт: <https://www.oq.gov.kz/ru>).

Поддержка данных общественных организаций в виде разработки МОКЯИ долгое время не приносила значительных результатов. Более того, что неслучайно, по настоящее время в целом деятельность указанных организаций по нескольким причинам вызывает серьезные нарекания со стороны общественности. Ярким тому подтверждением явились многочисленные публикации журналиста Нуртая Лаханулы. Так, в публикации Нуртая Лаханулы «Почему Всемирная ассоциация казахов не защитила казахов в Синьцзяне?» (Лаханулы, 2020) приведены некоторые из нареканий и голословных утверждений со стороны представителя Всемирной ассоциации казахов:

– «Глава общественного объединения «Отандас Ел» Мукан Мамытхан, занимающийся защитой прав репатриантов, говорит, что бессилие Всемирной ассоциации казахов очевидно»;

– «По словам представителей организаций, занимающихся защитой прав репатриантов и казахов, Всемирная ассоциация не уделяет особого внимания не только сородичам в Китае, но и в целом проблемам казахов в мире»;

– «Кроме того, представитель ассоциации сообщил, что принято специальное постановление о плане действий по поддержке этнических казахов за рубежом на 2018–2022 годы, которое «предоставит возможность казахской диаспоре за рубежом учиться, развивать культурно-гуманитарные связи со своей исторической родиной».

– «Нет необходимости содержать организацию ради проведения одного курултая один раз в несколько лет».

При разработке каких-либо Стратегических планов уполномоченных органов РК также отводится роль Всемирной ассоциации казахов в выполнении некоторых специальных мероприятий. Таким образом, вопросы по качеству выполнения мероприятий, так и нарекания в адрес Всемирной ассоциации казахов требует отдельного глубокого исследования с целью объективной оценки ее деятельности как в целом, так и в решении вопроса о разработке МОКЯИ для ЭКПР.

Обратимся к анализу деятельности НАО «Фонд Отандастар». Анализ правовой базы данной организации позволил выявить одно важное противоречие. С одной стороны, деятельность данного

Фонда, развернувшаяся с 2017 года со стопроцентным участием государства в его уставном капитале, только усилила меры государственной поддержки в отношении не только прибывших, но и зарубежных этнических казахов, в том числе по направлению языковой их подготовки поддержки. Данное усиление подробно обосновывает Вице-президент НАО «Фонд Отандастар» Сарбасов Магауия Канапияевич в своей статье «Финансовые стимулы репатриации этнических казахов на историческую родину»: «Значит казахи за рубежом как неотъемлемая часть казахской нации нужны только нам. В этой связи, по нашему мнению, будет правильным поддерживать в зарубежных казахах стремления знать родной язык, возрождать и соблюдать казахские традиции, одним словом, сохранять этническую идентичность. Последнее само по себе является важнейшим мотиватором притяжения к исторической и этнической Родине, коим является Казахстан.... По этой причине вопросы сохранения этнической идентичности казахов за рубежом приобретают особую значимость. Современные реалии требуют действенных решительных мер поддержки зарубежных казахов в сохранение казахской национальной идентичности» (Сарбасов, 2021). Однако, с другой стороны, как гласит Устав Фонда Отандастар, «акционерами Общества являются: Министерство иностранных дел РК и Министерство общественного развития РК». Тогда, очевидно, что для реализации многих видов деятельности Фонда Отандастар, связанных с предоставлением грантов для обучения, проведением образовательных мероприятий, обеспечением школ соответствующей учебной литературой, следовало бы включить в число акционеров данного Фонда и Министерство науки и высшего образования РК. Отметим, что в дальнейшем анализ НПА только подтвердит факты опосредованной роли Министерства науки и высшего образования РК, Министерства просвещения РК в реализации мер государственной поддержки ЭКПР, связанных с процессами их обучения КЯ.

Считаем, что оценка деятельности двух вышеуказанных ведущих организаций, созданных по решению I и V Всемирного курултая казахов, остро необходима в особенности оказания поддержки в разработке методики обучения КЯ для ЭКПР. Насколько оправдались ожидания от создания рассмотренных выше общественных организаций, следует судить также по внешним объективным отзывам. Один из таких отзывов был опосредованно представлен в форме критической статьи Нуртая Лаханулы «Как фонд «Отандастар» помогает соотечественникам? (Лаханулы, 2019). Опосредственность заключается в том, что работники, которые соприкасались с НАО «Фонд Отандастар», ставят под сомнение эффективность его деятельности, связанной с оказанием мер государственной поддержки этнических казахов в вопросе обучения их КЯ:

1) «Бывший заместитель главы фонда Мади Манатбек говорит, что уволился с занимаемой должности по собственному желанию. По его словам, «фонд отошел от своей первоначальной цели и стал заниматься только организацией праздничных мероприятий»»;

2) «Бывший сотрудник фонда «Отандастар» Марат Токсанбаев говорит, что ушел оттуда, потому что «не был удовлетворен работой фонда»;

3) «Руководитель организации «Ел-Аманат» Ырысбек Токтасын, занимающийся вопросами документирования переехавших из Китая этнических казахов, работой фонда «Отандастар» недоволен. – Фонд должен заниматься защитой прав зарубежных казахов. Однако ничем, кроме проведения соревнований, выставок, совещаний, изданий книг, не занимается. Если позвонить в центр связи, могут посоветовать только одно – обратиться с письмом на имя такого-то человека и так далее. Конкретного результата нет, – считает он».

И ранее подобным нареканиям подвергались данные общественные организации, в первую очередь, со стороны самих руководителей казахских национально-культурных объединений за рубежом. Одна из таких ярких нареканий указана президентом федеральной национально-культурной автономии казахов России в публикации Нуртая Лаханулы «Казахи России: Обещания Казахстана помочь не выполняются»: «По мнению Токтарбая Дуйсенбаева, Казахстаном не оказывается ни политическая, ни финансовая поддержка для развития казахского языка в России. Для решения проблем российских казахов системно ничего не делается. Мы пытаемся наладить совместную работу с приграничными или соседними областями Казахстана. Только это делается разово, во время каких-нибудь мероприятий, если это необходимо для оказания поддержки какому-либо лицу или в целях политики, чтобы затем можно было сказать, что «вот тут он здоровается с зарубежными казахами», – говорит он. По словам президента национально-культурной автономии

казахов Российской Федерации, «там, где нет казахских школ, нет и казахского языка»» (Лаханулы, 2012).

На основе выше представленного анализа авторы статьи стремятся внести свой вклад в разработку научно-обоснованной МОКЯИ ЭКПР. В рамках статьи мы кратко ознакомим методическую общественность с содержанием предлагаемого авторского научного проекта по теме «Методика обучения казахскому языку как иностранному через систему этнокультурных единиц». Для его реализации мы предлагаем решить следующие поставленные нами задачи исследования:

1. Провести анализ эффективности мер государственной поддержки ЭКПР, по сохранению и развитию родного языка, культуры, национальных традиций, укреплению связей с исторической Родиной.

2. Провести анализ отечественного и зарубежного опыта МОКЯИ.

3. Провести анализ уровня владения КЯ молодыми ЭКПР.

4. Выявить потребности и выделить барьеры ЭКПР, в освоении КЯ.

5. Разработать модель МОКЯИ ЭКПР.

6. Внедрить разработанную модель МОКЯИ ЭКПР.

7. Провести оценку эффективности реализации модели МОКЯИ ЭКПР.

8. Осуществить диссеминацию опыта реализации МОКЯИ ЭКПР.

Одним из решений проблемы сохранения КЯ ЭКПР, является реализация МОКЯИ через систему ярко выраженных этнокультурных единиц на каждом языковом уровне. Для ее реализации необходима профессиональная методическая поддержка в виде разработки современного учебного контента для массового привлечения потенциальных участников с учетом их уровня владения КЯ и подготовки к обучению КЯ.

Для достижения задач проекта нами будут использованы следующие методы исследования (см. Таблицу 2).

Таблица 2 – Задачи и методы проекта «Методика обучения казахскому языку как иностранному через систему этнокультурных единиц»

№	Задачи проекта	Методы проекта
1	Провести анализ эффективности мер государственной поддержки ЭКПР, по сохранению и развитию родного языка, культуры, национальных традиций, укреплению связей с исторической Родиной.	Обзор и анализ (нормативно-правовых документов, указов, приказов и других материалов для определения степени эффективности мер государственной поддержки ЭКПР)
2	Провести анализ отечественного и зарубежного опыта МОКЯИ	1. Анализ и обобщение (отечественного и зарубежного опыта МОКЯИ). 2. Обзор (существующих моделей МОКЯИ)
3	Провести анализ уровня владения КЯ ЭКПР	1. Интервьюирование (в целях понимания проблемы, связанной с темой проекта, и оценки степени ее решения). 2. Анкетирование (в целях выявления уровня владения КЯ ЭКПР)
4	Выявить потребности и выделить барьеры ЭКПР, в освоении КЯ.	1. Анкетирование (для выявления потребностей и выделения барьеров ЭКПР, в освоении КЯ) 2. Анализ (результатов анкетирования для выявления потребностей и выделения барьеров ЭКПР, в освоении КЯ; причин возникновения барьеров ЭКПР, в освоении КЯ) 3. Обобщение (в форме рекомендаций по удовлетворению потребностей и преодолению барьеров ЭКПР, в освоении КЯ) 4. Описание и моделирование «портрета» ЭКПР.
5	Разработать модель МОКЯИ ЭКПР.	1. Описание и моделирование (процесса обучения КЯ как иностранному ЭКПР, в виде: – разработанного курса МОКЯИ ЭКПР; – составленного учебника «КЯ как иностранный. Элементарный уровень (А1)» для русскоязычных ЭКПР; – разработанного методического руководства «КЯ как иностранный. Элементарный уровень (А1)»).

		<p>2. Доказывание авторства какой способ защиты интеллектуальной собственности (регистрация авторского свидетельства на модель МОКЯИ).</p> <p>3. Прогнозирование (эффективности предлагаемой модели МОКЯИ ЭКПР)</p>
6	Внедрить разработанную модель МОКЯИ ЭКПР.	Интерактивный метод (в создании медиаплатформы для авторского видеокурса «Казахский язык как иностранный. Элементарный уровень (А1)» для русскоязычных ЭКПР)
7	Провести оценку эффективности реализации модели МОКЯИ ЭКПР.	Статистический метод (в выявлении количества участников авторского видеокурса «Казахский язык как иностранный. Элементарный уровень (А1)» и в оценке степени удовлетворенности по комментариям)
8	Осуществить диссеминацию опыта реализации модели МОКЯИ ЭКПР.	Анализ и обобщение (опыта реализации модели МОКЯИ ЭКПР, в форме мастер-классов, Круглого стола, Форума; курса повышения квалификации на тему проекта; монографии).

Результаты решения теоретических задач будут представлены в публикациях.

Так, решение первой задачи уже представлено авторами в статье «Оценка эффективности мер государственной поддержки этнических казахов, проживающих за рубежом: усиление роли Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан» (Майдангалиева и др., 2023).

Решению второй задачи посвящена настоящая статья авторов.

Для решения третьей и четвертой задач авторам потребовалась разработка метода и критериев оценки уровня владения казахским языком ЭКПР: «Опросник для этнических казахов, проживающих за рубежом: оценка уровня владения казахским языком и выявление барьеров и потребностей в его освоении» (Свидетельство о внесении сведений в государственный реестр прав на объекты, охраняемые авторским правом № 40308 от 09.11.2023 года).

Решение практических задач отразится в разработке авторского курса МОКЯИ ЭКПР; в выпуске авторского учебника «Казахский язык как иностранный. Элементарный уровень (А1)» для русскоязычных ЭКПР; в размещении авторского видеокурса «Казахский язык как иностранный. Элементарный уровень (А1)» для русскоязычных ЭКПР; в выпуске методического руководства «Казахский язык как иностранный. Элементарный уровень (А1)»; в регистрации авторского свидетельства на модель МОКЯИ; в выпуске монографии «МОКЯИ через систему этнокультурных единиц»; в проведении мастер-классов на тему «МОКЯИ», Круглого стола, Форума для обсуждения предлагаемой МОКЯИ; в достижении эффективности реализации модели МОКЯИ ЭКПР.

Практическая значимость результатов исследования заключается в перспективе коммерциализации доступного качественного научного продукта в виде оказания платных образовательных услуг, связанных с МОКЯИ ЭКПР.

Эффективность исследования определится высокой степенью востребованности у ЭКПР, в оригинальном цифровом учебном контенте, созданном для реализации МОКЯИ.

В сравнении с предшествующими учебниками мы ожидаем, что предлагаемая нами модель МОКЯИ в процессе формирования системы этнокультурных единиц на всех языковых уровнях докажет свою действенность и, тем самым, обеспечит высокую результативность ее реализации.

По нашему утверждению оценка определения уровня владения казахским языком должна учитывать опору на этническую природу казахов за рубежом, включать в себя этнокультурные единицы казахского народа с целью вызывания и усиления устойчивого интереса у респондентов к изучению казахского языка на материале культуры и традиции казахского народа, связывая обучение казахскому языку с культурой.

Объем этнокультурных единиц, отражающих специфику казахского народа, огромен, нами были выделены 25 этнокультурных единиц, которые являются наиболее используемыми в быту. Руководствуясь принципом отбора материала для составления тестового задания мы использовали следующие этнокультурные единицы:

1. *Приветствие/Сәлемдесу;*
2. *Казахская семья/Қазақ отбасы;*
3. *Родословные связи казахов/Қазақтың туыстық атаулары;*
4. *Генеалогия казахов/Қазақ шежіресі, жеті ата;*

5. *Казахские жузы, роды/Қазақ жүздері, рулары;*
6. *Быт и хозяйство казахов/ Қазақтың тұрмысы мен шаруашылығы;*
7. *Традиции казахов/Қазақтың салт-дәстүрі;*
8. *Тема любви в понимании казахов/Қазақ ұғымындағы махаббат тақырыбы;*
9. *Устное народное творчество казахов/Қазақ халық ауыз шығармашылығы;* 10. *Суеверия, запреты казахов/Қазақтың ырым, тыйымдары;*
11. *Священные числа у казахов/Қазақ халқының киелі сандары;*
12. *Казахская религиозная культура/Қазақтың діни мәдениеті;*
13. *Казахские единицы измерения/Қазақтың өлшем бірліктері;*
14. *Измерение времени в казахском мировоззрении/Қазақ дүниетанымындағы уақыт өлшемі;*
15. *Природные явления в понимании казахов/Қазақ ұғымындағы табиғи құбылыстар;*
16. *Национальные праздники казахского народа/Қазақ халқының ұлттық мерекелері;*
17. *Казахские национальные игры/Қазақтың ұлттық ойындары;*
18. *Орудия труда казахов/Қазақтың еңбек құралдары;*
19. *Ремесленная культура казахов /Қазақтың қолөнер мәдениеті;*
20. *Оборудование юрты, традиционная казахская мебель для дома/Киіз үй жабдықтары, қазақтың ұлттық үй жиһаздары;*
21. *Казахские музыкальные инструменты /Қазақтың музыкалық аспаптары;*
22. *Казахская национальная посуда/Қазақтың ұлттық ыдыс-аяқтары;*
23. *Казахские национальные блюда/Қазақтың ұлттық тағамдары;*
24. *Казахская национальная одежда/Қазақтың ұлттық киімдері;*
25. *Предметы украшения казахов/Қазақтың әшекей бұйымдары.*

Таким образом, наличие современной научно-обоснованной доказательной МОКЯИ окажет влияние на развитие в РК на новом качественном уровне новой дисциплины, шире – методической науки «КЯ как иностранный».

2. Зарубежный опыт разработки МОКЯИ / методики обучения тюркскому языку как иностранному

Как показывает обзор литературы, за рубежом отсутствует теоретический опыт разработки МОКЯИ. Однако за рубежом имеется практический опыт обучения КЯ, который требует отдельной оценки. Предварительная оценка практического опыта указывает на необходимость применения научного подхода к разработке МОКЯИ. Об этом свидетельствует наблюдаемое нами противоречие: с одной стороны, за рубежом имеются попытки организации на местах курсов по изучению КЯ, с другой стороны, данные курсы проходят в форме кружка, что не обеспечивает удовлетворенности качеством их проведения. Более того, данное противоречие распространяется и на отечественную практику. Обзор онлайн-курсов и проведенная нами методическая оценка позволяет отнести большинство из них либо к любительскому уровню, нежели профессиональному уровню реализации, либо к уровню изучения КЯ как второго, а не как иностранного. Курсы же КЯ для иностранцев длительностью 6 месяцев также не могут в полной мере обеспечить декларируемый организаторами результат повышения уровня владения КЯ от А1 до В1.

Обратимся к успешному опыту разработки МОКЯИ / методике обучения тюркскому языку как иностранному.

Среди тюркских языков, активно подвергаемых обучению как иностранному, в последнее время лидирующие позиции занимает турецкий язык. Актуализация и востребованность турецкого языка среди тюркских языков вызвана влиянием Турции во многих сферах экономики и политики, а также массовой культуры и доступного образования.

По распространению турецкий язык занимает 15 место в мире, являясь ключом ко многим тюркским языкам. Если рассмотреть место турецкого языка в тюркской группе языков, то сравнительный анализ также укажет, что по степени востребованности среди иностранцев турецкий язык занимает лидирующее положение:

1. Булгарская группа: чувашский язык.
2. Якутская группа: якутский язык.
3. Южносибирская группа: тувинский язык, хакасский язык и др.
4. Юго-восточная группа: узбекский язык, уйгурский язык.

5. Северо-западная группа: татарский язык, казахский язык, киргизский язык.

6. Юго-западная группа: туркменский язык, турецкий язык и др.

Однако, как показывает обзор литературы, каждая из данных тюркских групп развивает опыт обучения языку как иностранному: Зайцева В.П. «Актуальность частотных словарей при обучении чувашскому языку как иностранному» (Зайцева, 2018), Сувандии Н.Д., Куулар Е.М.О. «Некоторые сложные вопросы методики обучения тувинскому языку как неродному» (Сувандии и др., 2018), Бартоломэ Р. «Изучение современного татарского литературного языка как иностранного в вузах Германии» (Бартоломэ, 2013) и многие другие исследования.

За последнее десятилетие турецкий язык постепенно становился наиболее влиятельным, престижным, более распространенным за пределами тюркского мира, его чаще изучают не турки. За пределами Турции также постепенно складывался теоретический и практический опыт разработки методики обучения турецкому языку как иностранному, о чем свидетельствует выявленный нами обзор многочисленных публикаций, преимущественно российских: Хабибуллина Э.К. «Культурологические аспекты в обучении турецкому языку как иностранному» (Хабибуллина, 2017), Баштабак А.Ш. «О проблемах в обучении фразеологизмов при изучении турецкого языка как иностранного» (Баштабак, 2021), Бурла А.В. «Современные мультимедийные приложения для раннего обучения турецкому языку как иностранному» (Бурла, 2022), Идиатуллина Г.М. «Лингвострановедческие реалии при изучении турецкого как иностранного» (Идиатуллина, 2022), Силина Р.Ф. «Рекомендации по организации обучения турецкому языку как второму иностранному языку на этапе основного общего образования» (Силина, 2023) и другие.

Такой успех обеспечивается за счет предпринимаемых Турцией государственных мер поддержки разработки методики обучения турецкому языку как иностранному. Неслучайно этим успешным опытом заинтересовались и в Казахстане. В июне 2023 года в рамках визита в Турцию представители Комитета языковой политики Министерства науки и высшего образования РК ознакомились с работой института Юнус Эмре по обучению турецкому языку. Институт был основан в 2007 году с целью популяризации Турции и турецкого языка, его истории, культуры и искусства, а также для оказания услуг гражданам, желающим получить образование за рубежом на турецком языке. Сегодня более 80 филиалов Института Юнус Эмре, финансируемых Министерством культуры, работают в 65 странах мира. Институт выпускает различные учебно-методические комплексы для обучения языку, разработан специальный обучающий портал. Курс турецкого языка проводится на основе специальной программы, разработанной методистами центра Института.

Заключение

Анализ показал, что в целом предпринятые меры государственной поддержки ЭКПР, подтверждают направленность государства к разработке соответствующей методики обучения КЯ. Однако данные меры в разной степени асинхронно действовали на протяжении всего периода Независимости РК, что выражалось в нестабильном обеспечении соответствующих НПА с 1990-х годов, характеризуемым отсутствием стратегии преемственности, рассогласованностью в разделении ответственности за их реализацию и многими другими причинами.

Очевидно, что отсутствие такой стабильной основы порождало неустойчивый характер в разработке МОКЯИ, что, как следствие, приводило к низкой результативности ее применения.

В настоящее время государство демонстрирует попытку применения системного подхода государства к вопросу о разработке МОКЯИ.

Перспективы нашего дальнейшего исследования мы связываем с реализацией научного проекта по теме «Методика обучения казахскому языку как иностранному через систему этнокультурных единиц». Полученные результаты исследования в целом окажут влияние на развитие методической науки и практики, связанной с обучением КЯ как иностранному, что в перспективе значительно повысит уровень подготовки кадров в рамках образовательной программы «КЯ как иностранный». Опыт разработки образовательной программы высшего образования в Республике Казахстан 6В01704 «Подготовка учителей: КЯ как иностранный» принадлежит КазНПУ имени Абая, однако в настоящее время в Единой системе управления высшим образованием (ЕСУВО) данная программа отсутствует, что также указывает на научный потенциал в дальнейшем становлении и развитии методики преподавания казахского языка как иностранного.

Таким образом, теоретические и практические материалы исследования могут войти в содержание образовательной программы среднего профессионального образования/высшего образования / курса повышения квалификации «Казахский язык как иностранный».

Очевидно, что в первую очередь, МОКЯИ должна быть ориентирована на ЭКПР в возрасте 15+, что указывает на важность периода ранней юности, связанного с развитием самосознания и жизненного самоопределения, с завершением процесса формирования зрелой национальной идентичности.

Ожидаемые эффекты результатов проекта заключаются в создании прецедентной базы для реализации опыта МОКЯИ ЭКПР (уже не в Ближнем Зарубежье, а в Дальнем Зарубежье; шире – иностранцев неказахской национальности, проживающих за рубежом, в том числе особенно проявивших интерес к изучению казахского языка после ознакомления с творчеством казахстанского певца Димаша Кудайбергенова).

Ожидаемые эффекты результатов исследования также проявятся в создании предпосылок для развития научной школы, объединяющей ученых-лингвистов и методистов, специализирующихся по проблеме МОКЯИ.

Источники финансирования

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант ИРН АР19680524).

Литература

- Абай институты // <https://abai.institute/rus/>
- Азаматов А. Мне стыдно признаться, но большинство казахов из России забыли родной язык // <https://kazislam.kz/ajvar-azamatov-mne-stydno-priznat-sya-no-bol-shinstvo-kazahov-iz-rossii-zabyli-rodnoj-yazyk/>
- Артыкова Т.М., Ермекбаева Г.Г. Учебное пособие для учителей 8-го класса общеобразовательной школы с русским языком обучения (учебное пособие) / Казахский язык. Учебно-методическое пособие для учителей 8-го класса общеобразоват. шк. с русс. яз. обуч. 2-е переаб. Алматы, Атамұра, 2015. 176 с.
- Байгабатов Н.К. История миграции казахов в западную Монголию: причины, этапы и образование казахской диаспоры // *Обществознание и социальная психология*. 2022. № 11 (41). С. 230-235.
- Бартоломэ Р. Изучение современного татарского литературного языка как иностранного в вузах Германии // *Филология и культура*. 2013. № 3 (33). С. 268-271.
- Баштабак А.Ш. О проблемах в обучении фразеологизмов при изучении турецкого языка как иностранного // *Бюллетень науки и практики*. 2021. Т. 7. № 4. С. 465-470.
- Бейсенбаева Л.Ж., Балабеков А.К., Жакыпжанова А.С. Казахский язык: Начальный уровень (А1): Универсальный учебник для казахской диаспоры за рубежом / Редакционная коллегия: Л.Есбосынова, А.Орманова, М.Дарменова. Нур-Султан: 2021. 202 с.
- Бекбалакова Н.А., Ержанова А.С., Оспанова Г.Е. Шетел медик-студенттеріне қазақ тілін үйретудің көрнекілік әдістері. Медицина и экология. 2020. № 4 (97). С. 128-133.
- Бурла А.В. Современные мультимедийные приложения для раннего обучения турецкому языку как иностранному // *Обучение, тестирование и оценка. Сборник научных статей по материалам Международной научно-практической конференции*. Нижний Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 2022. С. 26-30.
- Валиева С.Б. Особенности, содержание и анализ урока казахского языка как иностранного. Вестник Астраханского государственного технического университета. 2015. № 1 (59). С. 62-66.
- Гаджиева А.А. Способы семантизации лексики при обучении казахскому языку как иностранному (на примере залоговых форм глагола) // *Ломоносовские чтения. Востоковедение и Африканистика. Тезисы докладов научной конференции*. М.: МГУ М.В. Ломоносова Институт стран Азии и Африки, 2019. С. 145-147.
- Даулеткереева Н.Ж., Нурмагамбетова Н.А., Смыкова А.Д. Казахский язык: Базовый уровень (А2): Универсальный учебник для казахской диаспоры за рубежом / Редакционная коллегия: Л.Есбосынова, А.Орманова, М.Дарменова. Нур-Султан: 2021. 218 с.
- Ермекова Т.Н., Рыскулбек Д.Ж., Сакиева Г.О., Сабихан Г. Обучение языку как второму или иностранному: проблемы и методы. Научное обозрение. Педагогические науки. 2022. № 3. С. 15-19.
- Жонкешов Б.С. Анализ латинского алфавита, употреблявшегося казахами Китая (на основе написания интернациональных терминов). *Tiltanyim*. 2015;(1):97-102.
- Зайцева В.П. Актуальность частотных словарей при обучении чувашскому языку как иностранному / *Национальные языки и литературы в поликультурных условиях. Сборник научных трудов*. 2018. С. 128-132.
- Идиатуллина Г.М. Лингвострановедческие реалии при изучении турецкого как иностранного // *Актуальные вопросы современной науки: теория, методология, практика, инноватика. Сборник научных статей по материалам VIII Международной научно-практической конференции*. Уфа: ООО «НИЦ «Вестник науки», 2022. С. 154-160.
- Ильина А.А., Ахметова Ш.К. Казахское национальное движение в России в XXI вв.: проблемы институционализации. *Электронный научно-образовательный журнал «История»*. 2019. Т. 10. № 1 (75). С. 26.

Информация о деятельности Комиссии по реализации государственной языковой политики (Распоряжение Премьер-Министра Республики Казахстан от 27 октября 2022 года № 176-п) <https://www.gov.kz/memleket/entities/language/documents/details/439101?lang=ru>

Қазақ тілі. Қарапайым деңгей / Авторлары: Г.Қ. Досмамбетова, А.К. Балабеков, А.Т. Бозбаева-Хунг, А.Д. Сейсенова Астана: Ұлттық тестілеу орталығы, 2016. 268 бет.

Қазақстандағы этнос тілдерін оқытуға арналған мәтіндер жинағы / Құраст.: Л.Қ Есбосынова, М.З. Дәрменова. Нұр-Сұлтан: «Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы» КеАҚ, 2021. 474 бет.

Картирования вовлечения диаспоры. Казахстан // https://diasporaforddevelopment.eu/wp-content/uploads/2020/09/CF_Kazakhstan_RUS-v.2.pdf

Кобландин К.И. Современное положение казахов в Узбекистане: проблемы и перспективы // Этносоциальные процессы во Внутренней Евразии. Тематический сборник: материалы X Международной научно-практической конференции. Отв. редакторы Ю.В. Попков, А.П. Коновалов, под общей редакцией С.Т. Дюсембаева. Новосибирск-Семей, 2008. С. 412-416.

Койше К.К. Проблема сохранения и развития миноритарных языков в эпоху глобализации. *Filologické Vědomosti*. 2016. № 1. С. 39-43.

Коптяева Е.А. Вопросы современного самоопределения казахов по этническому признаку (на примере города Омска) / Россия и Казахстан: исторический опыт сотрудничества и перспективы интеграции. Материалы II Международной научно-практической конференции. Гермизеева Виктория Викторовна (ответственный редактор). Омск: ОГТУ, 2015. С. 63-68.

Кудайбергенова Г.А. Методическое наследие Жусупбека Аймауытова. *Tiltanyam*. 2018;(3):68-73.

Майдангалиева Ж.А., Кузембаева Г.А., Ермекбаева Г.Г., Изтлеуова С.Ш. Оценка эффективности мер государственной поддержки этнических казахов, проживающих за рубежом: усиление роли Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан // Республиканский научно-технический журнал «Университет еңбектері – Труды университета» НАО «Қарағандинский технический университет имени Абылқаса Сағинова». 2023. №3. С. 338-342. <http://tu.kstu.kz/archive/issue/98?page=6>

Машинбаева Г.А., Игнатова Е.Р., Толмачева Д.С. Шетелдік студенттерге қазақ және орыс тілдерін оқытудағы тыңдалым мен сөйлесімнің инновациялық әдістері. Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университетінің Хабаршысы. 2019. № 2. С. 48-56.

Мусабекова У.Е., Краева И.А., Фролова Г.М. Казахский язык для стран СНГ: учебник. М.: ИПК МГЛУ «Рема», 2012. 346с.

Мухамедина Ш. «Казахизация» и этническое становление казахов. Вопросы истории. 2021. № 12-3. С. 162-172 // <https://elibrary.ru/item.asp?id=47539855>

Наралиева Р.Т. Современная методика казахского языка как иностранного: инновация, качество, результат, достижения / Международная научно-практическая конференция «Фундаментальные и прикладные научные исследования: общественные, гуманитарные, естественные и технические науки». Сборник научных докладов. М.: АНО содействия развитию современной отечественной науки Издательский дом «Научное обозрение», 2014. С. 115-122.

Нұржанова А.Б., Нұрманова Г.Н. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда цифрлық құзыреттілікті қалыптастыру жолдары. Вестник Академии Педагогических Наук Казахстана. 2020. № 1 (93). С. 180-187.

Нуртай Лаханулы Казахи России: Обещания Казахстана помочь не выполняются (2012) // <https://rus.azattyq.org/a/kazakh-language-in-russia/24802078.html>.

Нуртай Лаханулы Как фонд «Отандастар» помогает соотечественникам? (05 июня 2019 года) // <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-fond-otandastar-rabota-i-kritika/29982035.html>.

Нуртай Лаханулы. Неграмотность, бедность, бюрократия. Почему афганские казахи не возвращались на историческую родину? (13 сентября 2021 г.) // <https://rus.azattyq.org/a/negramotnost-bednost-byurokratiya-pochemu-afganskije-kazahi-ne-vozvrashchalis-na-istoricheskuyu-rodinu/31456379.html>

Нуртай Лаханулы Почему Всемирная ассоциация казахов не защитила казахов в Синьцзяне? (30 ноября 2020) // <https://rus.azattyq.org/a/why-didn-t-the-world-association-of-kazakhs-protect-kazakhs-in-xinjiang-/30974796.html>.

О Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2014-2020 годы (Указ Президента Республики Казахстан от 21 января 2014 года № 741. Утратил силу 06.03.2020) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000741>.

О Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы. Указ Президента РК от 6.03.2020 года №280.

О мерах по дальнейшему совершенствованию системы государственного управления Республики Казахстан (Указ Президента Республики Казахстан от 20 ноября 2020 года № 453) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000453>.

Об утверждении Государственной программы по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020-2025 годы (Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года № 1045. Обновлен 09.02.2021) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001045>.

Об утверждении Концепции развития языковой политики в Республике Казахстан на 2023-2029 годы // <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=14488704#leave-npa-comment>.

Об утверждении плана мероприятий по поддержке этнических казахов за рубежом на 2018-2022 годы (Постановление Правительства Республики Казахстан от 18 мая 2018 года № 280) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000280>.

Об утверждении положения Комитета языковой политики Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Приказ Министра науки и высшего образования Республики Казахстан от 13 сентября 2022 года № 2-к. Обновлен 23.12.2022) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/G22HN000002>.

Ознакомились с работой института ЮНУС ЭМРЕ по обучению турецкому языку // <https://www.gov.kz/memleket/entities/language/press/news/details/573912?lang=ru>.

Өтелбай Г.Т.Ы., Найманбай А.Р.Ы., Байболат Л.З.Б.О.Ыр.Ы. Шетелдік білім алушыларға қазақ тілін оқыту әдістемесі // Филология фәне: тарихы, хәзергеге, киләсәге. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию со дня рождения известного башкирского языковеда К.Г. Ишбаева. Под общей редакцией Г.Р. Абдуллиной. Уфа: БГУ, 2017. С. 228-230.

Положение об Управлении методического обеспечения и лингвистических работ Комитета языковой политики Министерства науки и высшего образования РК <https://www.gov.kz/memleket/entities/language/about/structure/departments/position/24682/1?lang=ru>

Правовая база Фонда Отандастар. Устав Фонда Отандастар // <https://www.oq.gov.kz/ru/law-base>

Сарбасов М.К., Кучукова Н.К. Финансовые стимулы репатриации этнических казахов на историческую родину / Сборник материалов Международной научно-практической конференции на тему: «Финансовые аспекты третьей модернизации экономики Казахстана», посвященной 70-летию доктора экономических наук, профессора Кучуковой Нурилы Кенжебековны. Нур-Султан, 2021. С. 75-78.

Сарсамбекова А.С. Казахи Западной Сибири и сопредельных территорий Казахстана: этнокультурные связи и процессы (конец XX-начало XXI в): автор. дисс... канд. ист. наук. – Томск, 2009. – 20 с.

Силина Р.Ф. Рекомендации по организации обучения турецкому языку как второму иностранному языку на этапе основного общего образования // Молодежный научный форум. Электронный сборник статей по материалам СХСII студенческой международной научно-практической конференции. М.: ООО «Международный центр науки и образования», 2023. С. 13-18.

Сувандии Н.Д., Куулар Е.М.О. Некоторые сложные вопросы методики обучения тувинскому языку как неродному // Новые исследования Тувы. 2018. № 1. С. 2.

Сулейменов А. Российские казахи обладают этническим самосознанием и идентификацией / Портал Qazaqstan tarihy // <https://e-history.kz/ru/news/show/5642>.

Тогусова А.К. Некоторые особенности обучения иностранных военнослужащих казахскому языку как иностранному в военных учебных заведениях Республики Казахстан. Интернаука. 2019. № 17-1 (99). С. 75-77.

Хабибуллина Э.К. Культурологические аспекты в обучении турецкому языку как иностранному // Актуальные вопросы преподавания китайского и других восточных языков в XXI в. Сборник статей и докладов участников I международной научно-практической конференции. Казань: Издательство «ФЭН» АН РТ, 2017. С. 205-210.

Центр обучения турецкому языку «Диалог» // <https://www.tomer.ru/blog/sovety-dlya-izuchayushchikh/201-zachem-izuchat-turetskij-yazyk.html>.

Alfiya R. Masalimova, Andrey V. Korzhuev, Dinara G. Vasbiyeva, Alexander A. Galushkin, Zhumagul A. Maydangaliyeva, Natalia A. Zaitseva Preservation of national languages as a factor of national security in the contemporary world. European Journal of Science and Theology. April 2019. Vol.15. No.2. P.113-121.

References

Abaj instituty // <https://abai.institute/rus/> [Abai instantuti // <https://abai.institute/rus/>] (In Russian).

Azamatov A. (2016) «Mne stydno priznat'sya, no bol'shinstvo kazahov iz Rossii zabyli rodnoj jazyk», <https://kazislam.kz/ajvar-azamatov-mne-stydno-priznat-sya-no-bol-shinstvo-kazahov-iz-rossii-zabyli-rodnoj-yazyk/> [Azamatov A. (2016) "I'm just curious, but most of all Kazakhs from Russia have forgotten their native language", <https://kazislam.kz/ajvar-azamatov-mne-stydno-priznat-sya-no-bol-shinstvo-kazahov-iz-rossii-zabyli-rodnoj-yazyk/>] (In Russian).

Artykova T.M., Ermekbaeva G.G. Uchebnoe posobie dlja uchitelej 8-go klassa obshheobrazovatel'noj shkoly s russkim jazykom obuchenija (uchebnoe posobie) / Kazahskij jazyk. Uchebno-metodicheskoe posobie dlja uchitelej 8-go klassa obshheobrazovat. shk. s russ. jaz. obuch. 2-e pereab. Almaty, Atamura, 2015. 176 s. [Artykova T.M., Ermekbaeva G.G. A textbook for teachers of the 8th grade of a comprehensive school with Russian as the language of instruction (textbook) / Kazakh language. Educational and methodological manual for 8th grade teachers to general education. school s Russian jazz. training 2nd reab. Almaty, Atamura, 2015. 176 p.] (In Russian).

Bajgabatova N.K. Istorija migracii kazahov v zapadnuju Mongoliju: prichiny, jetapy i obrazovanie kazahskoj diasporы // Obshhestvoznanie i social'naja psihologija. 2022. № 11 (41). S. 230-235. [Baygabatova N.K. History of migration of Kazakhs to western Mongolia: reasons, jetaps and formation of the Kazakh diaspora // Social science and social psychology. 2022. No. 11 (41). pp. 230-235]. (In Russian).

Bashtabak A.Sh. (2021) O problemah v obuchenii frazeologizmov pri izuchenii tureckogo jazyka kak inostrannogo // Bjulleten' nauki i praktiki. 2021. T. 7. № 4. S. 465-470. [Bashtabak A.S. (2021) On the problems in teaching phraseological units when learning Turkish as a foreign language // Bulletin of Science and Practice. 2021. Vol. 7. No. 4. pp. 465-470.] (In Russian).

Bejsenbaeva L.Zh., Balabekov A.K., Zhakypzhanova A.S. (2021) Kazahskij jazyk: Nachal'nyj uroven' (A1): Universal'nyj uchebnyk dlja kazahskoj diasporы za rubezhom / Redakcionnaja kollegija: L.Esbosynova, A.Ormanova, M.Darmenova. Nur-Sultan: 2021. 202 s. [Beisenbayeva L.Zh., Balabekov A.K., Zhakypzhanova A.S. (2021) Kazakh language: The initial level (A1): A universal textbook for the Kazakh diaspora abroad / Editorial Board: L.Esbosynova, A.Ormanova, M.Darmenova. Nur-Sultan: 2021. 202 p.] (In Russian).

Bekbalakova N.A., Erzhanova A.S., Ospanova G.E. (2020) Shetel medik-studentterine qazaq tilin yjretudin kornekilik adisteri. *Medicina i jekologija*. 2020. № 4 (97). S. 128-133. [Bekbalakova N.A., Yerzhanova A.S., Ospanova G.E. (2020) Shetel medik-studentterine kazak tilin uyretudin kornekilik adisteri. *Medicine and ecology*. 2020. No. 4 (97). pp. 128-133.] (In Russian).

Burla A.V. (2022) Sovremennye multimedijnye prilozhenija dlja rannego obuchenija tureckomu jazyku kak inostrannomu // Obuchenie, testirovanie i ocenka. *Sbornik nauchnyh statej po materialam Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii*. Nizhnij Novgorod: NGLU im. N.A. Dobroljubova, 2022. S. 26-30. [Burla A.V. (2022) Modern multimedia applications for early learning of Turkish as a foreign language // Training, testing and evaluation. *Collection of scientific articles based on the materials of the International Scientific and Practical Conference*. Nizhny Novgorod: NGLU named after N.A. Dobrolyubov, 2022. pp. 26-30.] (In Russian).

Valieva S.B. (2015) Osobennosti, sodержanie i analiz uroka kazahskogo jazyka kak inostrannogo. *Vestnik Astrahanskogo gosudarstvennogo tehničeskogo universiteta*. 2015. № 1 (59). S. 62-66. [Valieva S.B. (2015) Features, content and analysis of the Kazakh language lesson as a foreign language. *Bulletin of the Astrakhan State Technical University*. 2015. No. 1 (59). pp. 62-66.] (In Russian).

Gadzhieva A.A. (2019) Sposoby semantizacii leksiki pri obuchenii kazahskomu jazyku kak inostrannomu (na primere zalogovyh form glagola) // Lomonosovskie chtenija. *Vostokovedenie i Afrikanistika. Tezisy dokladov nauchnoj konferencii*. M.: MGU M.V. Lomonosova Institut stran Azii i Afriki, 2019. S. 145-147. [Gadzhieva A.A. (2019) Ways of semanticizing vocabulary when teaching the Kazakh language as a foreign language (on the example of the pledge forms of the verb) // Lomonosov readings. *Oriental and African Studies. Abstracts of scientific conference reports*. Moscow: Lomonosov Moscow State University Institute of Asian and African Countries, 2019. pp. 145-147.] (In Russian).

Dauletkereeva N.Zh., Nurmagambetova N.A., Smykova A.D. (2021) Kazahskij jazyk: Bazovyj uroven' (A2): Universal'nyj uchebnik dlja kazahskoj diaspori za rubezhom / Redakcionnaja kollegija: L.Esbosynova, A.Ormanova, M.Darmenova. Nur-Sultan: 2021. 218 s. [Dauletkereeva N.Zh., Nurmagambetova N.A., Smykova A.D. (2021) Kazakh language: Basic level (A2): A universal textbook for the Kazakh diaspora abroad / Editorial Board: L.Esbosynova, A.Ormanova, M.Darmenova. Nur-Sultan: 2021. 218 p.] (In Russian).

Ermekova T.N., Ryskulbek D.Zh., Sakieva G.O., Sabihan G. (2022) Obuchenie jazyku kak vtromu ili inostrannomu: problemy i metody. *Nauchnoe obozrenie. Pedagogicheskie nauki*. 2022. № 3. S. 15-19. [Ermekova T.N., Ryskulbek D.Zh., Sakieva G.O., Sabikhan G. (2022) Teaching a language as a second or foreign language: problems and methods. *Scientific review. Pedagogical sciences*. 2022. No. 3. pp. 15-19.] (In Russian).

Zhonkeshov B.S. Analiz latinskogo alfavita, upotrebljavshegosja kazahami Kitaja (na osnove napisanija internacional'nyh terminov). *Tiltanyim*. 2015;(1):97-102. [Zhonkeshov B.S. Analysis of the Latin alphabet used by the Kazakhs of China (based on the writing of international terms). *Tiltanyim*. 2015;(1):97-102.] (in Kazakh).

Zajceva V.P. Aktual'nost' chastotnyh slovarej pri obuchenii chuvashskomu jazyku kak inostrannomu / Nacional'nye jazyki i literatury v polikul'turnyh uslovijah. *Sbornik nauchnyh trudov*. 2018. S. 128-132. [Zaitseva V.P. The relevance of frequency dictionaries when teaching Chuvash as a foreign language / National languages and literatures in multicultural conditions. *Collection of scientific papers*. 2018. pp. 128-132.] (In Russian).

Idiatullina G.M. (2022) Lingvostranovedcheskie realii pri izuchenii tureckogo kak inostrannogo // Aktual'nye voprosy sovremennoj nauki: teorija, metodologija, praktika, innovatika. *Sbornik nauchnyh statej po materialam VIII Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii*. Ufa: OOO «NIC «Vestnik nauki»», 2022. S. 154-160. [Idiatullina G.M. (2022) Linguistic and cultural realities in the study of Turkish as a foreign language // Topical issues of modern science: theory, methodology, practice, innovation. *Collection of scientific articles based on the materials of the VIII International Scientific and Practical Conference*. Ufa: LLC "SIC "Bulletin of Science"", 2022. pp. 154-160.] (In Russian).

Ilyina A.A., Ahmetova Sh.K. (2019) Kazahskoe nacional'noe dvizhenie v Rossii v XXI vv.: problemy institucionalizacii. *Jelektronnyj nauchno-obrazovatel'nyj zhurnal «Istorija»*. 2019. T. 10. № 1 (75). S. 26. [Ilyina A.A., Akhmetova S.K. (2019) Kazakh national movement in Russia in the XXI century: problems of institutionalization. *Electronic scientific and educational magazine "History"*. 2019. Vol. 10. No. 1 (75). p. 26.] (In Russian).

Informacija o dejatel'nosti Komissii po realizacii gosudarstvennoj jazykovoje politiki (Rasporjazhenie Prem'er-Ministra Respubliki Kazahstan ot 27 oktjabrja 2022 goda № 176-r) <https://www.gov.kz/memleket/entities/language/documents/details/439101?lang=ru> [Information on the activities of the Commission for the Implementation of the State Language Policy (Order of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan dated October 27, 2022 No. 176-r) <https://www.gov.kz/memleket/entities/language/documents/details/439101?lang=ru>] (In Russian).

Kazak tili. Karapajym deñgej / Avtorlary: G.K. Dosmambetova, A.K. Balabekov, A.T. Bozbaeva-Hung, A.D. Seisenova Astana: Ylttyk testileu ortalygy, 2016. 268 bet. [Kazakh tili. Karapajym deg / Authorlary: G.K. Dosmambetova, A.K. Balabekov, A.T. Bozbaeva-Hung, A.D. Seisenova Astana: Ultyk testileu ortalygy, 2016. 268 bet.] (in Kazakh).

Kazakstandary jetnos tilderin okyturā analran mätinder zhinary / Kyrast.: L.K. Esbosynova, M.Z. Dərmenova. Nyr-Syltan: «Sh.Shajahmetov atyndary «Til-Kazyna» ylttyk rylymi-praktikalık ortalygy» KeAK, 2021. 474 bet. [Kazakstandagi ethnos tilderin okytuga analrgan matinder zhinagi / Kurast.: L.K.Esbosynova, M.Z. Dərmenova. Nur-Sultan: "Sh.Shayakhmetov atyndagi "Til-Kazyna" ultyk gylım-praktikalık ortalygy" KeAK, 2021. 474 bet.] (in Kazakh).

Kartirovaniya vovlecheniya diaspori. Kazahstan // https://diasporaforddevelopment.eu/wp-content/uploads/2020/09/CF_Kazahstan_RUS-v.2.pdf [Mapping the involvement of the diaspora. Kazakhstan // https://diasporaforddevelopment.eu/wp-content/uploads/2020/09/CF_Kazahstan_RUS-v.2.pdf] (In Russian).

Koblandin K.I. Sovremennoe polozhenie kazahov v Uzbekistane: problemy i perspektivy // Jetnosocial'nye processy vo Vnutrennej Evrazii. *Tematicheskij sbornik: materialy X Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii*. Otv. redaktory Ju.V. Popkov, A.P. Konovalov, pod obshhej redakciej S.T. Djusembaeva. Novosibirsk-Semej, 2008. S. 412-416. [Koblandin

K.I. The current situation of Kazakhs in Uzbekistan: problems and prospects // Ethnosocial processes in Internal Eurasia. Thematic collection: materials of the X International Scientific and Practical Conference. Rep. editors Yu.V. Popkov, A.P. Kononov, under the general editorship of S.T. Dyusembayeva. Novosibirsk-Semey, 2008. pp. 412-416] (In Russian).

Kojshe K.K. (2016) Problema sohraneniya i razvitiya minoritarnykh yazykov v jepohu globalizatsii. Filologické Vědomosti. 2016. № 1. S. 39-43. [Kojshe K.K. (2016) The problem of preservation and development of minority languages in the era of globalization. Philological bulletin. 2016. No. 1. pp. 39-43.] (In Russian).

Koptjajeva E.A. (2015) Voprosy sovremennogo samoopredeleniya kazahov po jetnicheskomu priznaku (na primere goroda Omska) / Rossiya i Kazahstan: istoricheskij opyt sotrudnichestva i perspektivy integratsii. Materialy II Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferentsii. Germizeeva Viktorija Viktorovna (otvetstvennyj redaktor). Omsk: OGTU, 2015. S. 63-68. [Koptjajeva E.A. (2015) Issues of modern self-determination of Kazakhs by ethnicity (on the example of the city of Omsk) / Russia and Kazakhstan: historical experience of cooperation and prospects of integration. Materials of the II International Scientific and Practical Conference. Hermizeeva Victoria Viktorovna (executive editor). Omsk: OGTU, 2015. pp. 63-68.] (In Russian).

Kudajbergenova G.A. Metodicheskoe nasledie Zhusupbeka Ajmauytova. Tiltanyam. 2018;(3):68-73. [Kudajbergenova G.A. Methodological heritage of Zhusupbek Ajmauytov. Tiltanyam. 2018;(3):68-73.] (in Kazakh)

Maydangaliyeva Zh.A., Kuzembayeva G.A., Ermekbayeva G.G., Iztleuova S.Sh. Ocenka jeffektivnosti mer gosudarstvennoj podderzhki jetnicheskikh kazahov, prozhivajushchih za rubezhom: usilenie roli Ministerstva nauki i vysshego obrazovaniya Respubliki Kazahstan // Respublikanskij nauchno-technicheskij zhurnal «Universitet enbekteri – Trudy universiteta» NAO «Karagandinskij tehnicheskij universitet imeni Abylkasa Saginova». 2023. №3. S. 338-342. <http://tu.kstu.kz/archive/issue/98?page=6> [Maydangaliyeva Zh.A., Kuzembayeva G.A., Ermekbayeva G.G., Iztleuova S.Sh. Assessing the effectiveness of state support measures for ethnic Kazakhs living abroad: strengthening the role of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan // Republican scientific and technical journal "Enbekter University - Proceedings of the University" NJSC "Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov". 2023. No. 3. pp. 338-342.] (In Russian)

Mashinbayeva G.A., Ignatova E.R., Tolmacheva D.S. (2019) Sheteldik studentterge kazak zhane orys tilderin okytudary tyndalym men soylesimniñ innovatsiyalyk adisteri. Kazak Ýltyk Kyzdar Pedagogikalık Universitetiniñ Habarshysy. 2019. № 2. S. 48-56. [Mashinbaeva G.A., Ignatova E.R., Tolmacheva D.S. (2019) Sheteldik studentterge kazak zhane orys tilderin okytudagi tyndalym men soylesimniñ innovatsiyalyk adisteri. Kazak Ultyk Kyzdar Pedagogikalık Universitetinin Khabarshysy. 2019. No. 2. pp. 48-56.] (In Russian).

Musabekova U.E., Krayeva I.A., Frolova G.M. (2012) Kazahskij jazyk dlja stran SNG: uchebnik. M.: IPK MGLU «Rema», 2012. 346s. [Musabekova U.E., Kraeva I.A., Frolova G.M. (2012) Kazakh language for CIS countries: textbook. M.: IPK MGLU "Rema", 2012. 346c.] (In Russian).

Muhamedina Sh. (2021) «Kazahizatsija» i jetnicheskoe stanovlenie kazahov. Voprosy istorii. 2021. № 12-3. S. 162-172 // <https://elibrary.ru/item.asp?id=47539855> [Mukhamedina Sh. (2021) "Kazakhization" and ethnic formation of Kazakhs. Questions of history. 2021. No. 12-3. pp. 162-172 // <https://elibrary.ru/item.asp?id=47539855>] (In Russian).

Naraliev R.T. (2014) Sovremennaja metodika kazahskogo jazyka kak inostrannogo: innovatsija, kachestvo, rezul'tat, dostizhenija / Mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferentsija «Fundamental'nye i prikladnye nauchnye issledovanija: obshhestvennye, gumanitarnye, estestvennye i tehnicheskie nauki». Sbornik nauchnykh dokladov. M.: ANO sodejstvija razvitiu sovremennoj otechestvennoj nauki Izdatel'skij dom «Nauchnoe obozrenie», 2014. S. 115-122. [Naraliev R.T. (2014) Modern methodology of the Kazakh language as a foreign language: innovation, quality, result, achievements / International scientific and practical conference "Fundamental and applied scientific research: social, humanitarian, natural and technical sciences". Collection of scientific reports. Moscow: ANO of assistance to the development of modern domestic science Publishing House "Scientific Review", 2014. pp. 115-122.] (In Russian).

Nurzhanova A.B., Nurmanova G.N. (2020) Kazak tilin shet tili retinde okytuda cifrlyk kazyrettilikti kalypastyru zholdary. Vestnik Akademii Pedagogicheskikh Nauk Kazahstana. 2020. № 1 (93). S. 180-187. [Nurzhanova A.B., Nurmanova G.N. (2020) Kazak tilin shet tili retinde okytuda tsifrlyk kazyrettilikti kalypastru zholdary. Bulletin of the Academy of Pedagogical Sciences of Kazakhstan. 2020. No. 1 (93). pp. 180-187.] (In Russian).

Nurtaj Lahanuly Kazahi Rossii: Obeshhanija Kazahstana pomoch' ne vypolnjajutsja (2012) // <https://rus.azattyq.org/a/kazakh-language-in-russia/24802078.html> [Nurtaj Lahanuly from Kazakhstan to Russia: Unification of Kazakhstan with Russia (2012) // <https://rus.azattyq.org/a/kazakh-language-in-russia/24802078.html>] (In Russian).

Nurtaj Lahanuly Kak fond «Otandastar» pomogaet sootchestvennikam? (05 ijunja 2019 goda) // <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-fond-otandastar-rabota-i-kritika/29982035.html> [Nurtaj Lahanuly how does Otandastar help accomplices? (June 05, 2019) // <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-fond-otandastar-rabota-i-kritika/29982035.html>] (In Russian).

Nurtaj Lahanuly. Negramotnost', bednost', bjurokratija. Pochemu afganskije kazahi ne vozvrashchalis' na istoricheskuyu rodinu? (13 sentjabrja 2021 g.) // <https://rus.azattyq.org/a/negramotnost-bednost-byurokratiya-pochemu-afganskije-kazahi-ne-vozvrashchalis-na-istoricheskuyu-rodinu/31456379.html> [Nurtaj Lahanuly. Illiteracy, poverty, bureaucracy. Why did the Armenian residents of Kazan not return to their historical homeland? (September 13, 2021) // <https://rus.azattyq.org/a/negramotnost-bednost-byurokratiya-pochemu-afganskije-kazahi-ne-vozvrashchalis-na-istoricheskuyu-rodinu/31456379.html>] (In Russian).

Nurtaj Lahanuly Pochemu Vsemirnaja asociatsija kazahov ne zashhitila kazahov v Sin'czjane? (30 nojabrja 2020) // <https://rus.azattyq.org/a/why-didn-t-the-world-association-of-kazakhs-protect-kazakhs-in-xinjiang/30974796.html> [Nurtaj Lahanuly Why did the World Association of Kazakhs not protect Kazakhs in Xinjiang? (November 30, 2020) //

<https://rus.azattyq.org/a/why-didn-t-the-world-association-of-kazakhs-protect-kazakhs-in-xinjiang-/30974796.html> (In Russian).

O Konceptii vneshej politiki Respubliki Kazahstan na 2014-2020 gody (Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 21 janvarja 2014 goda № 741.Utratil silu 06.03.2020) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000741> [On Amendments to the State Policy of the Republic of Kazakhstan for 2014-2020 (Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 21, 2014 No. 741.Expired on 06.03.2020) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000741>] (In Russian).

O Konceptii vneshej politiki Respubliki Kazahstan na 2020-2030 gody. Ukaz Prezidenta RK ot 6.03.2020 goda №280 [On the Concept of the Foreign policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated 6.03.2020 No. 280] (In Russian).

O merah po dal'nejshemu sovershenstvovaniju sistemy gosudarstvennogo upravlenija Respubliki Kazahstan (Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 20 nojabrja 2020 goda № 453) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000453> [On measures to further improve the public administration system of the Republic of Kazakhstan (Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 20, 2020 No. 453) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000453>] (In Russian).

Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj programmy po realizacii jazykovoj politiki v Respublike Kazahstan na 2020-2025 gody (Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 31 dekabrja 2019 goda № 1045. Obnovlen 09.02.2021) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001045> [On approval of the State Program for the Implementation of Language Policy in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025 (Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2019 No. 1045. Updated 09.02.2021) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001045>] (In Russian).

Ob utverzhdenii Konceptii razvitija jazykovoj politiki v Respublike Kazahstan na 2023-2029 gody // <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=14488704#leave-mpa-comment> [On approval of the concept of language policy development in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029 // <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=14488704#leave-mpa-comment>] (In Russian).

Ob utverzhdenii plana meroprijatij po podderzhke jetnicheskikh kazahov za rubezhom na 2018-2022 gody (Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 18 maja 2018 goda № 280) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000280> [On approval of the action plan to support ethnic Kazakhs abroad for 2018-2022 (Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 18, 2018 No. 280) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000280>] (In Russian).

Ob utverzhdenii polozhenija Komiteta jazykovoj politiki Ministerstva nauki i vysshego obrazovanija Respubliki Kazahstan (Prikaz Ministra nauki i vysshego obrazovanija Respubliki Kazahstan ot 13 sentjabrja 2022 goda № 2-k. Obnovlen 23.12.2022) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/G22HN000002> [On approval of the regulations of the Language Policy Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Order of the Minister of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan dated September 13, 2022 No. 2-K. Updated on 12/23/2022) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/G22HN000002>] (In Russian).

Oznakomilis' s rabotoj instituta JuNUS JeMRE po obucheniju tureckomu jazyku // <https://www.gov.kz/memleket/entities/language/press/news/details/573912?lang=ru> [Got acquainted with the work program for teaching the Turkish language // <https://www.gov.kz/memleket/entities/language/press/news/details/573912?lang=ru>] (In Russian).

Өтелбай Г.Т.Ү., Найманбай А.Р.Р.Ү., Байболат Л.З.Б.О.Үр.Ү. (2017) Sheteldik bilim alushylarға қазақ тилин оқыту әдістемесі // Filologija fəne: tarihy, hәzergehe, kilәsәge. Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvjashhennoj 80-letiju so dnja rozhdenija izvestnogo bashkirskogo jazykoveda K.G. Ishbaeva. Pod obshhej redakciej G.R. Abdullinoy. Ufa: BGU, 2017. S. 228-230. [Onelbai G.T.Y., Naimanbai A.R.R.Y., Baybolat L.Z.B.O.Yr.Y. (2017) Sheteldik bilim alushylarğa kazak tilin okytu adistemesi // Philology of the fan: tarikhy, khaergeh, kilasage. Materials of the International scientific and practical conference dedicated to the 80th anniversary of the birth of the famous Bashkir linguist K.G. Ishbayev. Under the general editorship of G.R. Abdullina. Ufa: BSU, 2017. pp. 228-230.] (in Kazakh).

Polozhenie ob Upravlenii metodicheskogo obespechenija i lingvisticheskikh rabot Komiteta jazykovoj politiki Ministerstva nauki i vysshego obrazovanija RK <https://www.gov.kz/memleket/entities/language/about/structure/departments/position/24682/1?lang=ru> [Regulations on the Management of methodological Support and linguistic works of the Language Policy Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan <https://www.gov.kz/memleket/entities/language/about/structure/departments/position/24682/1?lang=ru>] (In Russian).

Pravovaja baza Fonda Otandastar. Ustav Fonda Otandastar // <https://www.oq.gov.kz/ru/law-base> [The legal framework of the Otandastar Foundation. Ustavonda Otandastar // <https://www.oq.gov.kz/ru/law-base>] (In Russian).

Sarbasov M.K., Kuchukova N.K. (2021) Finansovyje stimuly repatriacii jetnicheskikh kazahov na istoricheskiju rodinu / Sbornik materialov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii na temu: «Finansovyje aspekty tret'ej modernizacii jekonomiki Kazahstana», posvjashhennoj 70-letiju doktora jekonomicheskikh nauk, professora Kuchukovoj Nurili Kenzhebekovny. Nur-Sultan, 2021. S. 75-78. [Sarbasov M.K., Kuchukova N.K. Financial incentives for repatriation of ethnic Kazakhs to their historical homeland / Collection of materials of the International scientific and practical conference on the topic: "Financial aspects of the third modernization of the economy of Kazakhstan", dedicated to the 70th anniversary of the Doctor of Economics, Professor Nurili Kuchukova Kenzhebekovna. Nur-Sultan, 2021. pp. 75-78.] (In Russian).

Sarsambekova A.S. Kazahi Zapadnoj Sibiri i sopedel'nyh territorij Kazahstana: jetnokul'turnye svjazi i processy (konec XX-nachalo XXI v): avtor. diss.... kand. ist. nauk. – Tomsk, 2009. – 20 s. [Sarsambekova A.S. Kazakhs of Western Siberia and adjacent territories of Kazakhstan: ethnocultural connections and processes (late 20th - early 21st centuries): author. diss....cand. ist. Sci. – Tomsk, 2009. – 20 p.] (In Russian).

Silina R.F. (2023) Rekomendacii po organizacii obuchenija tureckomu jazyku kak vtoromu inostrannomu jazyku na jetape osnovnogo obshhego obrazovanija // Molodezhnyj nauchnyj forum. Jelektronnyj sbornik statej po materialam CXCI

studencheskoj mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. M.: OOO «Mezhdunarodnyj centr nauki i obrazovaniya», 2023. S. 13-18. [Silina R.F. (2023) Recommendations on the organization of teaching Turkish as a second foreign language at the stage of basic general education // Youth Scientific Forum. Electoral collection of articles based on the materials of the CXCI Student International Scientific and Practical Conference. Moscow: LLC "International Center of Science" and Education", 2023. pp. 13-18.] (In Russian).

Sulejmenov A. Rossijskie kazahi obladajut jetnicheskim samosoznaniem i identifikaciej / Portal Qazaqstan tarihy // <https://e-history.kz/ru/news/show/5642> [Suleimenov A. Russian Kazakhstanis engaged in self-awareness and identification / Portal Kazakhstan tariffs // <https://e-history.kz/ru/news/show/5642>] (In Russian).

Togusova A.K. (2019) Nekotorye osobennosti obuchenija inostrannyh voennosluzhashhih kazahskomu jazyku kak inostrannomu v voennyh uchebnyh zavedenijah Respubliki Kazahstan. Internauka. 2019. № 17-1 (99). S. 75-77. [Togusova A.K. (2019) Some features of teaching foreign servicemen Kazakh as a foreign language in military educational institutions of the Republic of Kazakhstan. Internauka. 2019. No. 17-1 (99). pp. 75-77.] (In Russian).

Habibullina Je.K. (2017) Kul'turologicheskie aspekty v obuchenii tureckomu jazyku kak inostrannomu // Aktual'nye voprosy prepodavaniya kitajskogo i drugih vostochnyh jazykov v XXI v. Sbornik statej i dokladov uchastnikov I mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Kazan': Izdatel'stvo «FJeN» AN RT, 2017. S. 205-210. [Khabibullina E.K. (2017) Culturological aspects in teaching Turkish as a foreign language // Topical issues of teaching Chinese and other Oriental languages in the XXI century. Collection of articles and reports of participants of the I International scientific and practical conference. Kazan: Publishing House "FENG" of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, 2017. pp. 205-210.] (In Russian).

Centr obuchenija tureckomu jazyku «Dialog» // <https://www.tomer.ru/blog/sovety-dlya-izuchayushchikh/201-zachem-izuchat-turetskij-yazyk.html> [The author of the Turkish language teaching "Dialog" // <https://www.tomer.ru/blog/sovety-dlya-izuchayushchikh/201-zachem-izuchat-turetskij-yazyk.html>] (In Russian).

Alfiya R. Masalimova, Andrey V. Korzhuev, Dinara G. Vasbiyeva, Alexander A. Galushkin, Zhumagul A. Maidangaliyeva, Natalia A. Zaitseva (2019) Preservation of national languages as a factor of national security in the contemporary world. European Journal of Science and Theology. April 2019. Vol.15. No.2. P.113-121. [Alfiya R. Masalimova, Andrey V. Korzhuev, Dinara G. Vasbieva, Alexander A. Galushkin, Zhumagul A. Maidangaliyeva, Natalia A. Zaitseva (2019) Preservation of national languages as a factor of national security in the modern world. European Journal of Science and Theology. April 2019. Volume 15. No. 2. pp.113-121] (In English).

M.K. Mambetova¹ , G.B. Nessipbay^{1*}

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: guldana.nessipbay@kaznu.edu.kz

WORD-FORMATION MODELS OF BUSINESS TERMS IN KAZAKH AND ENGLISH: CONTRASTIVE ANALYSIS

Abstract. At present, great importance is paid to the stabilization of terms and term formation in the Republic of Kazakhstan. The terms of the business sphere are constructed based on Greek and Latin languages and spread around the world through English. Newly proposed terms in the field of business should be supported in terms of structure meaning and systematization by the state and from the point of linguistics. In this direction, the main goal of the research is to determine the models of term formation by making a comparative analysis of the word-formation of Kazakh and English business terminology.

Contrastive analysis of Kazakh business terms with English language, a representative of European languages, helped to reveal the peculiarities of our language. The structural-componential analysis and contrastive methods were used in the course of the research. The statistical data analysis of business terminology dictionaries determined that most of the business terminology in the Kazakh language consists of international terms.

The main results of the research include the identification of structural similarities and differences in Kazakh and English business terminology. At the same time, analysis of ways of creating Kazakh and English business terminology and morphological and syntactic models allowed us to group the original terminology of the Kazakh language according to the linguistic elements of the mother tongue. There is an opportunity to apply research materials and terminological models for researchers in the field of business terminology, lexicographers, and special terminology courses.

Key words: business terms, terminology, term-formation, terminological elements, word-formation models, contrastive analysis.

М.К. Мамбетова¹, Г.Б. Несипбай^{1*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: guldana.nessipbay@kaznu.edu.kz

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ БИЗНЕС-ТЕРМИНДЕРДІҢ СӨЗЖАСАМДЫҚ ҮЛГІЛЕРІ: САЛҒАСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аннотация. Қазіргі кезде Қазақстан Республикасында терминжасам мәселесіне, терминдерді стандарттау мен тұрақтандыруға үлкен мән берілуде. Бизнес саласында жаңадан ұсынылып жатқан терминдер құрылымы мен мағынасы жағынан мемлекет тарапынан қолдау мен тілдік тұрғыдан жүйелеуді қажет етеді. Бизнес саласы терминдері грек, латын тілдері негізінде құрастырылып, ағылшын тілі арқылы дүниежүзіне таралуда. Осы бағытта зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ және ағылшын бизнес терминологиясының сөзжасамына салғастырмалы талдау жасау арқылы терминжасамдық үлгілерді анықтау болып табылады.

Қазақ тіліндегі бизнес саласындағы терминдерді Еуропа тілдерінің өкілі – ағылшын тілімен салғастыра зерттеу тіліміздің де ерекшеліктерін ашуға көмектесті. Зерттеу барысында құрылымдық-компоненттік талдау және салғастырмалы әдіс басшылыққа алынды. Бизнес терминологиясы сөздіктеріне жасалған статистикалық зерттеу барысында қазақ тіліндегі бизнес терминологиясының көп бөлігін халықаралық терминдер құрайтыны анықталды.

Зерттеудің негізгі нәтижелері ретінде қазақ және ағылшын бизнес терминжасамындағы құрылымдық ұқсастықтар мен айырым белгілерінің анықталуын атауға болады. Сонымен қатар қазақ, ағылшын бизнес терминологиясының жасалу жолдары мен морфологиялық, синтаксистік үлгілеріне талдау қазақ тілінің төл терминологиясын ұлттық тілдің тілдік элементтеріне қарай топтастыруға мүмкіндік берді. Зерттеу материалдары мен терминжасамның үлгі қалыптарын бизнес терминология саласын зерттеушілерге лексикограф-ғалымдарға және терминжасам бойынша арнайы курстар құрастыруға қолдану мүмкіндігі бар.

Тірек сөздер: бизнес терминдері, терминология, терминжасам, терминологиялық элементтер, сөзжасам үлгілері, салғастырмалы талдау.

М.К. Мамбетова¹, Г.Б. Несипбай^{1*}

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: guldana.nessipbay@kaznu.edu.kz

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ МОДЕЛИ БИЗНЕС-ТЕРМИНОВ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ: СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В настоящее время большое значение уделяется стандартизации и стабилизации терминов, и терминообразованию в республике Казахстан. Терминология бизнес-сферы построена на основе греческого и латинского языков и распространяется посредством английского языка по всему миру. Предлагаемые термины в сфере бизнеса должны поддерживаться с точки зрения структуры и значения, систематизации со стороны государства и с точки зрения лингвистики. В данном направлении основной целью исследования является определение закономерностей терминообразования путем проведения сопоставительного анализа словообразования казахской и английской бизнес терминологии.

Сопоставительный анализ казахских бизнес-терминов с английским языком, одним из представителей европейских языков, позволил выявить особенности национального языка. В ходе исследования использовались структурный анализ и сопоставительный метод. Статистический анализ словарей в сфере бизнес терминологии определил, что большая часть бизнес-терминов в казахском языке состоит из международных терминов.

Основными результатами исследования являются выявление структурных сходств и различий в казахской и английской бизнес терминологии. При этом, анализ словообразовательных систем казахского и английского языков и морфологических и синтаксических моделей позволил сгруппировать исходную терминологию казахского языка по языковым элементам национального языка. Практическая ценность исследования заключается в том, что материалы исследований и терминологические модели терминообразования могут быть применены исследователями и лексикографами в области бизнес терминологии, и при составлении специальных курсов по терминологии.

Ключевые слова: бизнес-термины, терминология, терминообразование, терминологические элементы, словообразовательные модели, контрастивный анализ.

Introduction

In general, the formation of terminological principles and the development of its systematization and regulation are recognized as urgent problems of today. Creating a term in any language, formation of unique structure the created terms is a very responsible work that requires constant supervision and regulation. Otherwise, consistency and word-order in the terminology will be violated if each author creates his own terms without maintaining consistency in the terminology. It is also defined due to the inconsistency of the term creation and term-formation process and the inability of the authorized bodies like, Committee on the standardization and regulation of terminological systems in different fields of terminology in performing their duties at an adequate level.

In order to give high results for these processes, quality data system and dictionaries are needed that show the terminological stock of the language in different fields. In the dictionaries of terms in the field of business in the Kazakh language, there are notices many variations and unmotivated terms both in their structure and meaning. The transformation of terms in the field of business during globalization into worldwide terms has formed the number of international terms in the terminological field of the Kazakh language business terminology. In this direction, comparison and contrasting the business terms of Kazakh with the English language and making a typological analysis shows the relevance of our research work. In this connection, the main aim is to distinguish the similarities and differences of term-formation system in English and Kazakh business terminology.

To achieve this goal, the following research questions were set:

- What are the common elements and features in the structural and syntactic system of business terms in the Kazakh and English languages?
- What is the amount of international business terms in Kazakh language terminology?
- What are the common models of term-formation in contrasted languages?

In this context, in determining the morphological, lexical-structural and syntactic nature of business terms and revealing the common and different features of the Kazakh and English languages showed the importance of the research article. In addition, the lack of creation of the "Kazakh-English, English-Kazakh dictionary of business terms" highlights the need for this topic.

The main direction of our research work is also to determine semantic, morphological, syntactic systems and create structural models of Kazakh and English business terms by performing comparative-contrastive analysis of business terminology.

In this study, the results of a contrastive analysis of Kazakh and English business terms made it possible to classify the current syntactic and componential structures of the terms in both languages.

Materials and methods

Contrastive analysis of Kazakh and English business terms was carried out with the use of online dictionaries of business terms. The structural-componential analysis, contrastive methods were used to distinguish similarities and differences of two languages. Linguistic characteristics of terms in both

languages such as word formation, including prefixes, suffixes, derivational patterns, and any language-specific processes were examined. The statistical data analysis of more than 1500 business terms and terminological phrases of Kazakh and English languages from different sources determined the frequency of simple, derived, two-componential and three-componential and multi-componential terms in business terminology. Statistical techniques to quantify and analyze the frequency and distribution of specific word-formation patterns in both languages were employed.

Literature review

The new era of the development of European linguistics begins with the recognition of language as a developing and changing historical phenomenon. It is known that languages are related to each other, and using the comparative-historical method helps to discover and study the common principles and laws. In this aim, the comparative-historical and contrastive linguistics, the research approach in linguistics appeared in the second half of the 19th century. This fact, which was a major turning point in the history of language science, began to take shape in the first decade of the 19th century. In the last half of the 30th century and the beginning of the 19th century, the pace and direction of the development of language science clearly showed the need for a new research method. One of the later developed branches of linguistics is comparative and contrastive linguistics, comparing and contrasting the lexicon of different languages, including terminological system which is one of the actual problems of linguistics.

Structural approach is based on morphological classification of languages which was developed by V. Humboldt, A. Schleicher, E. Sepir, R. Jakobson, F.F. Fortunatov, J.Greenberg, N. Marr, who are the representatives of the Indo-European and Semitic languages of the 19th century. The works of these scientists formed the basis for the formation of general lexicon. Researching the general terminological lexicon and determining its theoretical meaning and content was based on the works of Russian scientists-terminologists and scientists of the CIS countries in the field of terminology of Kazakh language, in particular: A.A.Reformatskiy, A.V.Superanskaya, V.V.Vinogradov, G. V. Stepanov, G. P. Melnikov, D.S. Lotte, M. N. Volodina, M. Sh. Gasymov who pay attention to the creation and lexico-semantic characteristics of terms.

A. Baitursynuly is known as the founder of termological system of Kazakh language, followed by Q.Zhubanov, N. Sauranbayev, S. Amanzholov, A. Qaidar, G. Qaliyev, Sh. Saribayev, I. Kenesbayev, A. Abdirakhmanov and O. Aitbaiuly who contributed to the formation of native language terminological basis. In the works of Baitursynov A. (2004) we can see how words are created according to native elements. As stated by O. Aitbaiuly (1997), terminology is the most necessary and complex field of the present period, from the point of view of current demand, many issues require comprehensive consideration, since the 80s. A lot of work has been done in the field of terminology, but it is difficult to say that even this alone has completely solved the complicated problems of Kazakh terminology. This is only the surface layer of the terminological giant ice in the ocean of language (Aitbaiuly, 1997: 5).

In recent years, during the study of terminology and terms in various fields of science, dissertation works of many researchers were defended. We can name scholars, like: S. Akayev, E. Abdirasilov, A. Salkynbai, G. Bekkozhanova, S. Isakova, K. Aisultanova and etc. Based on their works, we consider the term-formation system in the field of business terminology.

Qurmanbaiuly Sh. (2004) wrote that bulk of Kazakh terminology consists of foreign words and they are based on the word-formation system of foreign languages (Qurmanbaiuly, 2004: 121). However, A. V. Superanskaya (2003) in their works emphasize that many foreign terms are formed in the terminology of the language and are used in the synonymy (Superanskaya, 2003: 185).

Sauranbayev N.T. (1982) noted that native language words are formed taking into account the experience of Turkic languages, recognizing traditions and conventions, preserving our writing tradition. We believe that most of the disturbances that occur in the term formation process are due to the disregard of these conditions and violation of the legality of the language (Sauranbayev, 1982: 40).

K.A. Aisultanova (2003) mentions morphological, lexical-semantic, syntactic and translation methods as the internal sources of terminology in the Kazakh language (Aisultanova, 2003: 97). External sources of terminology can include international terms.

The following authors, A.T. Baekeyeva, S.Zh. Tazhibayeva, A.A. Shaheen, Zh.S. Beisenova, G.B. Mamayeva (2018) noted that the creation of a controlled-vocabulary Kazakh-English-Russian thesaurus

helps to solve Kazakh translation issues and provide accurately translated equivalents in Russian and English (Baekeyeva and others: 2018, p. 93).

A. Aimoldina (2020) stated the fact that the development of modern approaches to the study of the business text leads to a multidimensional approach to the study of business communication and business correspondence.

As for English language terminology is not considered as a definite topic. Terms are formed according to general principles and grammar rules of word-formation. They are derivation, compounding and conversion (Crystal, 1995, Sweet, 1940).

Juan C. Sager defines terminology as “the language of specialized communication in science, technology, industry, and commerce. In these fields, the meaning of terms is often crucial, as they represent precisely and succinctly the elements in the universe of the discourse”.

American linguist and Bible translator Eugene A. Nida considers terminology as “the set of special words belonging to a particular science, art, or subject, often accompanied by definitions, that have carefully been chosen by experts or authorities to convey precise information or ideas efficiently”.

In general, the terms are common to English and Kazakh languages as common linguistic phenomena. Terms and terminological components play an important role in giving the conclusion and classification of certain statements in a clear and concise form.

As Kazakh terminology consists of international terms, Greek and Latin words are the main historical and etymological sources of terms given by derivational, prefix, and affix models of word formation in the forms of international business terms in simple words. In this connection, multi-componential phrases are also found in business terminological expressions. Basically, term phrases: they are grouped according to the number of components, etymological features and meaning. Since terms in a complex structure are used to provide term definitions, they play a defining role in the terminological field.

Results and discussion

There are a lot of specialized business terms in Kazakh terminology. If we summarize the opinions of scientists about the types and division of specialized words according to the degrees of terminology, there are classification groups such as usual, complete, linguistic, permanent, incomplete, partial, contextual objects. We can classify English and Kazakh business terms into several groups according to the way and structure of words:

1. Root terms or non-derivative terms: these terms consist of only one morpheme; they do not form any synchronic groups. For example: in English: *cash, asset, gross, metrics*; in Kazakh: *нарық, құн, мұра, актив, теңгерім* etc. Such words are often found in the fund of international terms of general linguistics. Root terms require a special explanation and are widely used in the field of special linguistics.

According S.S. Isakova (2007) the complete materializations include words that have completely lost their critical meaning, whose material meanings have settled in the language and reached the level of nouns (Isakova, 2007: 144).

2. Derived terms, terms created by joining suffixes and prefixes, in English: *interference, conversion, divergence*. Such a way of term-formation occupies a large part of the field of terminology in both language stocks. Derived terms make up a large part of the field of linguistics. In English, derived terms are formed by adding affixes to the root term both before (using prefixes) and after (using suffixes). In the Kazakh language, only suffixes are connected: *кәсіпкер, тәуекелділік, демеуші, қаржыгер, салымшы*.

3. Compound terms: terms formed by combining two or more roots. Such complex terms are widespread in the terminological field. For example, the vocabulary of the English language contains hundreds of complex terms created on the basis of Greek, Latin, Greek-Latin languages: *currency hedging*, from Greek: *current*. Kazakh and English languages share a significant number of business terms with multi-rooted terms based on Greek and Latin languages. The ways of their transmission in the Kazakh language are formed mainly according to the laws of the Russian language. Sometimes they are given in Kazakh linguistics using all translation principles of terminology: *corporation – корпорация, digital marketing – цифрлық маркетинг*, etc.

The following models of Kazakh-English business terminology consisting of double words can be called productive:

1. N+N model, that is, complex terms created on the basis of the union of two nouns. In the Kazakh-English languages, such terms are also formed with the connection of a vowel sound, for example: *balance sheet, bank debt, capital structure and etc.*

2. Adj+N model, complex terms created on the basis of adjective+noun combination: *accelerated payment, commercial mortgage and etc.*

In the terminological system of science and technology, the vast majority of complex terms are created according to these two models. These models entered our language through the terms of the ancient Greek and Latin languages and are used in our terminological system.

The terminological models created on the basis of international affixes are mainly made from a mixture of elements of Greek, Latin, Greek-Latin, English and Greek languages or French and Latin languages. Models of international complex terms are created by using the elements of languages (English, German, French) that are based on the classical Greek, Latin, Greco-Latin languages, or are in direct contact with those languages. They are the basis of term-formation process.

Aqshalova B.N. (1998) and Bekkozhanova G.K. (2019) mentioned about conversion as the distinctive features of English language is the word-formation method (Aqshalova 1998: 20; Bekkozhanova 2019: 84). In the terminological base of the English language, there are terms created by the conversion method of word formation. For example: the term article is known as an element that serves as an auxiliary word in grammar, and this term means an object in business terminology, a thing in everyday life. There are many such terms in the Kazakh language. For example: *sign – to sign, letter – to letter and etc.* Although they are terms derived from common language words, it can be seen that they have not deviated from their original meaning.

4. Syntactic terms or terms in a complex structure, such terms are used in both languages to name a single term name, meaning or concept through the combination of two or more components of terms. In English, complex structural term phrases are mainly grouped around verbs, and prepositions play an important role in their combination (Reformatskiy, 1959).

Syntactically derived terms differ according to their complex structures. In this regard, P.A.Sovoleva (1981) groups according to the following derivative properties:

- 1) zero degree: *company, stock*;
- 2) first degree: in English: *business plan*; in Kazakh: *бизнес жоспар*;
- 3) second degree: *to run a business - бизнес басмай*.

With other terminological units, the terms in two languages are systematized hypero-hyponomically (in different relations) and defined: "every concept in such a system is a derivative of a whole chain of genealogical categories" (Sovoleva: 1981: 114-141).

In the research of A. Qaidar, M. Orazov (2004) one of the most basic and productive ways of creating a term is terms created by combining words, that is, syntactical forming words. It means that "compound terms are mainly formed from nouns", compounding is analyzed the main types of terms and showed their main features related to their internal structures:

- 1) compound terms of business sphere consist of two-, three-, four-syllabic compound terms;
- 2) the composition of philological compound terms consists of various linguistic elements: a business term with a general scientific character;
- 3) combination of terms is created on the basis of the historically established communication methods of the Kazakh language;
- 4) phrasal terms are used in the determining relationship and have a nominative function (Qaidar, Orazov, 2004: 110-114).

According to online business terms dictionaries, we can classify the terms into:

1. Terms consisting of the subordinate clause Kazakh, the main clause consisting of foreign words: *шағын бизнес, акционерлік қоғам, etc.*

2. Terms consisting of the words "loans" as the subordinate clause and "Kazakh" as the main clause: *бизнес жоспар, акция бағамы, etc.*

3. Compound terms with both parts consisting of international words. For example: *импорттық квота, коммерциялық банктер, экономикалық интеграция and etc.*

Three- and four-syllable term phrases can be grouped according to the origin of their components, like two-syllable term phrases.

As with phrases in the Kazakh language, the noun is the main component in the composition of the English vocabulary. The terms in the compound terms are combined according to the rules of the language. Term forming elements, such as affixes play a key role in their unification. One of the main signs of a word combination is a syntactic connection that connects the components of a word combination. The compositional connection is characterized by equal relations between the components of word combinations. In word combinations built on the basis of subordinate connection, one component is subordinate to another. In English and Kazakh business terminology, N is the main, main component noun, A is the subordinate, derived component. Part II The N model was considered by Grinev as a part of the AN model.

We prefer to consider this model separately because, although Part II functions as a determiner, according to the model, Part II has an –ed form. For example: *asset-backed securities* and etc. Similarly, we found that the Part I N model is more common in English than the Part II N model: *marketing plan, advertising centre*, etc. Such 3-4 models have different views on the nature of the first Kazakh component. For example, Superanskaya A.V. (2003) warns that any subordinate component with a suffix is attributive (Superanskaya, 2003: 71-76).

And S. Isakova (2007) concludes that "the participle is a carrier of a temporary, transitory sign associated with a certain process, and in this case, the species sign, reflected by the first element, does not reflect any processes and has a permanent character" (Isakova, 2007: 141).

Based on the concepts of these two authors, the first element in the Part I N model can be classified as an adjectival participle, that is, an adjective.

Thus, the term models of complex two-component terms in the Kazakh language, formed from adjectives, are semantically consistent with the AN, Part II N and Part I N models of the English language. In English, some complex terms are created using the N of N or N to N model: *line of credit, debt-to-equity ratio*, and etc. In the N of N model, the secondary noun is mainly the main one, and the primary noun is the determiner in the phrase. In the Kazakh language, this pattern is made with the help of the stem participle: *несиелік ақпарат*, etc. This model is productive in term. We found one example of the Part II on N model: mostly added-on-particle from the set of complex two-component terms of the English language. This model is not a production model.

In conclusion, most of the series of two-component terms in English and Kazakh business is made up of the AN model: in English: *formal expression, lateral consonant, interrogative sentence*, etc. In Kazakh: *қара нарық - black market*, etc.

It is known that general terminological expressions are stable. Phraseological units according to properties can be divided into:

- 1) stability of use;
- 2) structural semantic stability;
- 3) semantic or meaning stability;
- 4) lexical stability;
- 5) can be classified according to syntactic stability (R.G. Nepesova, M.B. Karakulova, 1991: 66-70).

According to our observation, AN model belongs to the most stable nominative form in English as well as in Kazakh. In such phrases, the function of the determiner is to provide information about the noun, because the adjective shows the characteristics of the noun. In English and Kazakh business terminology, there are cases where the adjective of the AN model is formed from a two-word adjective (composite).

1. A+A(N) *Long-term liabilities, ұзақ мерзімді несие т.б.*

2. In the AN model of two-component phrases of the Kazakh language, there are often cases where nouns perform the determining function. In most cases (-тік, -тық, -дік, -дық, -лік, -лық) is made up of by means of connections: *әлеуметтік қолдау, коммерциялық банк т.б.; (-ым, -ім)-ұсыным көлемі; (-гі, -ғы, лы, -лі)- өзгермелі шығындар т.б.*

3. Term-eponyms are formed in Kazakh linguistics in the NN model using the nominative participle: *Ақша айналымы, т.б.*

4 AdvN model is found in two-component terms of English and Kazakh languages: local culture, limited partnership; *Adv+A(N): intellectual property*. In Kazakh, this model is not very productive. For example: *жалдамалы офис, қара нарық т.с.с.*

In English, as in Kazakh, there are two-component terminological phrases formed by the transformation of verbs. It has been shown above that verb forms in English business terminology are formed using Part I (writing) and Part II (selected) models. As a result of the comparison of the linguistic dual-component terms of the Kazakh and English languages, 6 patterns of two-componential terms created according to the models common to the two languages were identified:

AN- joint venture-біріккен корпорация;

NN- labour expenses- еңбек күші;

N of N- value of shares- акциялардың құны;

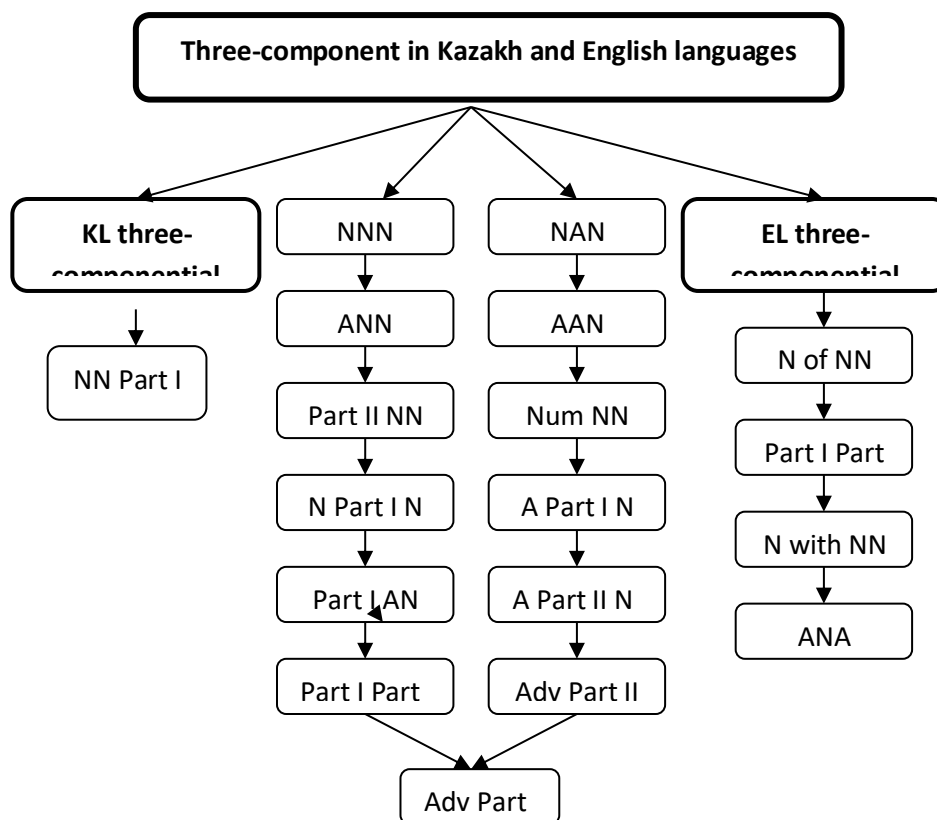
Adv N- private company- жекеменшік мекеме немесе компания;

Part I N- pricing decisions- бағамдау шешімі;

Part II N – preferred shares- белгіленген үлестер;

Two-componential term phrases are the most productive term phrases in the Kazakh and English languages. Terminological phrases in modern Kazakh business dictionaries make up 49.8%, including native terms as well as terms given by derivational method. The use of two-componential business terms in English is more common than in Kazakh. It amounts about 60.5%. The results of the study showed that all models are not equally productive in terms of productivity. The most productive model is the AN model in English terminology, and the NN model in Kazakh. AN, Part I N, Part II N in English correspond only to the adjective-noun model in Kazakh. These models are equally productive in both languages. If two-component terms cannot give the essence of a certain concept, additional elements are needed in order to give the exact nature of that concept.

Kazakh business terms of three-component, four-component and five-component types are formed, or rather, various signs are combined within them to form a single idea. For example: *prime interest rate - бастапқы үлес бағамы, raw material expenses - табиғи қор шығындары* and etc

Picture 1 – The structural-componential patterns of three-componential terms

As we see from Picture 1, the most common three-component models in English in the field of business terminology include:

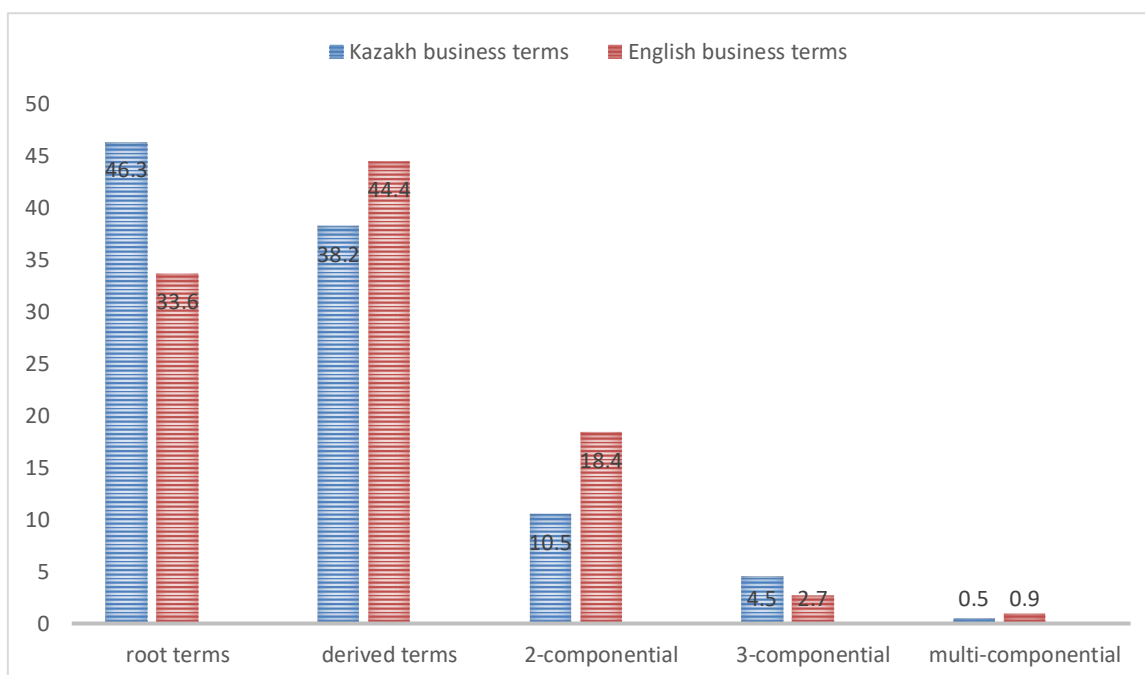
- NNN – Purchase discounts and allowance*
- ANN- International trade show – халықаралық сауда көрмесі (the most productive term phrases).*
- N of NN – shareholders' equity ratio*
- Part I Part I N – semi-variable costs*
- Part 2 NN – syndicated loan expenses*
- N of NN – statement of retained earnings*
- NAN – standard operating procedures*
- A Part I to N – Technical barriers to trade*
- NN in N – morphological structure in compounds;*
- ANA – negative sentence proper;*
- NAN – Unit selling price;*
- Num NN - two – member party;*
- A Part I N – Strategic fixed goals*
- A Part II N – World Customs Organization;*
- N of AN – Statement of retained earnings*

Kazakh business terminology makes up a small percentage of the total terminology. Among them, the most common models are as follows:

- NNN - капитал қозғалысының есебі;*
- NAN – өнеркәсібі дамыған елдер;*
- ANN - дүниежүзілік сауда ұйымы;*
- NN Part I – Бизнес сәйкестендіру нөмірі;*
- NAN – пікірге негізделген шешімдер;*
- AAN – іскерлік ынтымақтастық қауымдастығы;*
- Adv part I N – басқарудың экономикалық әдістері;*
- ANN – қысқа мерзімді шешімдер;*
- Part I Part II N – орташа мерзімді шешімдер;*
- Part NN – трансферттік баға ағымы;*
- N Part I N – валютаның айырбас бағамы.*

English language business terminology is dominated by a series of three-componential terms formed with the presence of a noun, and every time a new specific function of the term is found. In both languages, nouns are necessarily components presented in each model. There are four-componential business terms in both languages: *Venture Capital Action Plan - Тұтынуға деген шекті бейімділік.*

We decided to make a statistical analysis of English-Kazakh business terms dictionaries from the point of view of single-component and multi-component terms. The indicators in the table below were obtained from the latest published business terms dictionaries.

Picture 2 – Business terminology indicators of Kazakh and English languages according to componential analysis

Thus, in naming and defining business in the Kazakh and English languages, amount of root terms consists of 46.3% and 33.6%, derived terms include 38.2% and 44.4% which are the most productive forms of business terms. Two-componential terms are the most productive in Kazakh linguistics: two-component terms make up about 10.5%, multi-component terms cover 0.5%. Three-component multicomponent terms are common in English. In English, three-component term phrases include about 4.5%, multi-component about 2.7%. Although multi-componential complex terms are often encountered in definitions, they are not often included as separate terms in dictionaries. It showed 0.5% in Kazakh language and 0.9% in English. The study of the typology of multi-componential terminological phrases will help in providing systematic definitions of business terms.

Kazakh business three-component terms are connected by suffixes and conjunctions when communicating with each other according to the synthetic-inflectional laws of the language. At the same time, the functions of adverbial conjunctions, adverbial conjunctions and adjective suffixes, auxiliary words and suffixes are very common to the English language. Three-componential Kazakh business terms often coincide in two languages, terms in a complex structure always combined with the presence of a noun.

Conclusion

The research in this article is focused on the lexico-structural peculiarities of business terms in English and Kazakh languages. The componential analysis assisted to distinguish the structural patterns of two non-related languages. The business terms in contrasted languages are created according to general terminological principles. The difference between terms of English and Kazakh can be seen in several of their special properties. Business terms are created through internal and external sources of the terminological structure. The most productive term-formation in both languages are derived terms which consist of suffixes. In English there are productive prefixes in forming the terms which are transferred into Kazakh through the use of international terms. It shows the universal characteristics of business terms in two languages.

According to the structure, business terms can be divided into: root, derived, compound or complex, syntactical or complex structured multi-componential terms. Kazakh business terms like English terms are mostly created by derivation. The difference of word-formation is the conversion method in English business terms correspond with terms taken from the general vocabulary. As we move forward, further research in this area can continue to explore the ever-evolving landscape of business terminology, incorporating new linguistic and technological developments. Ultimately, a deeper understanding of the

intricacies of business language in diverse linguistic contexts can empower professionals, educators, and language enthusiasts to navigate the global business arena more effectively.

Әдебиеттер

- Байтұрсынов А. (2004). Бес томдық шығармалар жинағы: Оқу құралы – Алматы: Алаш, 2004.-352 б.
- Айтбайұлы Ө.А. (1997). Қазақ сөзі. - Алматы: Ғылым, 1997. - 240 б.
- Сауранбаев Н.Т. (1982). Қазақ тіл білімінің проблемалары. - Алматы: Ғылым, 1982. – 352 б.
- David Crystal (1995). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. -Cambridge University Press, 1995. – 489 p.
- Sweet H. A. (1940). New English Grammar -Oxford: Clarendon Press, 1940- 1500 p.
- Реформатский А.А. (1959). Что такое термин и терминология// Вопросы терминологии. –М., 1959. – 358 с.
- Қайдар Ә. (1998). Қазақ тілінің өзекті мәселелері. - Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
- Соболева П.А. (1981). Асимметрия словообразовательных процессов и словообразовательных отношений// Проблемы структурной лингвистики - М.: Наука, 1981.- 111-115 сс.
- Беккожанова Г.Қ. (2019). Лингвистикалық терминология (құрылымы, семантикасы, типологиясы) Монография. Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ. - Алматы, 2019. -2004 б.
- Ақшалаова Б.Н. (1998). Макроэкономикалық терминдердің лексико-грамматикалық сипаты. Ф.ғ.к. дисс. қолжазбасы. - Алматы, 1998. – 156 б.
- Суперанская А.В. (2003). Общая терминология. - М.: Едиториал УРСС, 2003.- 248 с.
- Исакова С.С. (2007). Қазақ терминтанымы: лексикалық құрамы, жасалу тәсілдері, прагматикалық қызметі.- Алматы, 2007. – 159 б.
- Айсұлтанова Қ.Ә. (2003). Қазақ тіліндегі терминжасамның ішкі көздері: филолог.ғ.к. дисс. – Алматы, 2003. -124 б.
- Құрманбайұлы Ш. (2004). Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. – Алматы: Сөздік, 2004. – 308 б.
- Непесова Р.Г., Каракулова М.Б. (1991). Структурно-семантическая характеристика фразеологических единиц с компонентом, обозначающим цвет // Методологические проблемы сопоставительного исследования разносистемных языков- Ашхабад, 1991. - 66-73 сс.
- Bizhkenova A., Sultanbekova S (2018). Issues of word formation meaning in contemporary kazakh language derivative models- [Proceedings of the National Academy of Sciences](#) 6 -DOI:[10.32014/2019.2224-5294.50](#) - <https://www.researchgate.net/publication/329466458>.
- Baekeyeva A.T., Tazhibayeva S.Zh., Shaheen A.A., Beisenova Zh. S., Mamaeva G. B. (2018) Developing an Online Kazakh-English-Russian Thesaurus of Industry-Specific Terminology -International Journal of Society, Language and Culture. – P. 83- 98.- https://www.ijscel.net/article_249941_a6e1734c0af26f97ac806fa1bd1be203.pdf
- Juan C. Sager (1996). Practical Course in Terminology Processing A.
- Aimoldina, A. (2020). Models For Discourse Analysis of Business Correspondence: Kazakhstani Context. In N. L. Amiryannova (Ed.), Word, Utterance, Text: Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects, vol 86. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (pp. 25-36). European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.08.4>

References

- Baitursynov A. (2004). Bes tomdiq shigarmalar jinagi: Oqw qurali. –Almati: Alash, 2004-352b. [Baitursynov A. (2004) Collection of works in five volumes: Textbook - Almaty: Alash, 2004-352p.] (in Kazakh).
- Aytbaiuly O.A. (1997). Qazaq sozi.- Almati: Gilim, 1997 - 240b. [Aitbayuly O.A. (1997) Kazakh word. - Almaty: Science, 1997 - p.240.] (in Kazakh).
- Sauranbayev N.T. (1982). Qazaq til biliminin problemalari. - Almati: Gilim, 1982– 352 b. [Sauranbaev N.T. (1982) Problems of Kazakh language education. - Almaty: Science, 1982- p.352] (in Kazakh).
- David Crystal (1995). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. -Cambridge University Press - 489 p. (in English).
- Sweet H. (1940). A New English Grammar. -Oxford: Clarendon Press, 1940- 1500p. (in English).
- Reformatskiy. A.A. (1959). Chto takoye termin i terminologiya// Voprosy terminologii. –М., 1959. – 358 s. [Reformatsky. A.A. (1959). What is a term and terminology // Questions of terminology. – М., 1959. – 358 p.] (in Russian).
- Qaydar A., M.Orazov. (2004). Türkitanwga kirispe.- Almati: Aris, 2004– 360 b. [Kaidar A., M. Orazov. (2004) Introduction to Turkic studies. - Almaty: Arys, 2004- 360p.] (in Kazakh).
- Soboleva P.A. (1981). - Asimetriya slovoobrazovatelnykh protsessov i slovoobrazovatelnykh otnosheniy// Problemy strukturnoy lingvistiki - М., - 1981: Nauka, S.111-115 [Soboleva P.A. (1981)- Asymmetry of word-educational processes and word-educational relationships// Problems of structural linguistics - М., - 1981: Nauka, P.111-115.] (in Russian).
- Bekkozhanova G.K. (2019) Linguistic terminology (structure, semantics, typology)-Monograph. KazNU named after Al-Farabi — Almaty- 2019 -204p. [Bekkozhanova G.K. (2019) Linguistic terminology (structure, semantics, typology)-Monograph. KazNU named after Al-Farabi — Almaty- 2019 -204p.] (in Kazakh).

Aqshalova B.N. (1998). Makroekonomikaliq teriminderdin leksiko-grammatikaliq sipati. F.g.k. diss. qoljazbasi. – Almati, 1998. – 156 b. [Akshalova B.N. (1998) Lexico-grammatical nature of macroeconomic terms. Ph.D.Sc. diss. handwriting. - Almaty, 1998- 156p.] (in Kazakh).

Superanskaya A.V. (2003) General terminology - M.: Editorial URSS, 2003- 248s. [Superanskaya A.V. (2003) General terminology - M.: Editorial URSS, 2003- 248s.] (in Russian)

Isakova S.S. (2007) Qazaq termintanımı: leksikaliq qurami, jasalw tasilderi, pragmatikaliq qizmeti.- Almati, 2007. – 159b. [Isakova S.S. (2007) Kazakh terminology: lexical composition, methods of formation, pragmatic function. - Almaty, 2007- 159 p.] (in Kazakh)

Aisultanova K.A. (2003) Internal sources of terminology in the Kazakh language: Ph.D. dissertation. - Almaty, 2003- 124 p. [Aisultanova K.A. (2003) Internal sources of terminology in the Kazakh language: Ph.D. dissertation. - Almaty, 2003- 124 p.] (in Kazakh).

Qurmanbaiuly SH. (2004). Qazaq terminologiyasi damwinin gilimi qagidattari. –Almati: Sozdik, 2004– 308 b. [Kurmanbayuly Sh. (2004). Scientific principles of development of Kazakh terminology. -Almaty: Dictionary, 2004- 308 p.] (in Kazakh).

Nepesova R.G., Karakulova M.B. (1991). Strukturno-semanticheskaya kharakteristika frazeologicheskikh yedinit s komponentom, oboznachayushchim tsvet //Metodologicheskkiye problemy sopostavitel'nogo issledovaniya raznosistemnykh yazykov.- Ashkhabad, 1991. - 66-73 cc. [Nepesova R.G., Karakulova M.B. (1991) Structural and semantic characteristics of phraseological units with a component denoting color //Methodological problems of comparative research of languages of different systems. - Ashgabat, 1991. - 66-73 cc.]. (in Russian).

Bizhkenova A., Sultanbekova S (2018). issues of word formation meaning in contemporary Kazakh language derivative models- [Proceedings of the National Academy of Sciences](https://www.researchgate.net/publication/329466458) 6 -DOI:10.32014/2019.2224-5294.50 - [https://www.researchgate.net/publication/329466458_](https://www.researchgate.net/publication/329466458) (in English).

Baekeyeva A.T., Tazhibayeva S.Zh., Shaheen A.A., Beisenova Zh. S., Mamayeva G. B. (2018). Developing an Online Kazakh-English-Russian Thesaurus of Industry-Specific Terminology - International Journal of Society, Language and Culture. – P. 83- 98- https://www.ijscil.net/article_249941_a6e1734c0af26f97ac806fa1bd1be203.pdf (in English).

Juan C. Sager (1996). A Practical Course in Terminology Processing(in English).

Aimoldina, A. (2020). Models For Discourse Analysis Of Business Correspondence: Kazakhstani Context. In N. L. Amiryannova (Ed.), Word, Utterance, Text: Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects, vol 86. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (pp. 25-36). European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.08.4> (in English).

E.V. Sabieva¹ , M.E. Kakimova¹, G.T. Mukhamedzanova^{1*} ,
A. R. Murzakhmetova¹

M. Kozymbayev University, Petropavlovsk, Kazakhstan

*e-mail: gtmuhamedzhanova@ku.edu.kz

THE USE OF TOPONYMS AS NATIONALLY LABELED UNITS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation. This study is dedicated to the importance of developing socio-cultural competence in teaching a foreign language based on toponyms which plays an important role in intercultural communication. It is proved that these linguistic units contain cultural components that reflect the realities, traditions, and customs of a particular society. They are culturally marked units that reflect the history of the country, its language, habitat, as well as the characteristics of the inhabited territory. The article discusses the concept of “sociocultural competence” and its components. The main methods of implementing toponyms into the educational process are described, as well as the most effective technologies for the formation of intercultural competence of students are identified. A set of tasks based on toponymic material from Excel textbooks adapted for Kazakhstani schools has been developed and presented. In the analysis of toponymic material, the method of continuous sampling was used, and an analysis of various classifications regarding the formation of sociocultural competence was carried out. Based on the research material, the authors of the article conclude that toponyms as linguistic units can be used in the educational process to form students’ socio-cultural competence.

Key words: toponymic landscape, toponym, regional toponymic system, sociocultural competence, cultural knowledge.

The article was written within the framework of the scientific project IRN AR19676219 “Integral study of the toponymic landscape of the border regions of Northern Kazakhstan and the Russian Federation” under the Grant Funding Agreement of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan No. 243/23-25 dated August 3, 2023

Е.В. Сабиева¹, М.Е. Какимова¹, Г.Т. Мухамеджанова¹, А.Р. Мурзахметова¹

¹М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан

*e-mail: gtmuhamedzhanova@ku.edu.kz

БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕ ТОПОНИМДЕРДІ ҰЛТТЫҚ НАҚЫШТАҒЫ БІРЛІК РЕТІНДЕ ҚОЛДАНУ

Аннотация. Бұл мақала мәдениетаралық қарым-қатынаста маңызды рөл атқаратын топонимдер негізінде шет тілін оқытуда әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті дамытудың маңыздылығын қарастыруға арналған. Бұл тілдік бірліктерде белгілі бір қоғамның шындықтарын, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын көрсететін мәдени компоненттер бар екендігі дәлелденді. Олар елдің тарихын, тілін, тіршілік ету ортасын, сондай-ақ өмір сүретін аумақтың сипаттамасын көрсететін мәдени таңбаланған бірліктер. Мақалада «әлеуметтік-мәдени құзыреттілік» ұғымы және оның компоненттері қарастырылады. Топонимдерді білім беру үдерісіне енгізудің негізгі әдістері сипатталған, сондай-ақ білім алушылардың мәдениетаралық біліктілігін қалыптастырудың неғұрлым тиімді технологиялары айқындалған. Қазақстандық мектептер үшін бейімделген «Excel» оқулықтарынан топонимикалық материал негізінде тапсырмалар кешені әзірленіп, ұсынылды. Топонимикалық материалды талдау кезінде үздіксіз іріктеу әдісі қолданылды, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктің қалыптасуына қатысты әртүрлі жіктеулерге талдау жасалды. Зерттеу материалы негізінде мақала авторлары топонимдерді тілдік бірліктер ретінде білім беру үдерісінде білім алушылардың әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін қалыптастыру үшін қолдануға болады деген қорытындыға келеді.

Тірек сөздер: топонимикалық ландшафт, топоним, аймақтық топонимикалық жүйе, әлеуметтік-мәдени құзыреттілік, мәдени білім.

Е.В. Сабиева¹, М.Е. Какимова¹, Г.Т. Мухамеджанова¹, А.Р. Мурзахметова¹

¹Северо-Казакстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, Казахстан

*e-mail: gtmuhamedzhanova@ku.edu.kz

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТОПОНИМОВ КАК НАЦИОНАЛЬНО-МАРКИРОВАННЫХ ЕДИНИЦ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. Данная статья посвящена важности развития социокультурной компетенции при обучении иностранному языку на основе топонимов, которые играют важную роль в межкультурной коммуникации. Доказано, что данные языковые единицы содержат в себе культурные компоненты, отражающие реалии, традиции и обычаи того или иного социума. Они являются культурно-маркированными единицами, отражающие историю страны, ее язык,

среду обитания, а также характеристику проживаемой территории. В статье рассматривается понятие “социокультурная компетентность” и ее составляющие. Описываются основные методы внедрения топонимов в образовательный процесс, а также определены наиболее эффективные технологии формирования межкультурной компетенции обучающихся. Разработан и представлен комплекс заданий на основе топонимического материала из учебников “Excel”, адаптированные для казахстанских школ. При анализе топонимического материала использовался метод сплошной выборки, а также проведен анализ различных классификаций относительно формирования социокультурной компетенции. На основе исследовательского материала авторы статьи приходят к выводу, что топонимы как языковые единицы могут быть использованы в образовательном процессе для формирования социокультурной компетенции обучающихся.

Ключевые слова: топонимический ландшафт, топоним, региональная топонимическая система, социокультурная компетенция, культурологические знания.

Статья написана в рамках научного проекта ИРН АР19676219 «Интегральное исследование топонимического ландшафта приграничных районов Северного Казахстана и Российской Федерации» согласно Договору МНВО РК на грантовое финансирование № 243/23-25 от 03 августа 2023 года

Introduction

Due to the constant development of digital technologies, people across the world can set the dialogue of cultures and participate in intercultural communication. At this stage, there is currently a need not only to learn a particular foreign language but also to develop sociocultural competence (further SCC). It is generally recognized that the main purpose of foreign language teaching is to form students' SCC. In line with a linguist, M.S. Safina, SCC is an ability to apply knowledge of cultural heritage, skills, and personal qualities to communicate effectively and properly with the representatives of the target language country (Safina, 2013:81).

So students should be familiar with the way of life, mentality, patterns of behaviour of people, culture, and traditions of the studied country while learning a foreign language. As they are sociocultural ignorant, the students can fail to a greater extent in intercultural communication with the representatives of another culture. To solve this problem, the teachers of foreign languages should pay great attention to the development of students' SCC in foreign language teaching (further FLT).

One of the important concepts is considered to be culture which covers a wide range of phenomena. Culture represents the totality of spiritual and material values created by humans. It is an ability to move from one place to another social or geographical place produced through human action and cognition. At this point, toponyms play an integral part in culture reflecting the history of the nation, their settlement, and development of a particular area.

The relevance of the research is defined by the broad interest in the issue of the interaction of language and culture. Toponyms serve as precious monuments of the spiritual world, and the verbal artifacts of human history. Hence, they have great potential in the formation of students' SCC.

The research aims to identify the possibilities of developing students' SCC through the English toponyms.

The research hypothesizes that the formation of students' SCC can be implemented by using toponymic material in FLT.

According to prominent linguists, it is impossible to imagine the world without geographical names. Toponyms represent language units denoting a proper name of a particular geographical place creating the linguistic picture of the world (Khayitova, 2020:73). They indicate a variety of localities on the Earth including nominations of settlements, cities, countries, continents, lakes, rivers, etc.

Place names reflect the national and cultural peculiarities of the named object and its environment. Since the most important historical events, the names of outstanding personalities, heroes, the characteristics of people, and natural features of a place are depicted in these place names. Therefore, toponyms are richly saturated with culture giving valuable material that can be fascinating and informative for learners. In this respect, these language units have great potential for the implementation of students' SCC and must be integrated into education.

Therefore, the issue of the formation of students' SCC is of major importance at the moment. It is important to point out that the formed SCC is a guarantee for adequate intercultural interaction with the bearers of another culture.

Materials and methods

Educational institutions of Kazakhstan strive to develop students' SCC which is of major importance in establishing intercultural communication with the representatives of another culture and enable students to be successfully integrated into professional and social environments. Sociocultural competence is considered to be one of the most significant competencies that requires an ability to apply multicultural knowledge, skills, and personal qualities in intercultural communication.

The theoretical and methodological basis of the study involves the works in the context of toponymy and SCC development of the following well-known scholars: M.S. Safina, L. Anuziene, F. Khayitova, E.M. Murzaev, S. Philipson, P.D. Renshaw, V.A. Goncharova and K.A. Petrochenko, V.V. Robustova, G.B. Madiyeva, etc.

The majority of authors state that knowledge of cultural background is a decisive factor in establishing the relationship with bearers of another culture as they are the most valuable monuments of the spiritual world and the verbal artifacts of human history. They are the result of the interaction of language and culture. Some linguists use toponyms as a source for developing students' SCC. Thus, the study hypothesizes that the formation of students' SCC can be implemented by using toponymic material in FLT.

During the study, theoretical and empirical methods have been used. In addition, we applied theoretical analysis of the literature, analysis of basic concepts, and descriptive and comparative methods. According to empirical methods, we used a questionnaire, observation, and experimentation.

We believe that this study will be relevant and effective if this approach is used on the material of the regional toponymic system in Kazakhstan. In particular, in our opinion, it will be more interesting if the toponymic landscape of the North Kazakhstan region is involved.

Literature review

The research in the field of SCC development considered the concept of "sociocultural competence", its main structural components, and several strategies for its formation. They have studied the importance of the formation of sociocultural competence by teaching and learning the cultural specifics of the studied country. SCC involves a combination of various skills and abilities that is of major importance in intercultural communication.

According to the concept of "sociocultural competence", it is one of the main components of communicative competence. Scientists interpret this term differently passing through their prism of vision and life experience. The majority of authors define this concept as an ability to apply a deep-rooted knowledge of everyday life situations, values, and beliefs (Anuziene, 2015:3).

Based on the research of S. Philipson and P.D. Renshaw, the formation of SCC provides broader cultural knowledge and deeper values, as a rule, determines the best outcomes in academic performance (Philipson and Renshaw, 2013:4).

Referring to the views of a prominent linguist, K.A. Petrochenko, SCC is the ability to use specific knowledge about a nation, speech patterns, and communication technology to achieve mutual understanding with bearers of another culture (Goncharova and Petrochenko, 2016:189).

We understand SCC as the possession of abilities to apply a set of multicultural knowledge, skills, and qualities in the process of intercultural communication in specific living conditions and tolerance towards people of other nationalities.

Based on L. Anuziene's study, the structure of SCC consists of three major components that function in close connection with a cultural aspect:

- Linguistic component;
- Cultural knowledge;
- Communicative skills (Anuziene, 2015:5).

We summarized some findings of the improvement of students' sociocultural competence. However, the use of toponymic material as a cultural resource in FLT is considered to be a new trend for the growth of sociocultural competence. Therefore, the use of toponyms in the educational process is a new issue for investigation as well as a contemporary approach to studying cultural information.

Results and discussion

Taking into account the basic components of SCC, it is necessary to follow several principles of SCC improvement. This includes giving a basic representation of the structure of the English language, contributing to the formation of cultural knowledge, and teaching target language communication in the

framework of conversational topics related to the culture of the studied country. At this point, one of the possible ways of developing SCC is using such language units as toponyms.

To develop students' SCC in FLT, it is significant to create didactic assignments based on English toponyms and authentic materials. Importantly, a basic semantic circle of the English place names must be determined by conducting a study based on the student book "Excel" adapted for Kazakhstan schools. In this study, the main toponymic categories have been identified (see Table 1): Choronyms – proper names of countries and states; Econonyms – proper names of cities, towns, and settlements; Hydronyms – proper names of water bodies.

Table 1 – Basic toponymic categories from Student's Books "Excel" (by Evans, Dooley, and Obee 2017)

Books	Choronyms	Econonyms	Hydronyms
Excel 5	The UK, the USA, Scotland, Northern Ireland, Australia	London, New York, Lisbon, Glasgow, Belfast, Stamford, Nottingham	The River Thames
Excel 6	England, the USA, Ireland, Scotland, Britain, Canada, Wales, Virginia	London, Los Angeles, Bath, Portsmouth, Kent, Edinburgh, Stratford, New York, Birmingham	The Great Barrier Reef, Niagara Falls, the Pacific Ocean, the Atlantic Ocean
Excel 7	the UK, Britain, England, the USA, Australia, Scotland, New Zealand	New York, Brisbane, London, Edinburgh, Kent	The Amazon River, the Arctic Ocean, Avon, the Southern Ocean
Excel 8	the UK, Britain, England, Scotland	London, New York, Stratford-upon-Avon	The Thames River, the Indian Ocean, the Atlantic Ocean,
Excel 9	Canada, England, the USA, Australia, Scotland, New Mexico	Congham, Castletown, Manchester, Oxford, Reading, Windsor, Lincoln, Whitby, Melbourne	The River Thames, the Great Lake, the River Clyde, , the Indian Ocean

Based on the study, key indicators of the English econonyms are found out and presented in the table below (see Table 2).

Table 2 – Basic topoformants of econonyms

Topoformant	Origin	Meaning	Example
-by	Old Norse	"settlement", "village"	Derby
-bourne	Old English	"large stream", "small river"	Melbourne
-burgh	Old English	"fortified enclosure"	Edinburgh
-chester	Old English	"camp", "fortification"	Manchester
-ford	Old English, Welsh	"ford", "crossing the road"	Oxford
-ham	Old English	"farm", "settlement"	Birmingham
-ing	Old English	"people of"	Reading
-mouth	Middle English	"mouth of the river", "bay"	Portsmouth

Based on the table above, toponyms are created by following certain principles inherited from the ancient languages that existed in Great Britain. However, most of the English toponyms presented in "Excel" books originated from elements of Old English. In addition, the majority of toponyms are motivated and present two thematic blocks: natural features and habitation.

According to a Russian linguist, V.V. Robustova, toponyms have a complex semantic structure, etymology, word formation, and numerous connections with other categories of the language. They lead us into the mysterious world of cultural traditions and customs of the target language country. In addition, the totality of place names creates the onomastic base of culture, not language. Since the same language can

serve as the official language in several countries, however, the culture recorded in their place names will be differentiated. Hence, each culture has its heroes, value orientations, and cultural heritage (Robustova, 2018:38).

Thus, toponyms are not only a means of implementing a linguistic component, but also one of the foundations for the implementation of a cultural approach in FLT. Referring to the views of an outstanding linguist, E.M. Murzaev, toponyms serve as landmarks in time and space creating the historical and cultural portrait of the country (Murzaev, 2006:205).

Concerning the most effective methods of developing SCC, the Comparative, Simulation, and Grammar-Translation methods should be underlined.

The Comparative Method is considered by a linguist, A. Nemesio as a particularly effective method for the formation of a cultural component that involves discussions and debates in the context of differences and similarities between two cultures. At this point, students discuss about traditions and customs of the studied country that differ to a greater extent from the native culture (Nemesio, 2011:5).

The Simulation Method is used to imitate actual events, problems, procedures, or skills to achieve proper interpretation of real-life situations related to the studied country. Students experience the situation and apply obtained cultural knowledge communicative skills, and critical thinking. This method contributes to the improvement of both cultural and communicative components of SCC (Dale and Barrett, 2017:48).

One of the traditional methods of teaching is the Grammar-Translation Method which can be used for the formation of linguistic component that involves the introduction of grammatical rules memorizing new vocabulary selected from the reading texts and learning the structure of the English language based on studying toponymic elements (Alimova, 2022:394).

The English toponyms can contribute to the formation of students' SCC including its main components by using the activities presented below (see Table 3).

Table 3 – Activities for developing the main components of SCC based on toponyms

Component	Activities
Linguistic component	<ul style="list-style-type: none"> • Studying word formation through toponymic elements such as topobases and topoformants; • Studying the semantic structure of the English toponyms; • Studying the motivation aspect of place names.
Cultural knowledge	<ul style="list-style-type: none"> • Watching documentaries on the geographical position and culture of English-speaking countries; • Reading about cultural achievements (literature, music, art, etc.); • Comparison between native and foreign traditions and customs.
Communicative skills	<ul style="list-style-type: none"> • Communication with peers; • Individual performances about the sights of studied country; • Classroom discussions and debates on relevant facts about the studied country; • Role-playing based on real-life situations related to the studied country.

To determine the effectiveness of using toponyms in the formation of students' SCC in FLT, a pedagogical experiment was conducted. Experimental work was carried out based on Kozybayev University. The experiment was based on the English toponyms received from “Excel” books for 5-9 grades consisting of ascertaining, forming, and control stages.

The purpose of ascertaining the stage was to identify the initial level of first-year-students' SCC. At this stage, such an empirical method as a questionnaire was applied and conducted among students of two groups: control and experimental. The questionnaire contained questions about the geographical location, associations with toponyms, history, culture, traditions, and customs related to the UK. To compare students' obtained outcomes of two groups, a questionnaire was conducted before the experiment and after its completion.

75 first-year students of Kozybayev University took part in the experiment. 40 learners were in the control group and 35 were in the experimental group. The initial level of SCC in the control and experimental groups was established with the help of a questionnaire containing open questions. The

assessment criteria of students' SCC have been accepted as follows: very low, low, average, high, very high. The same criteria were used in the diagnosis of the level of SCC after completion of the experiment.

Based on students' answers, the majority of participants had a low level of sociocultural knowledge, as well as narrow awareness about the history, culture, and people of the language being studied and some understanding of the English toponyms.

The formation of national identity, and the education of interethnic, ethnocultural, and multi-confessional tolerance must be carried out through the prism of toponyms perception not only by using the material of the English language but also with the involvement of regional toponymic systems of Kazakhstan, in our case, the toponymic landscape of the North Kazakhstan region. These events should be carried out not only with university students but should be started from the school. Besides, such a comparative approach contributes to the development of students' cognitive interest, their spiritual and moral education and forms the ethnolinguistic consciousness of the younger generation.

Conclusion

It is important to point out that students of the control group demonstrated positive outcomes at the end of the experiment. Their level of SCC has changed to some extent i.e. students reached from very low and low to medium level. On the other hand, students of the control group obtained cultural knowledge after the teaching process.

In line with the experimental group, there were the best results on the acquisition of SCC. Students' level of SCC has increased from low and medium to high degrees showing the positive trend of toponyms in the development of cultural knowledge.

Thus, the development of didactic assignments based on British place names has a great impact on the formation of students' SCC. This competence involves cultural knowledge, the ability to communicate situationally, and the comprehension of people's mentality. SCC is of major importance in establishing the dialogue of cultures since it functions as a means of communication with representatives of the target language country, and enriches our spiritual world.

The toponymic material should be presented in the educational process as cultural monuments of the target language country in the formation of students' sociocultural competence. Sets of assignments based on toponyms can be applied in the country study lessons.

To conclude, SCC is a key proficiency in the interaction with other culture bearers and can be achieved by the integration of toponyms in FLT. Toponyms represent natural language signs indicating particular fragments of topographical space and can be understood as the most precious memorials of the spiritual world, and verbal artifacts of the history of mankind. Meanwhile, they contribute to the complementation of human representations of the world picture. Thus, toponyms as nationally labeled units of the language help students to feel and better understand the national and cultural identity of the language.

Along with sociocultural competence, an important aspect of a child's personality formation is its moral component. It is possible to instill spiritual and moral values and love for the native land in the younger generation to preserve and transmit the spiritual heritage further by using local material from the toponymic landscape. In our case, we mean the study of the toponymic landscape of the North Kazakhstan region.

References

- Safina M.S. (2013) Formation of socio-cultural competence in foreign language teaching // *Linguistics and Literary Studies*. 2013. P. 80-83
- Philipson S. Renshaw P.D. (2013) Constructing educational achievements within a sociocultural framework of planes. 2013. P. 3-9
- Goncharova V.A., Petrochenko K.A. (2016) Toponyms as a resource of formation of students' country-specific competence in English lessons // *Philological sciences. Questions of theory and practice*. 2016. 189 p.
- Anuziene L. (2015) The structure of socio-cultural competence development // *Research and Realities*. 2015. P. 1-12
- Khayitova F. (2020) Principles of Toponyms classifications // *Philological sciences. Questions of theory and practice*. 2020. P. 73-79
- Evans V., Dooley J., and Obee B. (2017) Excel for Kazakhstan for 5-9 grades. 2017. URL: <http://audiolang.info/excel-for-kazakhstan/> (Date of application: 21.12.2022)
- The toponymy of England. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Toponymy_of_England (Date of application: 25.12.2022)
- Robustova V.V. (2018) *Zanimatel'naja onomastika: uchebnoe posobie*. - M.: «KDU», «Universitetskaja kniga», 2018. 1-142 s.

- Murzaev Je.M. (2006) Geografija v nazvanijah. -M.: Nauka, 2006. C. 1- 275
- Nemesio A. (2011) The Comparative Method and the Study of Literature // Comparative Literature and Culture. 2011. P. 1-9.
- Dale J.J. Barrett C.E. (2017) Simulation as a Classroom Teaching Method // School Educational Technology. 2017. 47-51 p.
- Alimova M. (2022) Grammar-translation method in teaching linguistics // Scientific progress. 2022. P. 394-396

Р.К. Садықова*

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: roza.sadikova@mail.ru

ИРАНДЫҚТАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ЭТИКЕТІНДЕГІ ТААРОФТЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. Мақала ирандықтардың қазіргі сөйлеу этикетіндегі кеңінен қолданылатын *таароф* жайында айтылады. Бұл – Иран мәдениетінде сыпайылық әдебінің бір түрі ретінде белгілі. Мәдениетаралық қарым-қатынас теориясы мен практикасы үшін таарофты барынша кеңінен зерттеу үлкен маңызға ие. Сол себепті мақалада таароф жайында ғалымдардың теориялық зерттеулеріне талдау жасалынады, сыпайылық теориясының негізгі постулаттары және парсы мәдениетіндегі сөйлеу этикетінің ұлттық ерекшеліктерінің мәселелері қарастырылады және соңында ирандықтардың күнделікті шынайы қарым-қатынаста қолданатын таарофтың лингвистикалық сипаты талданады.

Мақаланың мақсаты – ирандықтардың сөйлеу этикетіндегі таарофқа талдау жасау. Осыған орай, адресант пен адресат арасындағы қарым-қатынастың сыпайылық формада пайдалану ережелерін және иран халықтары арасындағы сөйлеу этикетіндегі *таарофтың* қолдану аясын лингвомәдениеттанымдық, салт-дәстүр тұрғысынан зерттеу. Мақаладағы мәселелерді зерттеу әдіснамасы лингвистика, әлеуметтану және прагмалингвистика салаларымен тығыз байланысты. Зерттеу барысында ирандықтардың сөйлеу этикетіне орай талдау, сипаттау, эмпирикалық және әлеуметтік ғылыми-зерттеу әдістері пайдаланылады.

Ғалымдардың зерттеулері көрсеткендей, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауы сол мекендегі қалыптасқан ұлттық менталитет пен өзіндік заңдарына, ережелер мен қағидаттарына негізделуі тиіс. Өйткені сол ортада өмір сүретін адамдар қоғамның дамуына сай өркендеп, жетілетіні рас. Кез келген адам немесе тіл үйренуші сол халықтың тілдік этикетін жүзеге асыру үшін тілін үйреніп жатқан елдің ділін, дүниетанымын, салт-дәстүрін білуі керек, себебі халықтар мәдениетіндегі өзіндік ерекшеліктердің бірдей болмауы – қарым-қатынастың жүзеге асуына кері әсерін тигізуі немесе кедергілер туғызуы әбден мүмкін. Тіл үйренуші Иран мемлекетіне баратын кезде, сол елдің мәдени, лингвистикалық және мінез-құлық айырмашылықтарын білгені мәдениетаралық қатысым үшін маңызды.

Зерттеу нәтижелерін ЖОО тәжірибесінде тіл үйренушілерге парсы тілін оқытуда және ізденушілердің ғылыми-зерттеу жұмыстарында қолдану тиімді болады.

Тірек сөздер: этикет, қоғам, орта, мәдени, сыпайылық, ұлттық

Р.К. Садықова*

Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Қазақстан

*e-mail: roza.sadikova@mail.ru

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ТААРОФ В РЕЧЕВОМ ЭТИКЕТЕ ИРАНЦЕВ

Аннотация. В статье рассматривается таароф, который широко используется в современном речевом этикете иранцев. Таароф известен, как вежливая форма в иранской культуре. Тщательное изучение таароф важно для теории и применения межкультурной коммуникации. Поэтому в статье анализируются теоретические исследования ученых о таароф, рассматриваются основные постулаты теории вежливости и вопросы национальных особенностей речевого этикета в персидской культуре, и, наконец, анализируется языковая природа таароф, употребляемых иранцами в повседневном реальном общении.

Цель статьи – проанализировать таароф в речевом этикете иранцев. В связи с этим изучить правила использования вежливой формы общения между адресантом и адресатом и сферы применения таароф в речевом этикете у иранских народов с точки зрения лингвокультуры и традиций. Методология исследования проблем в статье тесно связана с областями языкознания, социологии и прагмалингвистики. В ходе исследования речевого этикета иранцев используются анализ, описание, эмпирические и социально-научные методы исследования.

Согласно исследованиям ученых, при общении люди должны учитывать особенности национального менталитета того или иного народа, их законы, правила и принципы. Следует признать, что с процветанием общества, люди всесторонне развиваются и взрослеют. Обучающемуся иранскому языку важно знать культурные, языковые и поведенческие различия для межкультурного общения.

Результаты исследования могут быть эффективно использованы как в студенческих исследовательских проектах, так и в обучении персидскому языку.

Ключевые слова: этикет, общество, среда, культура, вежливость, национальный

R.K. Sadykova*

Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: roza.sadikova@mail.ru

THE LINGUISTIC CHARACTER OF TAAROF IN SPEECH ETIQUETTE OF IRANIANS

Abstract. The word taarof is widely used in the modern speech etiquette of Iranians. Taarof is known as a form of polite literature in Iranian culture. The thorough study of taarof is important for the theory and application of intercultural communication. Therefore, the article analyzes the theoretical studies of scientists about taarof, considers the main postulates of the theory of politeness and issues of national features of speech etiquette in Persian culture, and lastly it analyzes the linguistic nature of taarof used by Iranians in everyday real communication.

The purpose of the article is to analyze the taarof in speech etiquette of Iranians. In this regard, to study the rules of using the polite form of communication between the addresser and the addressee and the scope of application of taarof in speech etiquette among Iranian peoples from the point of view of linguistic culture and traditions. The methodology of researching the issues in the article is closely related to the fields of linguistics, sociology, and pragmalinguistics. Analysis, description, and empirical and social scientific research methods are used in the course of the research on the speech etiquette of Iranians.

According to the research of scientists, people's communication with each other should be based on the national mentality and its own laws, rules, and principles established in that place. Admittedly, it is true that people living in that environment prosper and mature according to the development of society. A learner of any language should know the mentality, worldview, and traditions of the country where he is learning the language in order to implement the language etiquette of that nation because cultural differences might have a negative impact on the relationship or create obstacles.

When a language learner travels to the country of Iran, it is important for intercultural communication knows the cultural, linguistic and behavioural differences of that country.

It is effective to use the results of the research in the teaching of the Persian language to language learners and in the research work of students.

Key words: etiquette, society, environment, culture, politeness, national

Кіріспе

Әр халықтың салт-дәстүрі, эстетикалық өзіндік талғамы, әдеп нормалары заман ағымына сай өзгеріп отыратыны табиғи құбылыс. Оның өзі тілде көрініп, сөйлеу әдебінің нақты қағидаттары ретінде сөйлеу этикетін айқындайды. Жалпы сөйлеу этикеті ұдайы қайтадан пайда болмайды, олар «әлеуметтік мұраның» тәсілі ретінде мәдени дәстүр бойынша ұрпаққа беріліп отырады.

Иран қоғамында сұхбаттасушыға қарапайымдылық таныту ізгі қасиет деп санайды және әр адам сөйлескен кезде сұхбаттасушыға өзінің сыпайылығы мен сауаттылығын көрсетуге тырысады, өйткені бұл жақсылық нышаны. Осы орайда бір-бірінің әлеуметтік жағдайын ескере отырып, сұхбаттасушыға қатысты жүгіну формаларын дұрыс қолдану өте маңызды. Парсы тілінде бұл іс әрекеттерді іске асыру мақсатында жағдаяттарға сәйкес көмектесетін есімдіктер мен етістік формаларының кең ауқымы бар. Біз, әсіресе шет тілінде сөйлегенде, белгілі бір елдің сөйлеу ережелерін және осыған байланысты «сөйлеу мәдениеті» және «сөйлеу әдебі» деген ұғымдарды тереңінен ұғынуымыз керек.

А.А. Алмазова сөйлеу мәдениеті туралы былай айтады: «Ауызша және жазбаша әдеби тілдің нормаларын меңгеру, сөйлеудің мақсаты мен мазмұнына сәйкес әр түрлі қарым-қатынас жағдайында пайдалана білу» [Алмазова, 2008: 26]. Яғни, сөйлеу мәдениетін меңгеру үшін алдымен әдеби тілдің заңдылықтарын меңгеріп, одан кейін түрлі тілдік құралдарды жағдаятқа қарай дұрыс қолдану. Сөйлеу мәдениетін меңгеру, демек, сөйлеушінің тәрбиелік деңгейімен қатар, тілді меңгеру деңгейінің сенімділігін көрсетеді (Алмазова, 2008: 26). Н.И. Формановскаяның ойынша, сөйлеу этикеті, бұл ««сен» немесе «сіз» осы жағдайда сәйкес келетін қарым-қатынас, сәлемдесу және қоштасу, кешірім мен алғыс, құттықтау мен тілектер, сыпайылықтың әртүрлі көріністерін таңдауға мүмкіндік беретін ұлттық ерекшелік және әлеуметтік бекітілген қарым-қатынас стереотиптері, әңгімелесушіге достық қатынас жасауы» (Формановская, 1990: 4).

Яғни, ол сөйлейтін тілдің ұлттық ерекшелігі мен мәдени дәстүрінің өзі халықтың сөйлеу әдебінен көрінеді, осы белгілі бір тілге тән негізгі сөйлеу формулаларын білу, біріншіден, шетелдікпен тез ортақ тіл табуға, екіншіден, оларды талдай отырып, осы халықтың мәдениеті мен дәстүрін, қоғамдағы қарым-қатынасты жақсы түсінуге, басқа мәдениеттердің тілге әсерін анықтауға мүмкіндік береді. Жалпы әр халықтың сөйлесуінде өзіндік сөйлеу этикеттері бар, сұхбаттасқанда сыпайы түрде «сіз» деп сөйлесу адамның мәдениеттілігін және оның өзінің қызметтесіне,

сұқбаттасына деген құрметін білдіреді. Тәрбиелі және көзі ашық іскер адам сұқбаттасы басшы немесе қармағындағы адам, өзінен үлкен не кіші болсын әрқашан қарым-қатынастың осы сыпайы формасын қолданады. Қатынастың «сен» формасын қолдану іскерлік жағдайда дұрыс емес. «Сен» тек жақын адамдар, құрдастар арасында ғана пайдалану орынды (Джельдыбаева, 2019). Мінез-құлық мәдениеті сыпайылық қағидаттарын жүзеге асыру ретінде сұқбаттасушылардың жанжалсыз табысты өзара әрекеттесуі үшін қажет (Бэни, 2022). Әдептілік теориясында Р.Лакоф сыпайылық үш стратегияда жүзеге асады: өз пікірін қабылдауға мәжбүрлеу; сұқбаттасушыға таңдау құқығын беру; әңгімелесушінің өзін жақсы сезінуі: достық қарым-қатынаста болу (Lakoff, 1973). Дж.Лич сыпайылықтың негізгі принциптерін «Principles of Pragmatics» (Лич, 1983) кітабында толығырақ талдайды. Автор сыпайылықты жомарттық, жанашырлық, келісім, мақұлдау және қарапайымдылықтың жиынтығы ретінде қарастырады.

Материал мен әдістер

Зерттеу жұмысымызда Ирандықтардың сөйлеу этикетіндегі таарофтың лингвистикалық сипаты талданды. Бұл зерттеуде сипаттама әдісі (сөйлеу этикетіндегі таарофтың зерттелуіне шолу жасалғанда) қолданылды, талдау әдісі (сөйлеу этикетіндегі таарофқа) талдау жасалғанда, лексикографиялық әдіс (сөз, сөз тіркестерін қарастыруда), жүйелеу әдісі (таарофқа қатысты сөздермен сөз тіркестерін топтастырғанда) пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Қоғамдағы адамның күнделікті қызметі әлеуметтік тәртіпке негізделеді және бұл тәртіп жеке адамдар мен топтық әлеуметтік сыпайылық арқылы жалғасады. Ирандық этикеттің өзегі – таароф (таароф). Бүгінгі таңда ирандықтардың сыпайылық әдебіне қатысты түрі «таароф» жасау мәдениеті. «Таароф» сөзіне байланысты әртүрлі сипаттамалар беріледі және ол жайында ғалымдар кеңінен түсіндіреді. «Таароф» ирандық мәдениеттің ерекше белгілерінің бірі ретінде шетелдік зерттеушілердің назарында. Соңғы кезде ирандықтардың сөйлеу этикетіндегі таарофтың кеңінен талқылануы, қазіргі парсы тілі дамуының айғағы.

Кейбір ғалымдар таарофты тарихи тұрғыдан қарастырса, басқалары лингвистикалық тұрғыдан зерттеген (Сорен, 2016). XVII ғасырдағы француз көпесі Жан-Батист Тавернье Иран туралы жазбаларында таарофты атап өтеді. Автор «таароф» сөзін әртүрлі мағынада, жағдайда және сыпайылық мағынасында да пайдалануға болатынын алға тартады. Ал парсы мәдениетінде тіпті басқа тілдерге қарағанда позитивті сыпайылық басым. Адресаттың алдын ала сұрауынсыз келесі тарапқа кеңес беруге, оның жеке өмірін талқылауға және т.б. жағдайда көмектесуге әзір екенін көруге болады. Тілдің коммуникативтік қызметін негізге ала отырып, Н.И. Формановская сөйлеу этикетінің мамандандырылған функцияларын, атап айтқанда: байланыс орнатушы, реттеуші, эмоционалды-модальды функцияларды және адресатқа бағыттау функциясын анықтайды (Формановская, 1990). Сонымен бірге автор сөйлеу этикетінің функцияларын қарастыра отырып, сөйлеу этикетінің қарым-қатынаста қандай орын алатынын, оның сөйлеу коммуникациясында қандай рөл атқаратынын және оның сөйлеу тіліндегі қарым-қатынастың жалпы контекстіне қалай кіретінін түсіну маңызды екенін атап өтеді. Осыған байланысты әртүрлі жағдайларда вербалды қарым-қатынастың тұрақты формулалары деп аталатын: қоштасу, сәлемдесу, кешірім сұрау, үндеу, өтініш және басқалары көптеген зерттеушілердің көзқарасына түседі (Формановская, 1990).

«Таароф» парсы тіліне енген араб тіліндегі «арафа» («білу», «білім алу») лексемасынан бастау алады, алайда бұл ұғымның мазмұны парсы тілінен шыққан. Мұхаммед Моинның бес томдық парсы тілінің түсіндірме сөздігінде «таароф» лексемасына былай анықтама берілген:

- 1) бірін-бірі тану;
- 2) сыпайылық жасау;
- 3) қайырымдылық жасау;
- 4) танысын таныстыру;
- 5) қарсы алу;
- 6) сыйлық беру (Моин, 2005).

Дехходаның 16 томдық сөздігінде жоғарыда айтылғандардан басқа мынадай мағыналарын да кездестіруге болады: «жиналыста /бір жерге кіре берісте сәлем беру; рәсім/ шара өткізу» (Деххода, 1998). «Парсыша-орысша сөздікте» Ю.А. Рубинчик "таароф" сөзінің бірнеше мағыналарының аудармасын ұсынады:

1) сыпайылық алмасу; 2) рәсімдерді сақтау; 3) сыйлау (сыйлық) (Рубинчик, 1983);

«Таароф» лексемасының қазақ тіліне аудармасы көп жағдайда контекстке байланысты анықталатынын және көп алуандығымен сипатталатынын айта кеткен жөн. Сондай-ақ әлі күнге дейін таароф жайында қазақ тілінде зерттеулер жоқ. Жоғарыда аталған мағыналардан басқа, жағдайға байланысты «таароф» біздің тілде мақтау, әдептілік, дәстүр, ұсыныс, шақыру деп аударуға болады. Ирандық сыпайылықтың ресми және дәстүрлі сипаты бар, ал орыс мәдениетінде «шынайылық, турашылдық, шыншылдық салтанаттылық пен этикеттің қатаң сақталуы жоғары бағаланады (Ахмади, 2014). Егер орыс мәдениетінде сыпайылық жалпы қабылданған мінез-құлық ережелерін сақтауды (бұзбауды) білдірсе, парсы мәдениетінде басқаларға құрмет пен көңіл бөлуді белсенді түрде көрсетеді (Ахмади, 2015). Дегенмен, ирандық мәдениеттің бұл сөзді түсіндіру және мәдениетаралық қарым-қатынас үшін ерекше маңызды басқа тілдердегі лайықты баламасын табу әрекеттері жасалады. Кейбір филологтар бұл терминді былай ұсынады: «комплимент» (Ахмади, 2015), ал басқалары – «рәсім». Ирандық таарофтың мәніне ең жақыны, біздің ойымызша, «ирандық сыпайылық» терминін қолдануды ұсынатын Сорен Фаиктің анықтамасы (Сорен, 2016).

М. Шафаги мен Ю.А.Зотованың «Орыс және парсы тілдерінің этикеттік сөйлеу актілеріндегі «Ар-намыс» концепті» деген мақаласында таароф жайында жақсы зерттеулер жүргізген. Бұл мақалада орыс және парсы тілдерінің мысалында «намыс» ұғымы мен оның сөйлеу этикетінің формулаларындағы көрінісін салыстырады. «Таароф» ирандық қоғамда ерекше рөл ойнайды және сол ортаның этикет ережелерінің қалыптасқан жиынтығы. Авторлар осы сөздің мағынасын, орыс тіліндегі қажетті баламаларын береді, мәдени құбылыстың негізгі сипаттамаларын түсіндіреді (Шафаги, 2018). Ал Фатэмэ Ахмади Бэнидің «Ирандық сөйлеу этикетіндегі таароф» деген мақаласында ирандық және ресейлік коммуникативті мәдениеттердегі әдептілік үлгілері арасындағы мәселелеріне арналған. Мақалада парсы мәдениетіндегі таароф – сыпайылық әдебіне көбірек көңіл бөлінеді. Таароф қазіргі Иран қоғамының өмірінде және ирандықтардың шетелдіктермен коммуникативті қарым-қатынасында маңызды рөл атқарады. Мақалада сыпайылық теориясының негізгі постулаттары және парсы мәдениетіндегі сөйлеу этикетінің ұлттық ерекшеліктерінің мәселелері қарастырылады. Парсы тілі тасымалдаушыларының шынайы күнделікті әңгімелерін талдау негізінде Ирандағы күнделікті мәдениетаралық қарым-қатынастың сипатының маңызды сипаттары ашылады. Сондай-ақ, күтпеген кездесу жағдаяты және соған байланысты қонаққа шақыру қарастырылады. Стереотиптік шақыру және бас тарту формулалары талданады (Бэни, 2022).

Хуршидном Аббастың «Таароф жайында» деген мақаласында таароф – біздің қоғамда кең таралған сыпайылық нормаларының бір түрі деп беріледі. Бұл норманы міндетті ететін нәрсе оның әлеуметтік қарым-қатынастар мен күнделікті өзара әрекеттесулерге тигізетін әсері болып табылады және ол дәстүрлі мінез-құлық түрі ретінде көрінуі мүмкін (Хуршидном, 2010). Таароф жасау – әрқашан шынайылықтың белгісі, Иранда күнде қолданылатын әдеттердің бірі болған таарофты тәулігіне талай мәрте айтып куә боламыз. Бұл күнделікті қарым-қатынаста ресми және бейресми түрде жүзеге асады (Хуршидном, 2010).

Мухаммад Джавад Таввакколи Ханики мен Сурио Ваһеданидің «Таароф» жайындағы ғылыми зерттеулерінде былай жазылады: «таароф» – Иран мәдениетінде әлеуметтік сыпайылық әдебінің бір түрі ретінде ерекше орын алады және құрмет көрсету болып табылады. Барлық мәдениеттер арасында әлеуметтік этикет саласында тұрақты және ортақ үлгілері бар, бірақ бұл үлгілердің әр мәдениетте қалай қолданылатыны өзінің құндылықтары мен сенімдер жүйесіне немесе өзіндік «семантикалық және символдық жүйесі» бар. Ол сыпайылық әдептің мақтауға қатысы болуы немесе керісінше болуы да мүмкін (Ханеки, 2022). Таароф немесе тароф (парсы: تعارف, парсыша айтылуы: [taarof] – парсы сөзі, ол ирандық мәдениетті немесе әдептілік өнерін білдіреді, ол құрмет пен әлеуметтік дәрежеге баса назар аударады («Ta'rof – Understanding Iranian Culture». Достар арасындағы немесе үй иесі мен қонақтың арасындағы таароф достықтың құндылығын дүниедегі барлық нәрселерден бірінші орынға қояды.

Таароф – бұл Иран мәдениетіне тән нәрсе әлеуметтік қарым-қатынас тәсілі, кейде өтірік пен екіжүзділікте болуы мүмкін. Таароф дұрыс және бұрыс болып екі түрде болады (Ханеки, 2022). Ахмед Изади таароф ирандықтардың мәдени болмысының маңызды құрамдас бөлігі және ирандықтардың әдет-ғұрып әдептіліктерінің ажырамас бөлігі екенін дәлелдейді. Оның пікірінше, ол

тек ирандықтардың қарым-қатынасында ғана емес, мәдениетаралық қарым-қатынасында да маңызды рөл атқарады (Изади, 2018). Басқа мәдени ортаның өкілдері ирандық таарофты стереотиптер тізбегінің алмасуы ретінде қабылдайды. Таароф – парсы тілінің көркем, кейде поэтикалық қолданысы. Ол прагмалингвистикада зерттеледі. Сорен Фаика таарофта өзінің постулатының 4 негізгі компонентін анықтайды:

- 1) коммуниканттарға құрмет;
- 2) әңгімелесушінің өз еркіне қарсы сөйлеу әрекетіне міндетті оң жауап беру (сөйлеуші өзін ыңғайсыз жағдайда сезінсе де);
- 3) қонақжайлылық;
- 4) қарапайымдылық (Сорен, 2016).

Нәтижелер және талқылау

Біздің көзқарасымыз бойынша, таароф – ирандық этикеттің ауызша және вербалды емес ережелерінің қалыптасқан жиынтығы. Таароф – комплимент, шақыру, алғыс айтудың сөйлеу жағдаяттарын белгілі бір дәрежеде қамтығанымен, бұл сөйлеу әрекеттеріне әрқашан дәл сәйкес келе бермейді. Ол үлкен жиілікпен, қалыптасқан формулаларды қайталаумен, салтанаттылықпен, әсірелеушілікпен, жағымпаздықпен сипатталуы мүмкін. Көп жағдайда таароф шақыру, сәлемдесу, қоштасу, сәлемдесу (қонақ күту), алғыс айту әрекеттерінде жүзеге асады. Таарофтың құрамдас бөлігі – қарапайымдылық. Мұндай түсінбеушілікке мысал ретінде дүкенде немесе таксиде шетелдік турист өнімнің немесе қызметтің бағасы туралы сұрағына жауап ретінде [qabele shoma ra nadare]

«сіз оған лайықты емессіз» деп беріледі. Мысалы дүкенде ақша төлемекші болған сатып алушыға قابل شما را نداره [qabele shoma ra nadare] деп сатушы айтады, сондай-ақ مهمان من باشيد [mehmane man boshid] менің қонағым болыңыз, яғни мағынасы ақшаңызды төлемей-ақ қойыңыз, менің қонағым болыңыз деп айтады. Мұндай сыпайылық алмасуға ирандықтардың сөйлеу этикетінде кездесетін көліктің алдында отырған кісі арттағы кісіге немесе басқа орында артқы жақта отырған ирандықтан кешірім сұрауы мүмкін. Мәдениеттің мұндай ерекшелігін білетін адам бұған таңғалмауы керек және өз кезегінде жауап ретінде жағымды бірдеңе жасауы немесе айтуы керек, мысалы: gol post-o ru nadare, орыс тілінде «У цветка нет лица и спины», қазақ тілінде былай аударуға болады: гүлдің беті мен арқасы жоқ.

Парсы тіліндегі «таароф» сөзінің кең мағыналы және өзіндік ерекшелікке ие. Кейбір сыпайылық тактикасына негізделген сөздердің, ауызша сөйлеуде қолданылуы «таароф» деп аталады. У. Биман таарофтарда қолданылатын тілдік құралдардың кем дегенде үш сипаты болуы керек деп жазады:

1. Оларда басқалардың мәртебесін көтеретін болуы керек.
2. Олар сұқбаттасушының мәртебесін төмендетін элементтерді сақтауы керек;
3. Олар ешқандай логикалық қайшылықсыз өзара әрекеттесуге қатысатын барлық тараптар үшін жоғарыда аталған екі санаттағы элементтерді бір уақытта пайдалануға мүмкіндік беретін ауыспалы құрылымға ие болуы керек (Биман, 2002).

Парсы мәдениетінде таарофты қамтитын сөйлеу сыпайылықты вербализациялаудың негізгі стратегияларының бірі болып табылады. Бұл сыпайылықты өз кезегінде сөйлеу мәнеріне қарай жоғары және төмен деп жіктеуге болады. Барлық таарофтар жоғары сөйлеу мәнерін қалыптастыра бермейді, кейбіреулерінде жаргон да бар.

Парсы тілінде таароф өзінің мәнерлілігімен, сөз шеберлігімен ерекшеленеді. Онда көптеген әдет-ғұрыптық сөйлеу бірліктері арқылы берілген. Мысалы, ирандықтар көптен бері бір-бірін көрмесе, кейін кездескен кезде: چشم ما روشن [cheshme ma roshan]. Яғни аудармасы «Көзім қуаныштан жарқырайды» деп беріледі. Егер біреуді мақтау керек болса, мақтауға жауап ретінде ирандықтар жиі жауап береді: / چشم ها يتان قشنگ می بيند [cheshmatun gashang mibinand] сенің көзің оны әдемі көреді. Мұнда әңгімелесушіге қарапайымдылық және іззет құрмет көрсетеді. «Менде бар нәрсе шынымен де соншалықты әдемі емес, ол сізге әдемі болып көрінеді, өйткені сіздің көздеріңіз оны әдемі көреді» деген мағынада айтылады. Али Акбар Сулейманидің таарофты былай түсіндіреді: Иран мәдениетіндегі таароф қоғамдағы кең ауқымды мінез-құлықтарды қамтитын өзара құрмет пен әлеуметтік дәрежеге мән берудің үлгісі болып табылады (мысалы, ер адамның әйелге есікті ашуы немесе есік алдында әріптестерінің кіруі үшін ылтипатылық көрсетуі).

قربان شما [qorbane shoma] мен сен үшін өзімді құрбан етемін. Яғни шынайылықты көрсетеді. Таароф тілі діни лексиканы жиі қолданумен де сипатталады. Мысалы, қоштасқанда: خدا نگهدار [xoda negahdar] Құдай сені сақтасын! Сізді қолдасын! خدا قوت [xoda qovvat] Құдай қуат берсін!

1-Кесте – Сөйлеу этикетіндегі кейбір таарофтың берілуі мен қолданылуы

Сөйлеу этикетіндегі кейбір таарофтың берілуі	Қолдануы
خواهش، خواهش می کنم [xaesh, xaesh mikonam] өтіну, өтінемін	жағдаятқа негізделген шақыру кіру, отыру, алу және т. б.
آفتاب از کدوم طرف در اومده؟ [oftab az kodom taraf dar omade] күн қай жақтан шықты?	әдеттегі тәртіпке қайшы мінез-құлықтың пайда болуы; мысалы, әлдекім досына ұзақ уақыттан кейін қонаққа барса, телефон соғып, хабар жіберсе соған қарата айтылады.
از شما به ما رسیده [az shoma be mo raside] сізден бізге жетті	әрқашан жақсылық жасағанды білдіреді; адамға қызығушылықтың бір түрі және алғыс пен ризашылық көрсету
التماس دعا [eltemase doaa] бата сұрау, дұға жасау	басқалардан жақсы дұға сұрау, әдетте қажылыққа баратын немесе ғибадат жасайтын адамнан сұрау
استدعا می کنم [estedaa mikonam] өтіну	өтініш жасағанда қолданылады
بازم این ورا تشریف بیارین [bazam in bar tashrif biarin] тағы да мына / біздің жақтарға келіңіз	қайта шақырғанда пайдаланылады
به پای هم پیر شدن [be pai-ie ham pir shodan] ерлі-зайыптылық өмірде бірге өмір сүру, бірге қартаю	тілек білдіргенде қолданылады
ببخشید پشتم به شما ست [bebaxshid poshtam be shomast] кешіресіз, артқы жағым сізге қарады	артқы жақтағы отырған кісіден кешірім сұрау /әдетте көліктің алдыңғы жағында отырған кісі артқы жағында отырған кісіге қаратып айтады
جای شما خالی [zhaie shoma [xali] сіздің орныңыз білінді	«сіздің орныңыз білінді» деген әдетте адам салтанатты кешке немесе соған ұқсас іс-шараларға қатысып, оны басқа адамға сипаттап, екінші тараптың орны білінгенін көрсетуде қолданылады
دوستان به جای ما [dustan be zhaie mo] орнымызды достарымыз толтырды	«сздің орныңыз білінді» дегенге екінші тарап «орнымызды достарымыз толтырды» деп жауап бергенде қолданылады
چشم تون روشن [zheshmoeton roushan] көзайым болсын	бұл жақсы хабар алған немесе басында бір жақсылық болған адамды құттықтап, жарқын көздер айтуды білдіреді.
خسته نباشی / خسته نباشید [xaste nabashi] Шаршамаңыз	бір жұмысты істеп жатқан да немесе істеп бітірген де «шаршамаңыз» деп айтылады.
خوش خبر باشی [xosh xabar bashi] жақсы хабар күтіңіз	жақсы хабар беру; жақсылыққа жору, жақсы хабар кутуде қолдану
دست شما درد نکته [daste shoma dard nakone] Қолыңыз дерт көрмесін	алғыс айтуда қолданылады

<p>چه عجب شد که یاد ما کردید! [Che ajab shod ke yade mo kardid!] Қандай ғажап бізді есіңе түсірдің!</p>	<p>көптен келмей, келген кісіге немесе көптен хабарласпай кеткен кісіге қарата айтылады</p>
<p>زیر سایه شما [zire sayae shoma] сіздің саяңыздың/ көлеңкеніздің астындамын</p> <p>من مديون مهر و محبت شما هستم [man madyaone mehr o mohabbate shoma hastam] мен сіздің махаббат пен сүйіспеншілігіңізге қарыздармын</p>	<p>бұл тіркестегі сая/көлеңкенің мағынасы мейірімділік, рақымдылық, махаббат және осыған ұқсас мағыналарды білдіріп, адам «сенің көлеңкенің астындамын» десе, қарсы жақ: мен сіздің махаббат пен сүйіспеншілігіңізге қарыздармын деп айтады.</p>

Қорытынды

Ирандық ортада халықтардың сөйлеу әдебі сол елдің қоғамының біте қайнасқан ережелері мен қағидаттарына, сыпайылық қарым-қатынасының және ұлтқа тән менталитет негізінің принциптеріне сүйенеді. Жалпы халықтардың сөйлеу этикеті қалыптасқан үрдіспен заман ағымына сай дамып, жетіліп келесі ұрпаққа жеткізіледі. Сондықтан мәдениет пен дәстүр бір-бірімен үнемі байланыста болып, сол қоғамдағы ұлттың тарихи жетілуінің нәтижесі болуы керек.

Жоғарыда атап өткеніміздей парсы сөйлей әдебіндегі кейбір лексемалардың қазақ тілінде баламасы жоқ екені белгілі болды, ал кейбір парсы мен қазақ сөйлеу әдебінде мағынасы бірдей қолданылатын лексемалар бар. Атап айтсақ, سفر بخیر! [safar bexeir] сапарың оң болсын немесе жол болсын! دست شما درد نكنه! [daste shoma dard nakone!] Қолыңыз дерт көрмесін! سلام برسويد! [salam berosanid!] Сәлем айтыңыз! غم نينيد! [gam nabinid!] Мұңаймаңыз! Мұндай сөздер парсы тілін үйренушілерге жеңіл болады. Зерттеу нәтижелерін ЖОО тәжірибесінде тіл үйренушілерге парсы тілін оқытуда және ізденушілердің ғылыми-зерттеу жұмыстарында қолдану тиімді болып табылады.

Жалпы сөйлеу этикетін пайдалануда ұлттық дәстүр, әдет-ғұрыптан басқа, тәрбие де негізгі рөл ойнайды. Өйткені сол қоғамның адамы өз ұлтының тәрбиесі мен әдебін үйреніп жетіледі. Бұдан тілдік этикеттің әр ұлт иесі болмысының нәтижесі екендігін айтуға негіз бар.

Себебі адамдар қоғамның дамуына сай дамып, өркендеп отырады және олар сол елдің менталитетін, дүниетанымын, салт-дәстүрін білуі керек, себебі халықтар мәдениетіндегі өзіндік ерекшеліктердің бірдей болмауы – тілдік байланыстың жүзеге асуына кері әсерін беруі немесе кедергілер туғызуы әбден мүмкін. Егер сол елдің тілін меңгеріп жатқан тіл үйренушілер ирандықтардың сөйлеу этикетіндегі таарофтардың қолданылу аясын білмесе, сол ортада ирандықтармен қарым-қатынас жасау қиынға соғары анық.

Әдебиеттер

Алмазов А.А. (2008). Русский язык и культура речи: учебное пособие для студентов. - М.: Центр ВЛАДОС, - 2008. -176 с.

Ахмади З. (2014). Вежливость и понятие «таароф» в иранской культуре // «Наука и школа». -2014. -№3.-С. 102-105

Бэни Ф.А. (2022). Таароф в иранском речевом этикете.//Вестник. РГТУ.Серия «Литературоведение. Языкознание. Культурология». -2022. №1 (8-2). -299-316 С.

دهخدا ا (1998). لغت نامه دهخدا. انتشارات دانشگاه تهران. 1301ص.

Джельдыбаева Р.Б., Садықова Р.К. (2019). Қытай және парсы тіліндегі сыпайылық категориясы және сәлемдесу формалары. «Хабаршы» журналы». -№2(61).-2019. -223-229 бб.

Izadi A. (2018) Exploring Iranian compliments //Journal of Linguistic Research.-2018. -№2,-67–82 pp.

Lakoff R.T. (1973). The logic of politeness or minding your P's and Q's. Papers from the Ninth Regional Meeting of Chicago Linguistic Society. Chicago: Chicago Linguistic Society. -1973. -292-305 pp.

Leech G.N. (1983). Principles of Pragmatics. London and New York: Longman.-1983. P.250.

معین م. (2005) فرهنگ فارسی (متوسط) شامل یک مقدمه و سه بخش: لغات، ترکیبات خارجی. اعلام حاوی: لغات و اصطلاحات فصیح. - جلد 1. -2005. -1586 ص.

Рубинчик Ю. (198) Персидско-русский словарь. -Москва. -И: Русский язык. 2 т. -1983. -1664 с.

Soren F.(2016) Courtesy and compliments in Iran. Journal of Iranian Studies. №1, -2016. 105-124 pp.

خانیکى م.ت، ث. وجدانى (2022) بررسی حدود رفتار های تعارفی از دیدگاه معصومین (علیهم السلام). مجله دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی. سال سوم. شماره 24، اردیبهشت 2022. -15 ص.
خورشیدنام ع. (2010) درباره تعرف. نشریه: برگ فرهنگ. شماره 20. -2010. -182-195 ص.

Шафаги М., Зотова Ю.А. (2022). Концепт «Честь» в этикетных речевых актах русского и персидского языков // Русский язык за рубежом. -№1.-2022.С.40-49

Формановская Н.И. (1990). Речевой этикет. Русско-английские соответствия: Справочник.-М.:Высшая школа,-1990.-95с.

References

- Almazov A.A. (2008). Russkiy yazyk i kul'tura rechi: uchebnoye posobiye dlya studentov vyssh. i sred. spets. uchebn. zavedeniy, obuchayushchikhsya po defektolg. spetsial'nostyam. -M.:Tsentr VLADOS, 2008.-176 s. [Russian language and speech culture: a textbook for students.- M.: VLADOS Center, -2008. -176 pp.] (in Russian).
- Akhmadi Z. (2014). Vezhливost' i ponyatiye «taarof» v iranskoy kul'ture // Nauka i shkola. -2014. -№3.S.-102-105 [Politeness and the concept of “taarof” in Iranian culture // “Science and School”. -2014. -No. 3.- 102-105 pp.] (in Russian).
- Beni F.A. (2022). Taarof v iranskom rechevom etikete. Vestnik. RGTU. Seriya «Literaturovedeniye. Yazykoznaniiye. Kul'turologiya». -2022. -№1 (8-2).-299-316 S. [Taarof in Iranian speech etiquette.//Bulletin. RGTU. Series “Literary Studies. Linguistics. Culturology”. -2022. No. 1 (8-2). -299-316 pp.] (in Russian)..
- Dehxoda A.(1998). Logat name-ie Dehxoda. Entesharat-e daneshgah-e Tehran. -1998.-1130 s. [Dehkhoda dictionary. Publications of Tehran University. 1998. 1130 p.] (in Persian).
- Djeldibayeva R.B., Sadyqova R.K. (2019). Qıtay jāne parsı tilindegi sıpayılıq kategoriyası jāne sälemdesw formaları. «Xabarşı» jwrnalı.-№2(61). -2019.-223-229bb. [Politeness category in Chinese and Persian and greeting forms. Khabarshi magazine. - No. 2(61). - 2019. pp. 223-229] (in Kazakh).
- Izadi A. (2018). Exploring Iranian compliments. Journal of Linguistic Research. -№2, pp. -67–82. (in Persian)
- Lakoff R.T. (1973). The logic of politeness or minding your P's and Q's. Papers from the Ninth Regional Meeting of Chicago Linguistic Society. Chicago: Chicago Linguistic Society, -1973.p.- 292-305. (in English).
- Leech G.N. (1983). Principles of Pragmatics. London and New York:Longman.-1983. p.250. (in English).
- Moin M. (2005). Farhange farsi (motavaset) shamel yek moqadame va se baxsh: Loqat, tarkibate xoreji.-Elame Habi:Logat ba estelahate fasih. Jelde 1.-2005.-1586s. [Farhang Persian (intermediate) including an introduction and three parts: vocabulary, foreign compounds. The announcement contains: eloquent words and expressions. Volume 1. 2005-. 1586 p.] (in Persian).
- Rubinchik YU.A. (1983). Persidsko-russkiy slovar'. Moskva. -I: Russkiy yazyk. 2 t. -1983. -1664 s. [Persian-Russian dictionary. - Moscow. -И: Русский язык. 2 т. -1983. -1664 p.] (in Russian).
- Soren F.(2016). Courtesy and compliments in Iran. Journal of Iranian Studies. . -№1, pp. -105-124. (in English)
- Xaneki T.M.,Vahedani S.Barrasi hodude raftarhaie taarofi az didgahe masumin 'liham al salam. Majale Dastavardhaie nouin dar Motalate olum-e ensani. Sale sevome.-№24, Ordubesht. 2020.-15 s. [Examining the limits of complimentary behavior from the point of view of the innocent (peace be upon them). New achievements magazine in Humanities studies. Third year. Number 24, May 2022-. 15 p.] (in Persian).
- Xurshidinam E. Darbarye Taarof. Nashrye:Barge Farhang. -№20.-2010.-182-195 s. [About the tariff. Publication: Bargh Farhang. Number 20-. 2010 - 182-195 p.] (in Persian).
- Shafagi M., Zotova YU.A. (2022). Kontsept «Chest'» v etiketnykh rechevykh aktakh russkogoi persidskogo yazykov // Russkiy yazyk za rubezhom.-№1.-2022.-40-49 S.[The concept of “Honor” in etiquette speech acts of Russian and Persian languages // Russian language abroad. -№1. S. -2022.-40-49 (in Russian).
- Formanovskaya N.I. (1990). Rechevoy etiket. Russko-angliyskiye sootvetstviya: Spravochnik.-M.:Vysshaya shkola,-1990.-95s. [Speech etiquette. Russian-English correspondences: Directory.-M.: Higher School,-1990.-95p.] (in Russian).

П.С. Сыдық^{ID*}, К.К. Садирова^{ID}

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
*e-mail: sydykperizat@gmail.com

ТІЛДІК РЕФЛЕКСИЯ: САНА МЕН ТІЛ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚАТЫНАСЫ

Аннотация. Мақалада тілдік рефлексия мәселесі, оның сана мен тіл қызметінің байланысы арқылы жүзеге асуы қарастырылды. Тілдік рефлексия мәселесі – қазіргі қазақ тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі. Рефлексияны тілмен байланыста қарау тілдік рефлексия ұғымына негіз болды және оны анықтауда тілдің маңызды құрал екендігі көрсетілді. Адамның санасында қабылданған ақпараттың қорытылып тіл арқылы материалдануы немесе вербалдануы тілдік рефлексия ұғымымен сәйкеседі.

Ғылыми жұмыста тілдік рефлексия үдерісінің моделі ұсынылды. Тілдік сананың деңгейлері жайындағы ғылыми түсініктерге шолу жасалып, тіл мен сана қатынасының көрсеткіші ретінде ақпараттың тілдік бірлікпен таңбаланып, сөйлеушінің өз байламдарын беруі А.Құнанбаевтың бір өлеңінен алынған үзіндіні талдаумен ұсынылды. Сөйлеу фактілерінде қолданылатын тілдік бірліктер менталдық аспекті тұрғысынан қарастырылды. Зерттеу жұмысында *сана*, *тілдік сана*, *рефлексия*, *рефлексив* терминдеріне берілген анықтамалар ұсынылып, мәні ашылды. Мақалада анализ, синтез, сипаттау және модельдеу әдістері қолданылды, тіл мен сана, тіл мен рефлексия ұғымдарының арақатынасын анықтаған ғылыми еңбектер негізге алынды.

Мақаланың мақсаты – тілдік рефлексияның жүзеге асу үдерісіндегі сана мен тіл қызметінің қатынасын талдау мен тілдік рефлексияның орын алу моделін ұсыну. Бұл мақсатқа жетуде рефлексия терминінің түрлі ғылым саласында қолданылуына қатысты теориялық мәліметтерді жинақтау, тілдік рефлексия мәселесін зерттеген еңбектерге шолу жасау және тілдік рефлексияның орындалу үдерісінің моделін анықтау мен соған сай тілдік бірліктерді талдау кіреді.

Тірек сөздер: сана, тілдік сана, сөйлеу фактісі, рефлекс, рефлексия, рефлексив, менталды модус, эксплицитті рефлексивтер

П.С. Сыдық*, К.К. Садирова

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Казахстан
*e-mail: sydykperizat@gmail.com

ЯЗЫКОВАЯ РЕФЛЕКСИЯ: ВЗАИМОСВЯЗЬ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЯЗЫКА И СОЗНАНИЯ

Аннотация. В статье рассмотрена проблема языковой рефлексии, ее реализация через взаимосвязь сознания и языковой деятельности. Проблема языковой рефлексии является одной из актуальных проблем в современном казахском языкознании. Рассмотрение рефлексии по отношению к языку формирует основу концепции языковой рефлексии, и было показано, что язык является важным инструментом в ее определении. Материализация или вербализация информации, поступившей в сознание человека посредством языка, соответствует понятию языковой рефлексии.

В научной работе предложена модель процесса языковой рефлексии. Произведен обзор научного понимания уровней языкового сознания, маркировка информации языковой единицей и передача мыслей говорящего как показатель связи между языком и сознанием была представлена анализом отрывка из стихотворения А. Кунанбаева. Лингвистические единицы, употребляемые в речевых фактах, рассматривались с точки зрения ментального аспекта. В исследовательской работе даны определения терминов *сознание*, *языковое сознание*, *рефлексия*, *рефлексив* и раскрыто их значение. В статье использованы методы анализа, синтеза, описания и моделирования, основанные на работах исследователей концепций языка и сознания, языка и рефлексии.

Цель статьи - проанализировать взаимосвязь сознания и языковой деятельности в процессе языковой рефлексии и представить модель языковой рефлексии. Достижение этой цели включает в себя сбор теоретических данных, связанных с употреблением термина «рефлексия» в различных областях науки, обзор работ, изучающих проблему языковой рефлексии, определение модели процесса языковой рефлексии и соответствующий анализ языковых единиц.

Ключевые слова: сознание, языковое сознание, речевой факт, рефлекс, рефлексия, рефлексив, ментальный модус, эксплицитные рефлексивы

P.S. Sydyk*, K.K. Sadirova

¹K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan
*e-mail: sydykperizat@gmail.com

LANGUAGE REFLECTION: THE RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND CONSCIOUSNESS ACTIVITY

Abstract. The article deals with the problem of linguistic reflection and its implementation through the relationship between consciousness and linguistic activity. The problem of linguistic reflection is one of the urgent problems in modern Kazakh linguistics. Consideration of reflection in relation to language forms the basis of the concept of language reflection, and language has been shown to be an important tool in its definition. The materialization or verbalization of information that entered the human mind through language corresponds to the concept of linguistic reflection.

The scientific work proposes a model of the process of language reflection. A review of the scientific understanding of the levels of linguistic consciousness was made, and the marking of information by a language unit and the transmission of the speaker's thoughts as an indicator of the connection between language and consciousness was presented by an analysis of an excerpt from A. Kunanbayev's poem. Linguistic units used in speech facts were considered from the point of view of the mental aspect. In the research work, definitions of the terms *consciousness*, *linguistic consciousness*, *reflection*, and *reflexive* are given and their meaning is revealed. The article uses methods of analysis, synthesis, description, and modeling based on the work of researchers of the concepts of language and consciousness, language, and reflection.

The article aims to analyze the relationship between consciousness and language activity in the process of language reflection and present a model of language reflection. Achieving this goal includes the collection of theoretical data related to the use of the term "reflection" in various fields of science, a review of works that study the problem of language reflection, the definition of a model of the process of language reflection and the corresponding analysis of language units.

Key words: consciousness, linguistic consciousness, speech fact, reflex, reflection, reflexive, mental mode, explicit reflexives

Кіріспе

Тілді оның иеленушісімен, сөйлеушімен бірлікте зерттеу қазіргі кезде маңызды зерттеулерге негіз болып, жаңа бағыттармен ұштасуына ықпал етіп отыр. Тіл ғылымына елеулі серпін берген психология, информатика, лингвистика, философия мен нейробиологияда қолданылатын әдістердің жиынтығы қазіргі когнитивистика (таным теориясы) ғылымында адам санасының жұмыс жасау қағидаларын түсіндіруде қолданылады. Тілді антропоэлектік көзқарас тұрғысынан зерттеуде оны ойлау жүйесімен бірге қарастыру қажеттілігі туындады. Бұл жайында Гарвард университетінің профессоры, нейрпсихолог Стивен Пинкер өзінің «Тіл – инстинкт» атты кітабында дәлелді де нақты тұжырымдар арқылы егжей-тегжейлі түсіндіреді: «Тіл қабілетін зерттеген жаңа ізденістер біздің түсінігіміздегі тілге, оның адам өміріндегі рөлі мен адамзаттың оған деген ұғымына төңкеріс жасады. Білімді адамдардың көпшілігінің тіл туралы қалыптасқан өзіндік пікірі бар. Олар оны адам мәдениетінің өте маңызды өнімі, біздің емеурін-белгілеріміздің, қарым-қабілетіміздің ең мәндісі (квинтэссенция) әрі жан-жануардан бөлектеп тұратын теңдессіз табиғи феномен деп біледі. Сондай-ақ, тіл мен сананың өзара сіңісіп, белгілі бір тілдің белгілі бір сана қалыптастыратыны, сөйтіп, әр тілде сөйлеушілердің өмірді әртүрлі түсінетіндері байқалды» (Пинкер, 2019: 15). Сөйлеушілердің өмірді түрліше түсінуінің құрамында олардың әрбірінің өз әрекетіне, сөзіне, айналасындағы болып жатқан қандай да бір құбылыстарға сыни көзқарасы мен өзіндік бағасы да бар. Бұл да тілде таңбаланады. Тілдік рефлексия терминімен анықталатын осы құбылыс қазақ тіл ғылымында жеткілікті зерттелмеген. Оның үстіне ХХІ ғасырдағы жаңа ұрпақтың қарым-қатынас ұстанымында өзгеріс байқалады: ХХ ғасырдағы «бәріміз біріміз үшін» деген ұжымдық ой «әуелі өзім үшін» деген «өзімшілдікке» ауысқаны аңғарылады. Өзгелермен қарым-қатынастағы бұл өзгерісті тілдік рефлексиямен сабақтастыра зерттеу тіл ғылымының жаңа нысанының бірі деуге болады. Сондықтан мақала тақырыбы өзекті әрі маңызды деп есептейміз.

Материал және әдістер

Мақалада жеке тұлғаның менталды үдерісі ретінде сипатталатын рефлексия ұғымының тіл біліміндегі қолданылуы қарастырылады. Тілді сөйлеушімен бірлікте зерттеудің маңыздылығы мен құндылығы жөнінде сөз қозғалады. Тілдік рефлексия терминінің мәнін ашатын негізгі тірек ұғымдарға анықтама беріле отырып, басқа да ғылым салаларымен байланысына зер салып, зерттеушілердің пайымдары мен байламдары салыстырылады. Сана, тілдік сана, рефлексия, рефлексив сынды терминдерге когнитивті және психолінгвистикалық қырынан анықтамалар беріліп, маңыздылығы айқындалады. Мақаланың теориялық тұжырымдарын дәйектеуде тіл бірліктеріне (рефлексивтерге) анализ, синтез, сипаттау әдістері қолданылды. Рефлексия процесінің орын алуын графикалық құрылыммен беруде модельдеу әдісі пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Профессор Ә.Хасенов: «Тіл мен сана және тіл мен ойлаудың байланысы жөніндегі мәселе лингвистиканың философиялық негізі, ең үлкен мәселесінің бірі», - дей келе, өзінің еңбегінде осы сұрақты көтереді (Хасенов, 1996: 416). А.Б. Әмірбекова, Қ.Ө.Есенова, А.О. Тымболова сынды отандық ғалымдар адамның сөзімен қабылданатын пенденің өмірлік тәжірибесі кезінде кездескен жағдайларды, эмоционалдық күйлерді, заттардың, әрекеттердің, сөздер мен ұғымдардың бейнелерінің кешенін коммуникациялық жүйені лингвокогнитивтік зерттеулер қайта өмірге әкеледі деген пікір білдіреді (Әмірбекова, Есенова, Тымболова, 2013: 779). Осы айтылғандарға сүйене отырып, санада қабылданып, тілде көрініс беретін ақпараттар, сөйлеу фактілерін бақылау, оған баға беріп, өзіндік ой қалыптастыру «тілдік рефлексия» ұғымының тіл білімінде қарастырылуына, зерттелуіне жол ашады. Сондықтан, рефлекс және рефлексия ұғымдарына тоқталып өтсек:

Рефлекс (лат. reflexus – бейнелеу, өз ойларын, бастан кешіргендерін талдау) – сырттан немесе іштен келетін тітіркендіргіштерге ағзаның қайтаратын жауап реакциясы. Адам санасының өзін-өзі білуге, ішкі жан дүниесін, психикалық жай-күйін тануға бағытталуы. Рефлекс – ішкі психикалық актілер мен күйлерді субъектінің өзіндік тану үрдісі (Жарықбаев, Сангилбаев, 2006: 387).

Рефлексия (лат. reflexio - кейінге оралу) – ойлау, ішкі шоғырлану, өз уайымдарын талдауға бейімділік (Құрманбайұлы, Исақова, Мизамхан, 2009: 596). «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» мынадай анықтама берілген: «Рефлекс – тірі организмнің сырттан еткен әсерге жасайтын еріксіз қимылы. Рефлексия – өз психикасы (күйзеліс пен қуаныш) туралы ойлану» (Бұралқыұлы, 2008: 463). Берілген анықтамалардан аталған терминдердің жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдарға ортақ екенін аңғаруға болады. Яғни, рефлекс биологиялық ұғым ретінде ағзаның реакциясы болып келсе, рефлексия субъектіге қатысты, оның жай-күйіне байланысты термин деп білеміз. Бұл ретте рефлексия түсінігі педагогика саласында, психологияда, философияда талқыланып жүр.

Философияда С.Л.Катречко сана феноменін зерттеуде рефлексияны негізгі механизм ретінде екі бағытта (классикалық және редукционистік) қарастырды. (Катречко, 1994: 65). Бұл зерттеу бойынша сана өзіне жүгінуді талап ететін менталдылықпен теңестіріледі. Осылайша, философиялық талқылау құралы әрі ойлау қағидасы ретінде өзіндік ойды қорытуға бағытталады.

Отандық зерттеуші А.Әлімов пікіріне сәйкес, қазіргі күні *педагогика* тұлғаны дамыту мәселесінде *білімділіктен* өзіндік *ой-толғанысты (рефлексияны)* негіздеуге бет бұрған. «Рефлексиялық білім адамның өзіне деген талаптарын жоғарылатады, ойлау қабілетін арттырып, оны «тазалайды», өз әрекеттерін түзету қабілетін дамытады» (Әлімов, 2014: 25).

Психологияда рефлексияны сананың пайда болуымен байланыстырған ғалым С.Л.Рубинштейн: «Адамның өмірі мен әрекетінен орын алатын сансыз ойлар өз әлемі мен өзіне деген рефлексияны тудырады, мұндағы психикалық әрекет сана қызметін атқарады. Сананың пайда болуы адам өмірінде орын алатын алаңдау, қобалжулар, өзіне және қоршаған ортаға бағытталған рефлексиялардың туындауымен тікелей байланысты», - деп біледі (Рубинштейн, 1997: 260).

Тіл білімі саласында рефлексияны зерттеу нысаны етіп алған отандық ғалым

Л.М. Шайкенованың айтуынша, рефлексияны зерттеудің ерекшелігі – адамның өзін-өзі тануы, өз ойын, идеяларын, сезімдерін, арман-тілектерін ой елегінен өткізу, бағалау қабілеттерін зерттеумен байланысты. Ол тіл мен ойлау, тіл мен интеллект, тіл мен қоғам мәселелері сияқты әлі де зерттеуді қажет етеді (Шайкенова, 2009: 12).

Рефлексия деп қандай да бір ақпараттың санада қабылданып, оған өзіндік пікір қоса отырып тілде көрініс беруін, яғни сөз арқылы материалдануын айта аламыз. F.Clarac, B.Kang, C.Ю.Степанов, Н.А.Калашникова, С.Л.Катречко, И.Т.Вепрева сынды шетелдік ғалымдардың да бұл мәселе жайында еңбектері бар. Қазақ тіл білімінде тілдік рефлексияны арнайы зерттеген Л.М.Шайкенова рефлексияны жүзеге асырудың негізгі каналы ретінде тілді алып, өз ойын сараптаудағы менталды үдеріс ретінде қарастырып, философия, психология және тіл білімінде анықталуын кесте түрінде көрсетеді. (Шайкенова, 2009: 58). Біз бұл кестеге рефлексияның педагогика саласындағы қолданысын айқындап қостық.

1-кесте – Рефлексияның философия, педагогика, психология және тіл білімінде анықталуы

Философия	Психология	Педагогика	Лингвистика
Сананың өзіне жүгінуді талап ететін өзіндік ойды қорытындылауға бағытталған философиялық ойлау қағидасы	Адамның өзінің жан-күйіне (психикасына) талдау жасау қабілеті	Субъектілердің өзін-өзі дамыту, өзін-өзі бағалауының дәрежесін және оларға не себеп болғанын анықтау процесі	Жеке тұлғаның тіл арқылы көрінетін өзіндік ой-пікіріне, көзқарастарына талдау жасаудан тұратын менталды процесі

Нәтижелер және талқылау

Тіл білімінде рефлексия менталды үдеріс ретінде қаралып, лингвистикалық тұрғыдан «тілдік сана» ұғымына негіз болады. «Тілдік сана» ұғымын алғаш ғылымға енгізген В.фон Гумбольдт, ол: «Тілдік сана дамуының көрсеткіші – рефлексия жасау қабілеті», - дей келіп, тілдік сананы негізгі шығармашылық өзгеруші ұстаным деп атады (Гумбольдт, 1985: 396).

Санада қабылданған ақпараттың әсер етуші факторлар негізінде қорытылып, тілдің көмегімен өзіндік пікір бере отырып, сөйлеуде жүзеге асатынын байқаймыз. Сөйлеу барысында қолданылған тілдік бірліктер рефлексияның нысаны ретінде зерттеуге алынатын объектілер болып табылады. Мысалы: субъект кез келген ақпаратты (көрген, естіген, оқыған) таным арқылы қабылдап, осы қабылданған мәліметті өз санасында сақтай отырып, талдайды, қорытындылайды. Осы қорытындының тілдік қабатқа түсіп түрлі талқылаулар мен айтылымдар арқылы берілуі тіл мен сана қатынасының тығыз байланысын кұрайды. Мәселен, оқушыға «Денсаулыққа зиянды тағамдар» тақырыбында сабақ өткізілді. Кері әсері бар тағамдар жөнінде ақпараттар берілді, суреттер, бейнелер көрсетілді. Оқушы бұл мәліметті мектептен (*қоршаған орта*), мұғаліммен коммуникация барысында ала отырып, ойында бекітеді (*осы уақытқа дейінгі білімі толығымен*) және бұл санада рефлекске ұшырайды (*бұрынғы білімімен сәйкестендіреді: бұрын фаст фудты жылдам, жеңіл, дәмді тағам ретінде тұтынса, қазір оның ағзаға қауіпті екенін білді*). Осы тұста рефлекске ұшыраған ақпарат қорытылып (*оқушыда фаст фуд зиян тағам екен деген ой қорытылады*), тілдің қызметі арқылы (*рефлексив*) оқушының өз ойымен пікір білдіруі (*Менің ойымша, фаст фудпен тамақтану дұрыс емес, бұл денсаулыққа өте зиян*) тілдік рефлексия көрінісіне жатады.

Тіл мен сананың қатынасы негізіндегі тілдік рефлексия үдерісін 2-кестеден көруімізге болады.

2-кесте – Рефлексияның тіл мен сана қатынасы негізінде жүзеге асуы

Тілдік рефлексия			
Сана	Ақпаратты қабылдау және қорыту	Қоршаған орта (коммуникация) Мәтін (дискурс)	Рефлекс
Тілдік сана		Когнитивті аспект: Сөйлеу фактісін бақылау	
Тілдің қызметі	Қорытылған мәліметті таңбалап, тасымалдау	Өзіндік пікір Талқылау (айтылымдар, авторлық түсініктеме)	Рефлексив

А.Н.Ростова *тілдік сана құрылымын* ішкі деңгей (тілдегі ойлау) және сыртқы (үстіңгі тіл туралы ойлау) деңгей ретінде жіктеген. Үстіңгі деңгей метатілдік деңгеймен теңестіріліп, оның өзі жоғарғы, саналы деп бөлінеді. Тілдік сананың үстіңгі деңгейі сөйлеушінің тілді ұйымдастыру рефлексиясында, тіл туралы, жеке сөйлеу тактикалары туралы пайымдауларында көрініс табады. Үстіңгі деңгей «тіл туралы ойлау» жүйесімен байланысады және бұл кезде тіл объект рөлін атқарады (Ростова, 2000: 194). Яғни, қоғамда белгілі бір әлеуметтік топ тілді зерттеумен айналысып, ғылыми тілдесім жасайды. Тілдегі өзгерістер, оның құрылымы, тілдік бірліктер және т.б. мәселелерде тіл зерттеу объектісіне айналады. Ғалымдардың бұл мәселелер жөніндегі өзіндік

пікірлері, айтылымдар метатілдік сипатқа (яғни тіл туралы тіл) ие болады. Мұнда ғалымның жеке дүниетанымы, жаңалығы, әдіснамалық ұстанымы көрінеді. Мысалы: сөздіктерде берілетін терминдерге әр автор өзінше анықтама береді немесе қандай да бір терминге балама әр зерттеушіде әртүрлі болып келеді, бұлар – метатілдік сана қызметінің сипаты. Бұл ретте, тіл мен сана бірін-бірі зерттеуде ашылатынын көруімізге болады, тіл ойды білдіру құралы ретінде қабылданса, оның көмегімен сананың жұмысын бақылауға мүмкіндік туады.

Тілдік сананың бұл деңгейі метатілдік сана болып табылады. Сонымен, метатілдік сана дегеніміз – тіл туралы, оның құрылым элементтері, формалды және мағыналық арақатынасы, қызметі мен дамуы жайындағы пайымдаулар, түсініктер мен білімдер жиынтығы (Колясева, 2014: 48).

Л.Х. Сарамотина өз еңбегінде тілдік сананы көпдеңгейлі құрылым ретінде қарастырып, жоғары деңгейі – метатілдік сана, терең деңгейі – тілдік сананың өзі дей келе, екеуінің арасында нақты шекара көрсетілмегенін атап өтеді (Сарамотина, 2011: 35).

Метатілдік рефлексия сөйлеушінің метатілдік сана әрекеті ретінде анықталып, түрлі формада көрініс табады: бағалаушы айтылым мен пайымдаулар түрінде, тіл жөніндегі вербалданған және бейвербалданған ұғым ретінде, сонымен қатар мәтін құрауда және оларды әртүрлі пайымдау түрінде қабылдауда көрініс береді (Кузнецова, 2012: 30).

Бағалаушы формада қандай да бір пікірге немесе көзқарасқа қатысты құптайтын және келіспейтін жағдайларда субъектінің тілдік бірліктерді қолдана отырып берген өзіндік ішкі пікірі – тілдік рефлексияның көрінісі (*Мысалы: Сіздің ойыңызбен келісемін, пікіріңіз орынды, дұрыс, дұрыс емес*). Яғни, индивид белгілі бір ақпаратты қабылдау барысында оны өзінің санасында қалыптасқан мәліметпен сәйкестендіріп, дұрыс немесе бұрыс екендігін анықтап, ой қорытады және оны сөз арқылы жеткізеді. Қабылданған ақпараттың ой елегінен өтіп, тіл арқылы материалдануы нәтижесінде қолданылатын тілдік бірліктерді *рефлексив* деп атаймыз. Осылайша, тілдік санаға әсер етуші фактор ретінде *рефлекс* алынса, рефлексия процесінің жүзеге асуында қолданылатын тілдік бірліктерді *рефлексив* атауымен сәйкестендіре аламыз.

«Рефлексив» терминін И.Т.Вепрева өзекті лексикалық бірлікті қолдану жағынан метатілдік айтылым ретінде сипаттай келе: «Рефлексивтер тұтастай тілдік тұлғаның санасынан көрініс бере отырып, адамның қазіргі әлемдегі әлеуметтік психологиялық бағдарымен байланысты тілдік сананың белсенді бөлігінде жүзеге асады», - деген анықтама береді (Вепрева, 2002: 77). Өзге де зерттеушілердің бұл терминге қатысты берген баламалары төмендегі кестеде көрсетілген:

3-кесте – *Рефлексив терминімен қатар қолданылатын терминологиялық бірліктер*

<i>Зерттеушілер</i>	<i>Олардың қолданған терминдері</i>
Б.С.Шварцкофф	Сөйлеуді бағалау
Н.А.Лукьянова	Мәнмәтіндік пікір
Т.В.Булыгина, А.Д.Шмелев	Метатілдік айтылым
М.В.Ляпон	Сөзбен өзін-өзі модельдеу
О.И.Блинова	Метатілдік сананың көрсеткіші
А.Н.Ростова	Метамәтін

Рефлексив термині тілдік сананың өзін тануға бағытталған негізгі сипаты тілдік рефлексияны айқындайды. Е.С.Кубрякова зерттеуі бойынша индивидтің санасының әрекеті нәтижесін, адамның ішкі жай-күйінің мазмұнын білдіретін рефлексивті әрекетті, рефлексияны талдау бірліктерін «менталды репрезентация» деп атайды (Кубрякова, 2004: 384). Зерттеуші М.Р.Шумарина санада жүзеге асатын бұл әрекетке мынадай анықтама береді: «Рефлексия – бұл «үнсіз» орын алатын менталды жүйе, дегенмен вербалды формада немесе интерпретациялы айтылым түрінде іске асуы мүмкін» (Шумарина, 2011: 42).

М.Р.Шумарина пікірін Стивен Пинкердің мына көзқарасымен толықтыруға болады: «Тілдің жұмыс істеу қағидаты мынадай: әр адамның басында сөздер жиынтығы мен олар білдіретін ұғымдар (менталды сөздік), сондай-ақ ұғымдар арасындағы қатынастарды (менталды грамматика) жеткізу үшін сөздерді тіркестіруге қажетті ережелер жиынтығы бар» (Пинкер, 2019: 68). Демек, рефлексияны айқындауда вербалды формада менталды сөздік пен менталды грамматика

қолданылатын болса, менталды жүйе қатарына менталды тілдік қызметті де қатар енгіземіз. Өзіндік менталды жай-күйді анықтаудың тура, эксплицитті тәсілі ретінде менталды лексиканы алар болсақ, менталды грамматика жанама, имплицитті тәсілі болмақ. Таным субъектісі мен оның рефлексивтілігі ғылыми мәтіндерде көрініс береді. Мұны ғылыми мәтіннің міндетті компоненті менталды модуспен байланыстыруға болады. Менталды модусты Н.К.Рябцева төртке жіктеп қарастырады: нысанды жіктейтін (интенциялы), ниетті жіктейтін (интенциялы), әрекетті сипаттайтын (операциялы), мазмұндау жолын айқындайтын немесе коммуникативті (Рябцева, 1993: 65). Эксплицитті коммуникативті модус жеке тұлғаның өз сөзіне, мазмұнның ұйымдастырылуына қарай анықтама ретінде орын алады (*Жоғарыда атап өткенімдей, бұл мәселеге арнайы тоқталатын боламын, айтқым келгені, бұдан әрі қарастыратыным т.с.с.*). Мысалы: *Айтқым келгені*, мәселені зерттеуде табандылық танытқан жөн.

Эксплицитті интенциялы модус адамның интенциялы жай-күйінің рефлексиясын, мақсатын, қажеттілігін көрсетеді: Мысалы: Теориялық еңбектерге сүйене отырып, *пікірімді білдірдім*.

Осылайша, менталды модус арқылы сипатталған түсініктемелерде *эксплицитті рефлексивтердің* қолданылғанын аңғаруға болады. Бұл тілдік бірліктер сөйлеушінің өзіндік ойларын тұжырымдауда, оқырманмен қарым-қатынас (коммуникация) жасай отырып, өзіндік ішкі жағдайды білдіруде, рефлексия нәтижесінде туындағанын көреміз.

Имплицитті рефлексивтер өзін-өзі бақылау барысындағы автордың мәтінді оқырман тарапынан бағалап, қай сөзге немесе тіркеске басымдық беріп, **ерекшелеу** (қалың қаріп, бас әріптер, жақша т.с.с.) жөнінде шешім қабылдағанынан байқалады. Мұндай графикалық ерекшелеу кез келген стильдегі және жанрдағы мәтінде кездесіп, автордың бұл фрагменттің маңыздылығын өзінше түсінгенін көрсетеді.

Тілдік сананың екі формасы ретінде тілдік сананың өзі және метатілдік сана ұсынылады. Метатілдік санада тіл иеленушісі субъект рөлінде тілді және өзін сөйлеуші ретінде таниды. Мұны Н.В.Шафтельскаяның метатілдік сананы анықтаудағы мына пікірі дәлелдейді: «Кең мағынада алғанда метатілдік сана – адамның өз тілі туралы білім аясы. Метатілдік сана – қоғамдық сананың бір түрі, ол екі теориялық деңгейде көрінеді: жүйелі сана (лингвистика ғылым ретінде) және жүйесіз сана (қарапайым сана)» (Шафтельская 2012: 125). М.Р.Шумарина зерттеулеріне сүйенген Е.Б.Иванников метатілдік сананың интернет-коммуникация жағдайында әртүрлі үш деңгейде көрінетінін анықтады:

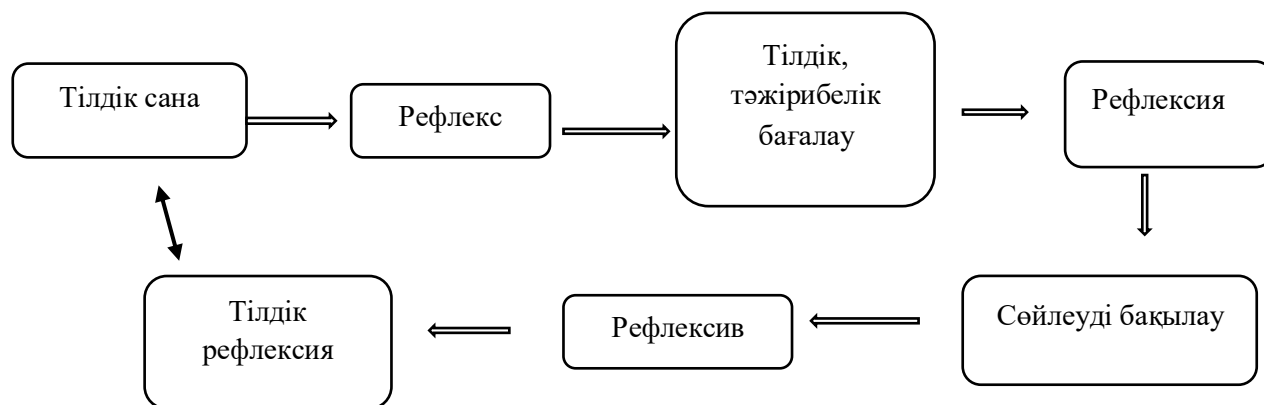
1. Графикалық ерекшелеу (мәтінде *сілтеме, жақша, қалың қаріптің* кездесуі - автордың рефлексияны графикалық ерекшелеу арқылы түсіндіруі).

2. Коммуникативті прагматикалық (автордың өзі таңдаған тілдік бірлігіне баға беріп, түсіндірме жасауы) Мысалы: Біз бұл жерде метатіл терминін қолданамыз, себебі метатіл дегеніміз – тілді сипаттайтын тіл.

3. Лингвокреативті (рефлексия субъектісі объектіні танып қана қоймай, оны айқындап шығармашылық тұрғыдан түрлендіреді). Мысалы: Біздің ойымызша, метатіл термині тілді сипаттайтын тіл болғандықтан, ол сана мен тіл қатынасының негізінде жүзеге асады (Иванников, 2020: 37).

Г.А. Борибаева өзінің «Қарапайым метатілдік сана бейнесіндегі топонимдік рефлексия» атты докторлық диссертациясында сана терминінің онтологиялық негіздемесі бойынша лингвистикалық табиғатын ашуға тырысып, топонимдік рефлексияны анықтау моделін көрсетеді (Борибаева, 2018: 42). Сызба бойынша, метатілдік сана метатілдік рефлексияны туындатса, метатілдік рефлексия тілдік санамен байланысады және оған әсер ететін фактор ретінде рефлекс ұсынылады. Осы рефлексінің тілдік немесе тәжірибелік бағалауға ұшырап пайда болған процесс метатілдік рефлексияны тудырады. Ал метатілдік сана ғылыми және қарапайым болып жіктеле отырып, тілдік сананың бөлігі ретінде алынған. Осыған орай, біз *тілдік сана* негізінде *тілдік рефлексияның* орындалу моделін 1-сызбада ұсындық.

1-сызба – Тілдік сана негізінде тілдік рефлексияның орын алу моделі

Сызбадағы тілдік сана мен тілдік рефлексия қатынасының қадамдық үдерісі нысан (сөз) мен индивид байланысы негізінде орын алады. Тілдік сананы зерттеуге алу арқылы сананы сөз арқылы бақылаймыз десек, осы сөзді құраушы ретінде авторды (индивид) *тілдік тұлғаға* теңестіре аламыз. Автор мәтін құрауда санасында рефлекске түскен ақпарат өз өмірінен, яғни тәжірибелік бағалауы арқылы рефлексияны тудырады. Рефлексия барысында автордың өз ойын білдіруге қажет деп тапқан тілдік бірліктері алдымен санасында сараланады (бақылау), сөйтіп, рефлексивтердің көмегімен тілдік рефлексия жүзеге асады. Мысалы, А.Құнанбаевтың өлеңінен мына үзіндіні алсақ:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
 Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
 Көкірегі сезімді, тілі орамды,
 Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.
 Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар,
 Көңілінің көзі ашық, сергек үшін.

Бұл өлеңнің үзіндісін ақынның өмірлік тәжірибесін, өзіндік ой толғанысын сана (рефлексия) мен тіл қызметінің байланысуынан шығарылған тілдік рефлексияның көрінісі дей аламыз. Бұл тұста жоғарыда берілген тілдік сана негізінде тілдік рефлексияның моделіне сүйене отырып, ақынның тілдік санасына қозғалыс жасаған рефлекс – «өлең жазу» тіркесінен көрінеді деп есептейміз (*өзінің өлеңге қатысы, өлең жазу мақсаты туралы өз ойы*), тілдік, тәжірибелік бағалауы (өлең жазу – ермек емес, жоқ-барды, ертегіні термек емес), рефлексиясы өлең мақсатының жазылуы туралы пікірі (өлең – жастарға үлгі), сөйлеуді бақылауы – ақынның жастарды, өлең сөзді ұғушыларды топқа бөлуі (көкірегі сезімді, тілі орамды жастарға үлгі, сөзді ұғатын – тасыр емес, көңіл көзі ашық, сергек, талапты), рефлексивтер – өзекті лексикалық бірліктер мен олардың өзара грамматикалық байланысқа түсуі (*мен жазбаймын/өлеңді ермек үшін, жоқ-барды, ертегіні термек үшін*) // *жаздым* үлгі жастарға / көкірегі сезімді, тілі орамды / бермек үшін // Бұл сөзді / тасыр / *ұқпас*, / талапты / *ұғар* / көңілінің көзі ашық, сергек үшін). Ақынның өлең үзіндісіндегі тілдік рефлексиясы осы рефлексивтер арқылы, солардың мағынасы мен тіркесу ерекшеліктері арқылы беріліп тұр. Бұл тұста ақынның тілдік рефлексиясында нысанды жіктеу (ермек үшін жазылған өлең / үлгі үшін жазылған өлең), ниетті жіктеу (ермек үшін өлең жазу, үлгі үшін өлең жазу / тасырдың ұқпауы/ талаптының ұғуы), әрекетті сипаттайтын (жазу/жазбау, ұғу/ұқпау), мазмұндау жолын айқындайтын (тасыр/ талапты) менталды модустарын анықтауға болады.

Қорытынды

Тілдік рефлексия дегеніміз – сөйлеуде бақыланатын және тілдік сананың өзін тануға бағытталған рефлексивтер. Тілдік рефлексия – тіл мен сана қызметінің бірлігі сапасында көрініс табатын күрделі құрылым. Тілдік санада орын алған процестің сөз арқылы бейнеленіп, ішкі пікірмен үндесуі рефлексия үдерісінің негізі деп білеміз. Жеке тұлғаның менталды үдерісі ретінде пайда болатын бұл үдерістің жүзеге асуы зерттеушілердің теориялық еңбектері негізінде салыстырыла отырып сараланды. Рефлексияны анықтаудың алғышарты болып табылатын сана, тілдік сана терминдеріне когнитивті және психолингвистикалық сипатта анықтамалар берілді. Тілдік сана құрылымының деңгейлері жайында түсініктеме беріле отырып, оның үстіңгі деңгейі метатілдік

сипатқа ие болатыны анықталды. Осылайша, метатілдік сана ұғымының туындауы, оның тіл туралы, тілдің қызметі мен дамуы жайындағы түсініктер мен білімдер жиынтығы екені айқындалды.

Тілдік рефлексия – тілдік сананың рефлекс негізінде қозғалысқа түсіп, тілдік және бағалау рефлексиясының нәтижесінде сөйлеуде көрінген рефлексивтер жиынтығы. Тілдік рефлексивтер – тілдік бірліктер. Ол бірліктер – субъектінің не индивидтің өзіндік пікірі мен тұжырымын, өзіндік «менін» таңбалайтын бірліктер. Олар тілдің лексикалық, грамматикалық деңгейінде айқын көрініс табады. Сондықтан да тілдік рефлексия сана мен тілдің қызметінің өзара сабақтасуы нәтижесінен туындайды.

Тілдік рефлексия рефлексивтер арқылы менталды модус мазмұнында ғылыми мәтіндерден көрініс береді. Бұл ретте, аталған термин эксплицитті және имплицитті болып жіктеледі. Эксплицитті рефлексивтер мәтінде автордың тілдік, тәжірибелік бағалауы, жеке пікірі негізінде тілдік бірліктермен беріледі. Имплицитті рефлексивтерде рефлексия графикалық ерекшелу (курсив, тырнақша) сипатында байқалады. «Рефлексив» терминімен қатар қолданылатын «мәнмәтіндік пікір», «метамәтін», «метатілдік сананың көрсеткіші», «метатілдік айтылым» сынды терминологиялық бірліктер бар. Алайда, «рефлексив» термині ғана тілдік сананың өзін-өзі тануына бағытталған метатілдік түзілімдердің негізгі сипаты болып саналатын «тілдік рефлексияны» айқындайды.

Әдебиеттер

- Әлімов А. (2014). Оқытудағы интербелсенді әдіс-тәсілдер. – Астана: «Педагогикалық шеберлік орталығы», Назарбаев Зияткерлік мектептері ДББҰ. – 2014. – 28 б.
- Әмірбекова А.Б., Есенова Қ.Ө., Тымболова А.О. (2013). Lingocognitive mechanisms of formation of national world-views of Kazakh people // Middle East Journal of Scientific Research, 2013, 14 (6), –779–783 ISSN 1990-9233
- Борибаева Г.А. (2018). «Қарапайым метатілдік сана бейнесіндегі топонимдік рефлексия», философ. ғыл.док.дис. Алматы: Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, 2018 – 42 б.
- Бұралқыұлы М. (2008). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Мектеп, 2008. – 463 б.
- Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. (2000). «Стихийная лингвистика» (folk linguistics) // Русский язык сегодня. [Вып] 1. – Москва, 2000.
- Блинова О.И. (1989). Языковое сознание и вопросы теории мотивации // Язык и личность. – Москва, 1989.
- Вепрева И.Т. (2002). Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху: монография. – Екатеринбург, 2002.
- Гумбольдт В. (1985). Язык и философия культуры. – Москва: Прогресс, 1985. –396 с.
- Жарықбаев Қ., Сангилбаев О.С. (2006). Жантану атауларының түсіндірме сөздігі: Сөздік-словарь баспасы, – 2006. – 387 б.
- Иванников Е.Б. (2020). Языковая рефлексия в Интернет-жаргоне: дисс.канд.филол.наук. – Санкт-Петербург, 2020. – 37с.
- Катречко С.Л. (1994). К онтологии сознания через рефлексию // Философия сознания в XX веке: проблемы и решения: межвузовский сборник научных трудов / отв.ред. А.Н. Портнов. – Иваново, 1994. – С. 65.
- Колясева А.Ф. (2014). Терминология в зеркале обыденного и профессионального сознания: дис. канд. фил. наук – Москва. – 2014. – 48 с.
- Кубрякова Е.С. (2004) Язык и знание / Рос. акад. наук, ин-т языкознания. — Москва: Яз. славянской культ., 2004. — 384 с.
- Кузнецова Т.Ю. (2012). Стратегии семантизации слов носителями русского языка (экспериментальное исследование вариативности толкований): дис. канд. филол. наук. – Кемерово. –2012. – 173 с.
- Құрманбайұлы Ш., Исақова С., Мизамхан Б. (2019). Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры» 2019. – 596 б.
- Лукьянова Н.А. (1986). Экспрессивная лексика разговорного употребления (проблемы семантики). – Новосибирск, 1986.
- Ляпон М.В. (1989). Оценочная ситуация и словесное моделирование // Язык и личность. – Москва, 1989.
- Пинкер С. (2019). Тіл – инстинкт. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 15 б.
- Ростова А.Н. (2000). Метатекст как форма экспликации метаязыкового сознания (на материалах русских говоров Сибири), Томск, 2000. – 194 с.
- Рубинштейн С.Л. (1997). Избранные философско-психологические труды. Основы онтологии, логики и психологии. – Москва, 1997. – 463 с.
- Рябцева Н. К. (1993). Ментальный модус : от лексики к грамматике / Н. К. Рябцева // Логический анализ языка. Ментальные действия. — Москва : Наука, 1993. - 65 с.
- Сарамотина Л.Х. (2011). Обыденная семантизация незнакомых иноязычных композитов носителями русского языка (на материале семасиологического эксперимента): дис. канд. фил. наук. – Кемерово. –2011. – 171 с.
- Хасенов Ә. (1996). Тіл білімі. – Алматы: Санат, 1996. – 416 б.
- Шайкенова Л.М. (2009). Теория рефлексивной лингвистики: дис.докт.филол.наук. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2009. – 12-58 б.

- Шафтельская Н.В. (2012). Метаязыковое сознание как часть языкового сознания // Язык и культура. – Томск, 2012. – 125-127 с.
- Шварцкопф Б.С. (1970). Проблема индивидуальных и общественно-групповых оценок речи. // Актуальные проблемы культуры речи. Москва, 1970. – 277-304 с.
- Шумарина М.Р. (2011). Язык в зеркале художественного текста (Метаязыковая рефлексия в произведениях русской прозы). – Москва: Флинта, 2011. – 328 с.

References

- Alimov A. (2014). Okytudagy interbelsendi adis-tasilder [Interactive methods of teaching] – Astana: Pedagogikalık sheberlik ortalygy, Nazarbayev Ziatkerlik mektepteri DBBU. – 2014. – 28p. (in Kazakh).
- Amirbekova A.B., Yessenova K.U., Tymbolova A.O. (2013). Lingocognitive mechanisms of formation of national world-views of Kazakh people. – Middle East Journal of Scientific Research, 2013, 14(6), –779–783pp. ISSN 1990-9233 (in English).
- Boribayeva G.A. (2018) Karapayim metatildik sana beinesindegi toponimdik refleksiya [Toponymic reflection in a simple metalinguistic image of consciousness], filosof. gyl.dok.diss. Almaty: Al-Farabi at. KazUU, 2018 – 42b. (in Kazakh).
- Buralkyuly M. (2008). Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] – Almaty: Mektep, 2008. – 463p. (in Kazakh).
- Bulygina T.V., Shmelev A.D. (2000). «Stihijnaja lingvistika» [Stylish linguistics] (folk linguistics) // Russkij jazyk segodnja.[Vyp] 1. – Moskva , 2000. (in Russian).
- Blinova O.I. (1989). Jazykovoje soznanie i voprosy teorii motivacii [Linguistic consciousness and questions of the theory of motivation] // Jazyk i lichnost'. – Moskva, 1989. (in Russian).
- Vepreva I.T. (2002). Jazykovaja refleksija v postsovetskuju jepohu [Linguistic reflection in the post-Soviet era]: monografija. – Ekaterinburg, 2002.(in Russian).
- Gumboldt V. (1985). Yazik i philosophia kultury [Language and philosophy of culture]. – Moskva: Progress, 1985. – 452 p. (in Russian).
- Zharykbayev K.B., Sangilbayev O.S. (2006). Zhantanu ataularyнын tusindirme sozdigi: Sozdik-slovar baspasy [Explanatory dictionary of Zhantanu terms], - 2006. – 387 p. (in Kazakh).
- Ivannikov E.B. (2020). Jazykovaja refleksija v Internet-zhargone [Language reflection in Internet jargon]: diss.kand.filol.nauk. – Sankt-Peterburg,2020: 37s. (in Russian).
- Katrechko S.L. (1994). K ontologii soznaniya cherez refleksiju [To the ontology of consciousness through reflection] // Filosofija soznaniya v XX veke: problemy i resheniya: mezhvuzovskij sbornik nauchnyh trudov / otv.red. A.N. Portnov. – Ivanovo, 1994. – S. 65. (in Russian).
- Kolyaseva A.F. (2014). Terminologija v zerkale obydennoego i professionalnogo soznaniya [Terminology in the mirror of everyday and professional consciousness]: diss. kand. fil. nauk – Moskva. – 2014. – 48 p. (in Russian).
- Kubryakova E.S. (2004). Jazyk i znanie [Language and knowledge] / Ros. akad. nauk, in-t jazykoznanija. — Moskva: Jaz. slavjanskoj kul't., 2004. — 384 s. (in Russian).
- Kuznetsova T.Yu. (2012). Strategii semantizatsii slov nositelyami russkogo yazika (eksperimental'noe issledovanie variativnosti tolkovanii) [Strategies of word semantics by native speakers of the Russian language (experimental study of the variability of interpretations)]: dis. kand. filol. nauk. – Kemerevo. – 2012. – 173 p. (in Russian).
- Kurmanbaiuly Sh., Issakova S., Mizamkhan B. zhane t.b. (2019). Kazak tilinin kirme sozder sozdigi [Dictionary of the borrowed words of Kazakh language]. – Almaty: «Ultyk audarma biurosy» kogamdyk kory, 2019. – 596 p. (in Kazakh).
- Luk'janova N.A. (1986). Jekspressivnaja leksika razgovornogo upotreblenija (problemy semantiki).[Expressive vocabulary of colloquial use (problems of semantics)] – Novosibirsk, 1986.
- Ljapon M.V. (1989). Ocenohnaja situacija i slovesnoe modelirovanie [Evaluative situation and verbal modeling]// Jazyk i lichnost'. – Moskva, 1989.
- Pinker S. (2019). Til – Instinkt [Language – Instinkt]. – Almaty: «Ultyk audarma biurosy» kogamdyk kory, 2019. – 15p. (in Kazakh).
- Rostova A.N. (2000). Metatekst kak forma jeksplikacii metajazykovogo soznaniya (na mataerialah russkih govorov Sibiri) [Metatext as a form of explication of metalinguistic consciousness (on the materials of Russian dialects of Siberia)], Tomsk, 2000. (in Russian).
- Rubinshtein S.L. (1997). Izbranniye filosofsko-psihologicheskiye trudy. Osnovy ontologii, logiki i psihologii [Selected philosophical and psychological works. Fundamentals of ontology, logic and psychology]. – Moskva, 1997. – 463p. (in Russian).
- Rjabceva N. K. (1993). Mental'nyj modus : ot leksiki k grammatike [Mental mode: from vocabulary to grammar] / N. K. Rjabceva // Logicheskij analiz jazyka. Mental'nye dejstvija. - Moskva : Nauka, 1993. - 65 s. (in Russian).
- Saramotina L.Kh. (2011). Obyden'naya semantizatsia neznakomih inoyazichnih kompozitov nositeliami russkogo yazika (na materiale semasiologicheskogo eksperimenta), [Everyday semantics of unfamiliar foreign-language composites by native speakers of the Russian language (based on the material of a semasiological experiment)]: dis. kand.fil nauk. – Kemerevo. – 2011. – 171 p. (in Russian).
- Khasenov A. Til bilimi (1996). [Linguistics] – Almaty: Sanat, 1996. – 416 p. (in Kazakh).
- Shaikenova L.M. (2009). Teoriya refleksivnoi lingvistiki: dis.dokt.filol.nauk. – Almaty: KazNU im. al'-Farabi, 2009. – 12, 58. (in Russian).
- Shaftel'skaja N.V. (2012). Metajazykovoje soznanie kak chast' jazykogogo soznaniya [Metalinguistic consciousness as a part of linguistic consciousness] // Jazyk i kul'tura. – Tomsk, 2012. – 125-127 s.

Shvarckopf B.S. (1970). Problema individual'nyh i obshhestvenno-gruppovyh ocenok rechi. [The problem of individual and social-group assessments of speech] // Aktual'nye problemy kul'tury rechi. Moskva, 1970. – 277-304 s.

Shumarina M. R. (2011). Yazik v zerkale hudozhestvennogo teksta (Metayazikovaya refleksia v proizvedeniyah russkoi prozy), [Language in the mirror of a literary text (Metalanguage reflection in works of Russian prose)]. – Moskva: Flinta, 2011. – 328 p. (in Russian).

А.М. Фазылжанова¹ , Н.В. Дмитриук^{2*} , Э.А. Орынбетова² ,
М.К. Абаева³ , А.Ж. Назарова³

¹Институт языкознания имени А. Байтұрсынулы, Алматы, Қазақстан;

²Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, Шымкент, Қазақстан;

³Қазақский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Қазақстан

*e-mail: nvdmitr@yandex.ru,

СОВРЕМЕННАЯ КАЗАХСТАНСКАЯ ПСИХОЛИНГВИСТИКА: АССОЦИАТИВНЫЕ АСПЕКТЫ

Аннотация. В статье представлена краткая история зарождения психолингвистики как новой отрасли знаний в американской, европейской, российской и казахстанской науке; описаны истоки и содержание казахстанской психолингвистики ее советского и современного периода; дано краткое изложение идей и основных векторов исследований Московской психолингвистической школы А.А. Леонтьева и Тверской психолингвистической школы А.А. Залевской; обозначены эвристическая ценность и прогностический потенциал психолингвистических исследований в области ассоциативной лексикографии в международных базах данных и, в том числе, казахстанского корпуса ассоциативных словарей; в сжатой форме описываются теоретические разработки и практические результаты, полученные в рамках разных научных направлений диссертационных исследований и проектной деятельности последних десятилетий; кратко излагаются ассоциативные методы исследования языкового сознания этноса путем структурирования его ядра и периферии; обсуждаются проблемы анализа содержания общечеловеческих/базовых ценностей казахстанского социума на эмпирическом материале ассоциативных экспериментов и созданных на их базе словарей ассоциативных норм; в заключении излагаются задачи и намечаются возможные перспективы психолингвистических ассоциативных исследований в Казахстане.

Ключевые слова: психолингвистика, теория речевой деятельности, ассоциативный эксперимент, ассоциативная лексикография, языковое сознание.

А.М. Фазылжанова¹, Н.В. Дмитриук^{2*}, Э.А. Орынбетова²,
М.К. Абаева³, А.Ж. Назарова³

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;

²Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан;

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: nvdmitr@yandex.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПСИХОЛИНГВИСТИКА: АССОЦИАТИВТІ АСПЕКТІЛЕР

Аннотация. Мақалада американдық, еуропалық, ресейлік және қазақстандық ғылымдағы білімнің жаңа саласы ретінде психолингвистиканың пайда болуының қысқаша тарихы ұсынылған; оның кеңестік және қазіргі кезеңдегі Қазақстандық психолингвистиканың бастаулары мен мазмұны сипатталған; А. А. Леонтьевтің Мәскеу психолингвистикалық мектебі мен А. А. Залевскаяның Тверь психолингвистикалық мектебінің идеялары мен негізгі зерттеу векторларының қысқаша мазмұны берілген; эвристикалық құндылық пен болжамдық ассоциативті лексикография саласындағы психолингвистикалық зерттеулердің халықаралық дерекқорлардағы, оның ішінде қазақстандық ассоциативті сөздіктер корпусындағы әлеуеті; соңғы онжылдықтардағы диссертациялық зерттеулер мен жобалық қызметтің әртүрлі ғылыми бағыттары шеңберінде алынған теориялық эзірлемелер мен практикалық нәтижелер қысқаша сипатталған; этностың тілдік санасын оның өзегі мен перифериясын құрылымдау арқылы зерттеудің ассоциативті әдістері қысқаша баяндалады; ассоциативті эксперименттердің эмпирикалық материалында және олардың негізінде құрылған ассоциативті нормалардың сөздіктерінде қазақстандық қоғамның жалпыадамзаттық/базалық құндылықтарының мазмұнын талдау мәселелері талқыланады; қорытындыда Қазақстандағы психолингвистикалық ассоциациялық зерттеулердің міндеттері баяндалады және ықтимал перспективалары белгіленеді.

Тірек сөздер: психолингвистика, сөйлеу әрекетінің теориясы, ассоциативті эксперимент, ассоциативті лексикография, тілдік сана.

A.M. Fazylzhanova¹, N.V. Dmitryuk^{2*}, E.A. Orynbetova²,
M.K. Abayeva³, A.Zh. Nazarova³

¹Institute of Linguistics named after A. Baitursunuly, Almaty, Kazakhstan;

²South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan;

³Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;

*e-mail: nvdmtr@yandex.ru

MODERN KAZAKH PSYCHOLINGUISTICS: ASSOCIATIVE ASPECTS

Annotation. The article presents a brief history of the emergence of psycholinguistics as a new branch of knowledge in American, European, Russian and Kazakh science; describes the origins and content of Kazakh psycholinguistics of its Soviet and modern period; gives a summary of the ideas and main research vectors of the Moscow psycholinguistic school of A.A. Leontiev and Tver psycholinguistic school of A.A. Zalevskaya; identifies heuristic value and prognostic the potential of psycholinguistic research in the field of associative lexicography in international databases and, including, the Kazakh corpus of associative dictionaries; the theoretical developments and practical results obtained within the framework of various scientific directions of dissertation research and project activities of recent decades are described in a concise form; associative methods of studying the linguistic consciousness of an ethnic group by structuring its core and periphery are briefly outlined; the problems of analyzing the content of universal/basic values of Kazakh society on the empirical material of associative experiments and dictionaries of associative norms created on their basis are discussed; in conclusion, the tasks and possible prospects of psycholinguistic associative research in Kazakhstan are outlined.

Keywords: psycholinguistics, theory of speech activity, associative experiment, associative lexicography, language consciousness.

Введение

История и истоки. Психолингвистика – достаточно молодая современная интегративная наука, симбиоз психологии (по методам исследования) и лингвистики (по содержанию), ведет свое начало от научного семинара, проведенного американскими учеными Чарлзом Осгудом (Osgood Ch.) и Томасом Себеком (Sebeok Th.) в 1953 г. в Блумингтоне (США, штат Индиана), материалы которого были опубликованы в качестве итога высказанных на семинаре идей и предложений о необходимости междисциплинарного подхода к исследованию онтогенеза языка с психологических позиций (Osgood, Sebeok, 1954). Авторы этого издания («Психолингвистика: обзор теории и исследовательских проблем») определили само название новой научной отрасли и стали ее основателями и представителями первого поколения зарубежных психолингвистов. Принято считать, что ассоцианистская психолингвистика Ч. Осгуда «выросла» из бихевиористических концепций психологии, естественно сохранила определенную преемственность ее теоретических установок и экспериментальных методов, в частности, ассоциативных, предпочтительно эмпирических, и сочетала в себе приемы и методы дистрибутивной лингвистики, занимаясь проблемами кодирования и декодирования коммуникативного процесса.

С другой стороны, психолингвистическая школа того же первого поколения психолингвистов, называемая трансформационной, связана с именами психолога Джорджа Миллера (G.Miller) и лингвиста Ноама Хомского (N.Chomsky) и настолько отличается от школы Ч. Осгуда, что существует мнение считать временем зарождения психолингвистики 1957 год, когда была опубликована программная работа Н. Хомского «Синтаксические структуры» (Chomsky N., 1957). Основатели трансформационной психолингвистической школы, авторы «порождающей грамматики», Миллер и Хомский пытались решать проблемы языковой способности, порождения и производства речевого высказывания с позиции созданной ими теории глубинного и поверхностного синтаксиса – порождающей грамматики. Впоследствии ученик и последователь Дж. Миллера Дэн Слобин (D. Slobin) изложил свое понимание и попытки экспериментальной проверки методов порождающей грамматики в своей работе «Психолингвистика» (Slobin D., 1976). Исследователей школы Миллера-Хомского (D. Slobin, N. Johnson, S. Rosenberg, R. Rommetveit и др.), а также известного французского ученого Ж. Пиаже (J.Piaget) и его соратников принято называть психолингвистами второго поколения.

Непосредственных последователей западно-европейских и американских ученых-психолингвистов в Казахстане, насколько нам известно, нет, но с их трудами казахстанская наука знакома опосредованно в контексте совместных исследований с российскими психологическими,

лингвистическими, когнитивными разработками в период нашей общей научной биографии в составе Советского Союза и позже, в настоящее время.

Несмотря на то, что психолингвистика – наука достаточно молодая, ее бурное развитие уже представило обширный материал для исследования, сопоставления и обобщения. Психолингвистика (далее ПЛ) сейчас – это общее название для научных теорий, в основе которых лежат различные, иногда – резко контрастирующие взгляды; психолингвистические школы формировались и формируются на разной этнической и культурной основе и, имея, как правило, единый предмет исследования (речевую деятельность), тем не менее пользуются разными представлениями о методах его исследования.

Казахстанская ПЛ сформировалась в русле наиболее востребованных и активно исследуемых российскими советскими учеными проблем речевой деятельности, функционирования механизмов речевого высказывания: зарождения, производства и восприятия речи, организации и хранения внутреннего (ментального) лексикона человека; единства языка и мыслительных процессов, языка и сознания, изучение новой объектной области – языкового сознания, неисчерпаемых вопросов межкультурной коммуникации и мн. др. Исследование этих проблем в российском научном дискурсе проходило в рамках созданной Леонтьевым А.А. теории речевой деятельности (ТРД), стоящей на мощном фундаменте культурно-исторической школы советской психологии. Основная черта ТРД – это ее ориентация на психические процессы механизмов речи, создание новой научной психологической парадигмы в языкознании. Описывая содержание научных исследований в этой области американских и советских исследователей, А.А. Леонтьев делал акцент на то, что советская психолингвистика развивалась по-другому пути, в отличие от европейской и американской. «Миллеровская» психолингвистика была лингвистически ориентированная, советская же – исходила из неотъемлемой части психологии, опираясь на работы А.Н. Леонтьева и теоретические положения Л.С. Выготского. Именно эта ориентация на психологию позволила преодолеть лингвистический атомизм и вписать процессы речевого производства и речевого восприятия во всю систему человеческой деятельности (Леонтьев, 1976:13).

Опираясь на авторитетное мнение создателя теории речевой деятельности А.А. Леонтьева, высказанное им, так сказать, в саморефлексии, можно констатировать появление этой новой научной отрасли и в российской советской науке, рождение которой принято вести от первого семинара по психолингвистике в 1966 году, а официальное название и статус структурного подразделения «Проблемная группа психолингвистики» были получены в стенах советского лингвистического олимпа – в Институте языкознания АН СССР в ноябре 1967 года. Заведующим Группы стал, естественно, А.А. Леонтьев и довольно быстро собрал вокруг себя поначалу немногочисленную в то время, но очень плодотворно работающую группу соратников и единомышленников, имена которых сегодня мы знаем как ученых-основоположников и классиков российской психолингвистики: Е.Ф. Тарасов, Ю.А. Сорокин, Н.В. Уфимцева, А.А. Залевская, Т.В. Ахутина-Рябова, Р.М. Фрумкина, И.А. Зимняя, Т.Н. Ушакова, А.П. Василевич и др., которых по аналогии с западной традицией, называют психолингвистами первого поколения. Обзор исследований Группы психолингвистики за первые два года работы, о ее первых сотрудниках, о перспективах и тематике, интересной научной жизни того периода можно прочитать в журнале «Вопросы психолингвистики» в информации, подготовленной «к 40-летию первого научного объединения, в названии которого появилось слово *психолингвистика*» (Леонтьев, 2007), а также в уникальной юбилейной монографии «Российская психолингвистика: итоги и перспективы (1966 – 2021)». Эволюция методологических основ анализа процессов речевой деятельности, механизмов порождения и восприятия речи, «место отечественной теории речевой деятельности в мировой психолингвистике», как это представлялось в трудах зарубежных и российских ученых, проанализированы в известной монографии «Тенденции развития психолингвистики» Е.Ф. Тарасова – преемника А.А. Леонтьева на посту бессменного руководителя Сектора психолингвистики (Тарасов, 1987).

С годами в силу успешного, можно сказать, бурного развития разносторонних по интересам и многогранных по содержанию психолингвистических исследований сложилась и четко обозначилась в границах своих общих исследовательских интересов Московская психолингвистическая школа под руководством А.А. Леонтьева, которая и в настоящее время

является основным руководящим центром, объединяющим научные интересы не только российских ученых, но и исследователей из сопредельных стран СНГ. Творческие коллективы научных работников в сфере психолингвистики и в смежных с ней областях (культурологии, психологии, педагогики, этнологии, когнитологии, гендерологии, интегрированных и объединяющихся в междисциплинарные отрасли «лингвистика+» – этно-, социо-, психо-, менталингвистика и проч.) наращивали научный потенциал, собирали солидные базы эмпирических данных, экспериментальный материал, заполняя научное когнитивное пространство новыми идеями, открытиями, гипотезами – создавались «дочерние» самостоятельные психолингвистические школы: Тверская психолингвистическая школа А.А. Залевской, Воронежская школа И.А. Стернина, Новосибирская школа И.В. Шапошниковой и другие.

Материалы и методы

В Казахстане первые психолингвистические исследования связаны с именем А.А. Залевской – крупного ученого с мировым именем из числа советских психолингвистов «первого поколения», основоположников ассоциативного направления в советской ПЛ, которая в то время жила в Алма-Ате и работала в КазГУ.

В казахстанской науке объектом интереса исследователей также стало языковое сознание: механизм построения словарного запаса человека и этническое своеобразие, заключающееся в средствах языка. При этом чаще всего привлекается свободный ассоциативный эксперимент (САЭ), где материалом исследования являются словесные ассоциации.

Так, впервые ассоциативные эксперименты (как основной метод в психолингвистике) в казахстанской ПЛ были проведены А.А. Залевской в 1960-1970-е годы. В ходе этих экспериментов привлекались лексические средства русского и казахского языков (Залевская, 1971; Залевская, 1977; Залевская, 1980 и др.), а также М.М. Копыленко (Копыленко, 1973). Результаты экспериментов, основанные на выявлении отличий между языками, показали, что с помощью ассоциативных реакций можно действительно определить особенности картины мира, сложившейся в сознании представителей различных культур. С этого момента под руководством А.А. Леонтьева формируется программа по созданию ассоциативных словарей, а затем в научном пространстве СССР учеными разрабатываются ассоциативные словари. В 1976 году в свет вышел ассоциативный словарь русского языка. Он был издан под редакцией А.А. Леонтьева. В 1975 под руководством Л.Н. Титовой разрабатывался «Киргизско-русский ассоциативный словарь», который также был опубликован (Титова, 1975). В 1979 году под редакцией Н.П. Бутенко создавался ассоциативный словарь украинского языка (Бутенко, 1979). Также теоретическую базу советской психолингвистики дополнили ассоциативные словари: белорусского языка (Цітова, 1981) и латышского языка (Ульянов, 1988). «Казахско-русский словарь ассоциативных норм» был издан под редакцией Н.В. Дмитриук в 1978 году. Несмотря на то, что планировалось выпустить пятнадцать ассоциативных словарей языков республик, входящих в состав СССР, были опубликованы лишь шесть таких словарей (Дмитриук, 1978).

Материалом для ассоциативного словаря, разработанного Н.В. Дмитриук, послужили данные, полученные в результате эксперимента, проводившегося с 1975 по 1977 год. В качестве респондентов выступили учащиеся казахских отделений вузов. Языковое сознание рассматривалось Н.В. Дмитриук через призму ассоциативного мышления. Исследования этого ученого внесли весомый вклад в развитие казахстанского языкознания вообще. Позднее ассоциативными исследованиями в КПЛ начинает интересоваться Г.Г. Гиздатов (Гиздатов, 1997).

Неисчерпаемые возможности данного ассоциативного материала и его научно-исследовательского потенциала подчеркиваются в работах Горошко Е., 2001; Дмитриук Н., 2012; Дмитриук Н., 2011; Уфимцева Н., 2000, 2021 и др. Необходимо отметить, что исследователи должны последовательно проводить ассоциативный эксперимент и правильно интерпретировать полученные результаты. Г. Гиздатов отмечает, что общественное и массовое сознание выступает объектом исследования в основном для социологов и культурологов. Однако практические данные психолингвистики также могли бы сыграть в ходе подобных исследований важную роль. Стоит упомянуть о том, что для большинства казахстанских исследований в сфере психолингвистики характерны следующие черты: их теоретическую основу составляет изложение сведений, описанных в российских научных работах; в них бессистемно представлен иллюстративный

материал; при изложении собственных научных выводов авторы злоупотребляют самооцензурой (Гиздатов, 2017:131).

Всецело разделяя мнение ученого, добавим, что любая интерпретация даже самых объективных эмпирических данных, полевых исследований, собранных добросовестно и надежно, может носить характер субъективной авторской оценки конкретного исследователя и потенциально существующую возможность их ошибочной трактовки и вытекающего из этого суждения. Желаемую объективность, валидность исследуемого материала могут обеспечить (и то не всегда) высокие статистические показатели, параметры (массовость эксперимента, высокочастотность повторяемости элементов) и корректность извлечения материала из неосознаваемого, «подсознательного» когнитивного уровня, каким может оказаться ассоциативный ряд, а точнее, первая пришедшая в голову респонденту спонтанная ассоциация, которая стала ответом на предложенный стимул в процессе свободного ассоциативного эксперимента.

Идеи Московской психолингвистической школы в Казахстане. Сегодня уже не надо доказывать то, что стало аксиомой и признано общим местом в ассоциативных исследованиях: САЭ (свободный ассоциативный эксперимент) – эффективный инструмент изучения языкового сознания. И в работах казахстанской психолингвистики САЭ используется как основной метод, в том числе и нами. Сложнее обстоит дело с определением данной объектной области, а именно того, что в современной науке называют составным термином *языковое сознание* (ЯС) – очень востребованным в последнее время и столь же противоречивым, трактуемым по-разному многими учеными (см. работы А.Н. Леонтьева, А.А. Леонтьева, Э.В. Ильенкова, М.К. Мамардашвили, Е.Ф. Тарасова и др.). Не стремясь объять необъятное, коротко приведем рабочие определения ЯС, которые были сформулированы в Московской психолингвистической школе: А.Н. Леонтьев: «*Язык – это то, в чем и с помощью чего существует сознание*» (Леонтьев, 1975; Леонтьев, 1977). Е.Ф. Тарасов: «*Языковое сознание мы понимаем как «овнешненное» словом содержание сознания*» (Тарасов, 1993). Кроме того, рассматривая язык как систему знаков и главное средство общения, А.А. Леонтьев считал, что понятие «*языковое сознание*» тяготеет к распространенному в современной психологии понятию «*образ мира*» (Леонтьев, 1993:18).

Достаточно апробированным и надежным инструментом исследования языкового сознания могут служить спонтанные ассоциации человека. Самым апробированным в мировой практике методом сбора ассоциаций является свободный ассоциативный эксперимент (САЭ), который был заимствован из психиатрических методик и продолжен психолингвистами. Напомним его суть: респонденты, количество которых может варьироваться от 100, 500 до 1000 человек и более, отвечают на заданные вербальные стимулы (S) теми ассоциациями, которые первыми пришли им в голову, т.е. ассоциативными реакциями (R). Данный метод помогает задействовать неосознаваемые слои языкового сознания установить связи между словами и обозначаемыми ими понятиями через ассоциации. Весь набор ассоциаций на слово-стимул в порядке убывающей частоты встречаемости называется *ассоциативным полем* (АП), а разнообразные отношения между всеми ассоциациями и словом-стимулом – *ассоциативно-вербальной сетью* (АВС, по Ю.Н. Караулову). Собранные в алфавитном порядке по стимульным словам ассоциативные поля представляют собой корпус ассоциативного словаря соответствующего языка.

Начиная с 1980-х годов психолингвистические изыскания в Казахстане осуществляются в основном в рамках научного сотрудничества с ведущими учеными Сектора психолингвистики и теории коммуникации ИЯ РАН под руководством его руководителя Е.Ф. Тарасова: заключаются договоры о научном сотрудничестве, проводятся конференции, симпозиумы, семинары. Неизменными участниками данных мероприятий становятся казахстанские исследователи, публиковавшиеся в ежегодных сборниках научных статей сектора (а позже – в журнале «Вопросы психолингвистики»). Создаются группы исследователей, объединенные научными интересами, заложенными «Программой перспективных исследований Сектора психолингвистики и теории коммуникации ИЯ РАН». В этом документе, созданном руководителем Сектора Е.Ф. Тарасовым, отмечается, что на данный момент проблемы межкультурной коммуникации вызывают интерес у различных исследователей. Этот интерес, как объясняет Е.Ф. Тарасов, обусловлен тем, что над сферой культуры и проблемами национального самосознания стал доминировать вопрос о взаимодействии полиэтнических государств, в частности в экономическом плане. Таким образом,

ученые, чья сфера деятельности связана с антропологическими науками, ставят перед собой цель найти способы преодоления барьеров в коммуникации между представителями разных этнических групп. В частности, объектная область казахстанских исследований определяется тем, что проблема реально действующих образов сознания представителей разных культур – русской и казахской – остается недостаточно изученной. Невзирая на то, что феномен сознания как этноментальной реальности человека остается в фокусе внимания многих современных исследователей, этот вопрос в лингвистике не был глубоко раскрыт. Следовательно, этим обусловлена актуальность проводимых исследований» (Из обоснования Договора о научном сотрудничестве Южно-Казахстанского педагогического университета с Сектором психолингвистики и теории коммуникации, который многократно обновлялся и пролонгировался с 1986 г.).

В диссертационном совете Института языкознания РАН (г. Москва) под руководством ведущих ученых Сектора психолингвистики Е.Ф. Тарасова, Ю.А. Сорокина, Н.В. Уфимцевой на защиту выносятся диссертационные работы ученых из Казахстана, претендующих на получение степени доктора или кандидата. Работы создаются на базе материалов масштабных ассоциативных экспериментов, в которых задействованы как русскоязычные, так и казахоязычные испытуемые. Все сведения тщательно анализируются исследователями, что позволяет сформировать представление о том, как средства языка запечатлены в человеческом сознании. Н.В. Дмитриук выявляет особенности ассоциирования с помощью лексических средств и воссоздает образ языкового сознания в среде, в которой переплетено несколько лингвокультур (Дмитриук, 1986; Дмитриук, 2000). В.Д. Нарожнова исследует этикет, рассматривая его вербальное и невербальное воплощение (Нарожная, 1991). Д.М. Кистаубаева на базе ассоциативного эксперимента определяет образы казахов и русских в сознании друг друга (Кистаубаева, 2001). Р.А. Османова рассматривает концепты «семья» и «дом» через призму мировоззрения русских и казахов, учитывая при этом гендерный аспект восприятия данных понятий (Османова, 2001). С.В. Дмитриук выявляет различия в восприятии русскими, казахами и англичанами феномена времени (Дмитриук, 2001). А.К. Калжанова в своих работах анализирует, как связана лексика, обозначающая цвета и эмоции, в языковой картине мира русских и казахов (Калжанова, 2003). Объектом исследований Г.И. Абрамовой становятся фразеологизмы в русском, казахском и английском языках, которые рассматриваются с точки зрения их этнической специфики (Абрамова, 2003). Кроме указанных авторов, есть и другие казахстанские исследователи, которые брали за основу своих научных работ ассоциативный эксперимент.

В данном исследовании мы подробно остановились на описании САЭ (свободный ассоциативный эксперимент), который использовался при составлении ассоциативных словарей. В основе данной статьи лежит описательный метод, который помог представить обзор существующих исследований в области психолингвистики Казахстана.

Обзор литературы

Современные принципы языкознания распространяются и на казахстанскую психолингвистику. Таким образом, начиная с 2000-х годов все большее распространение получает следующая тенденция: в казахстанских работах в области психолингвистики, направленных на исследование концептов, составляющих основу миропонимания казахов, проблем межкультурной коммуникации, особенностей языкового сознания и образов/картин мира, своеобразия менталитета представителей разных этносов в основном привлекается материал полевых исследований титульного этноса и используются ассоциативные методики. При этом расширяются границы объектной области исследования: психолингвистика начинает активно взаимодействовать с другими гуманитарными областями знаний (социологией, культурологией, когнитологией, гендерологией), в результате чего возникают новые интегративные науки. Такое сближение наук является ярким воплощением принципа экспансионизма – одного из принципов современной лингвистики. При этом исследователи концентрируют свое внимание на обыденном языковом сознании обычного носителя языка, не обладающего специфическими познаниями в области филологии. Для получения данных используются методы анкетирования, соцопросов, ассоциативных экспериментов и т.д. Такие ученые, как Н.Ж. Шаймерденова, Э.Д. Сулейменова, Ж.С. Смагулова, Д.К. Аканова, З.К. Ахметжанова, З.К. Сабитова, З.К. Темиргазина, Б.Х. Хасанова, Н.В. Дмитриук, Б.Х. Исмагулова, С.Ж. Баяндина, Ш.К. Жаркынбекова, А.Е. Агманова, Л.В.

Екшембеева, Е.А. Журавлева, Ж.А. Нуршаихова, О.С. Алтынбекова, Д.Б. Аманжолова, М.А. Бурибаева и другие занимаются изучением разных культур и языков, сопоставляя их в этническом, социологическом и психолингвистическом аспектах, освещают вопросы владения одним человеком двумя или более языками, проблемы языковой идентичности и взаимодействия языков. Эти исследования усовершенствовали казахстанскую лингвокультурологию и психолингвистику.

В этот период у казахстанских исследователей в области психолингвистики возрастает интерес к ассоциативному эксперименту как к эффективному инструменту изучения языкового сознания и языковой личности. Активно защищаются научные работы, в которых исследователи обращаются к полевым ассоциативным данным, полученным на материале фразеологического пласта казахского и русского языков (канд. диссертации М.Ю. Шингаревой (Шингарева, 2006), Г.А. Ахметжановой (Ахметжанова, 2007), объектом изучения также становится профессиональное общение в психолингвистическом аспекте (канд. дисс. Л.К. Яковенко (Яковенко, 2007); Е.С. Мезенцевой (Мезенцева, 2010) и др.); через вербальные ассоциации исследователи делают выводы о том, какие ценности являются главными для носителей разных культур (докт. дисс. Ж.А. Джамбаевой (Джамбаева, 2010); формы представления базовых ценностей и концептов в языковой картине мира представителей различных этносов (канд. диссертации Ф.Т. Саметовой (Саметова, 2010), А.С. Базарбаевой (Базарбаева, 2010), А.К. Жукеновой (Жукенова, 2010) М.В. Тавлуй (Тавлуй, 2010) и др.).

Все вышеизложенные исследования и данный пройденный этап позволил накопить и систематизировать сведения для лексикографической обработки ассоциативных исследований в Казахстане и подготовил почву для разработки второго казахского ассоциативного словаря.

Результаты и обсуждения

Психолингвистические исследования с применением ассоциативных методик ведутся в Казахстане в основном в русле Московской психолингвистической школы А.А. Леонтьева (Дмитрюк, 2020). Актуальны и широко востребованы в суверенном государстве этноспецифические и лингвокультурологические проблемы по определению национально-культурных особенностей языковых картин мира представителей разных этносов многонационального социума; национально-культурных особенностей традиционно сложившихся образов мира и стремлением их обновления (Дмитрюк, 2016).

О практической значимости любого ассоциативного словаря сказано в Русском ассоциативном словаре: именно с помощью ассоциативного словаря в рамках социологического или социально-психологического исследования можно получить важные сведения, которые помогают определить признаки ментального климата, присущего представителям современного поколения того или иного этноса, носителям определенной языковой культуры (РАС, 1994-1998:6).

Ассоциативные словари – это словари дескриптивного типа. В них приводятся слова-стимулы, от которых рассеивается сеть слов-реакций, расположенных в порядке убывания частоты их использования.

Первый Казахско-русский ассоциативный словарь КРАС (1978) был составлен на основе САЭ, в результате которого сформировалась объективная картина языкового сознания рядового носителя казахского языка в последние десять лет существования СССР. Создание данного словаря имеет большое значение для сопоставительных исследований казахского и русского языков.

Следующим словарем является ассоциативный словарь «Қазақша ассоциациялық сөздік»/ «Казахский ассоциативный словарь» второй КАС-2014 (Дмитрюк и др., 2014). Материалом для его содержания послужили данные масштабного ассоциативного эксперимента (2012-2013 гг.). Респондентами стали студенты казахских отделений вузов Южно-Казахстанской области (1000 чел.).

Отличительной чертой этого словаря стало следование гендерному принципу: 120 00 ассоциативных ответов были оформлены в таблицу, разделяющую ассоциации, предоставленные испытуемыми женского пола и испытуемыми мужского пола.

Перевод слов-реакций в обоих словарях позволил значительно расширить возможности для сопоставления содержания словарей русского и казахского языков. Полученные результаты дополнили базу ассоциативных исследований.

Остановимся на значении ассоциативных словарей в казахстанской психолингвистике. Уникальность второго казахского ассоциативного словаря заключается в том, что он показывает, что на основе полученных ассоциаций возможно сопоставление языкового сознания представителей не только разных этносов, но и разных поколений внутри одного этноса (в аспекте диахронии). Благодаря этому возможно выявить изменения в языковом сознании этноса, в ценностных установках общества, в особенности в эпоху «цивилизационного слома».

Опираясь на материалы, представленные в КРАС-1978 и КАС-2014, можно сформировать ядро языкового сознания общества, определить, какие ценности преобладали у представителей титульного этноса в ту или иную эпоху, выявить изменения, произошедшие в менталитете, а также сформировать представление о внутреннем лексиконе казахов советского и современного периода.

В разработке первого словаря КРАС–1978 участвовали ученые-казаховеды пединститута г. Шымкента. Важные рекомендации по выполнению и редактированию переводов предоставил профессор Е.А. Агманов. Второй словарь КАС–2014, разработанный авторами под руководством Н.В. Дмитрюк, был опубликован при поддержке научного проекта МОН РК (Исследование проведено при финансовой поддержке Комитетом науки МОН РК научного проекта 0771/ГФ «Межкультурная коммуникация: ментально маркированные концепты казахской культуры, социальная идентичность и толерантность»).

В настоящее время с такой же активностью проводятся исследования в области лингвокультурологии, аксиологии, а также гендерные исследования с привлечением ассоциативного материала как в ходе выполнения диссертационных работ, так и в рамках грантовых научных проектов МОН РК. Так, в публикациях Р.А. Арынбаевой на основе ассоциативных гештальтов выявляются оценочные характеристики семейных ценностей и приоритеты родственных отношений в русских и казахских этнокультурных традициях; описывается эффективность применения психолингвистических и этнокультурологических методов и приемов обучения, создающих эмоциональный контекст образовательного процесса, который базируется, в частности, на материале ассоциативных показателей предпочтения базовых ценностей, отраженных в языковом сознании этноса (Арынбаева, 2019).

Еще одно перспективное исследование выполняется в настоящее время Г.А. Кузембаевой (научный консультант – Н.В.Дмитрюк). Ее научный проект «Базовые ценности казахской культуры: этнопсихолингвистическое исследование» (Исследование проводится при финансовой поддержке Комитетом науки МОН РК проекта «Базовые ценности казахской культуры: этнопсихолингвистическое исследование» ИРН АР13268778 от 11.05.2022г.), выполняемый в русле разработанной Е.Ф. Тарасовым теории сознания (Тарасов, 2012:8-18). Программы анализа содержания общечеловеческих ценностей, посвящен исследованию базовых ценностей казахской культуры, что является ценным источником аксиологической информации и эффективным способом определения содержания языкового сознания представителей казахского этноса. Значимость исследования определяется несомненным интересом к изучению восприятия мира человеком, важностью определения базовых ценностей в казахской культуре и выявлением этноспецифики культурно-значимых реалий в языковом сознании современных носителей казахского языка (Кузембаева, 2022). Осуществляемый сбор и систематизация уникального материала для Словаря базовых ценностей казахской культуры (в том числе с опорой на ассоциативные исследования), внесет вклад в популяризацию казахского языка и культуры среди широкой общественности и будет способствовать успешному межкультурному взаимодействию с представителями разных этносов и культур.

В публикациях М.К. Абаевой рассматриваются ключевые понятия казахской культуры на базе русскоязычных и казахоязычных студентов (Абаева, 2013), а также в других публикациях через ассоциации исследуется то, как в языковом сознании современных казахстанцев отражается Россия (Абаева, 2016).

Знаменательным событием казахстанской психолингвистики послужило мероприятие, приуроченное к открытию Секции психолингвистики на базе Института языкознания им. А. Байтұрсынова (25 июня, 2022 г.). Институтом языкознания была организована Научно-образовательная площадка Секции психолингвистики «Язык и сознание», на которой прошло первое заседание. В мероприятии приняли участие ведущие психолингвисты и когнитологи из

Москвы и Санкт-Петербурга (Т.В. Черниговская, Н.В. Уфимцева, С.Н. Цейтлин, Т.В. Круглякова). Заседание прошло на высоком научно-методическом уровне. Интерес к обсуждению докладов проявили ведущие ученые в области казахского языкознания и казахстанской русистики. Выступления выдающихся ученых аккумулировало новые идеи и совместные проекты, результатом чего послужили содержание докторских диссертаций, грантовые проекты и программно-целевое финансирование научных проектов (под руководством А.М. Фазылжановой выполняется диссертационное исследование докторантки А.Ж. Назаровой «Ассоциативно-вербальная модель языкового сознания современных казахов: исследование, проспект словаря»).

За этот период международной секцией «Психолингвистика» была проделана большая работа. Подписаны следующие договора:

- 1) Соглашение с Лабораторией когнитивных исследований (СПбГУ);
- 2) Соглашение с Институтом языкознания РАН;
- 3) Соглашение с Пермским научно-исследовательским институтом;
- 4) Соглашение с ТОО «Universal Brain Center», директором которого является известный казахстанский психотерапевт, популяризатор профилактики деменций, разработчик нейрокогнитивного теста myMind, позволяющего выявлять ранние признаки болезни Альцгеймера.

Научные сотрудники секции психолингвистики Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы являются постоянными активными слушателями методологических лингвистических семинаров, проводимого кафедрой общей и сравнительной языкознания филологического факультета МГУ им М.В. Ломоносова совместно с НОЦ межкультурных исследований имени А.А. Леонтьева.

Все возрастающий интерес к различным проблемам психолингвистики подтверждают также монографии, имеющие большую значимость в казахском языкознании.

1. Коллективная монография «Оқу әдебиеттерінің тіліне, мәтіндік және мәтіннен тыс аппаратына қойылатын психолингвистикалық талаптар: теориясы мен практикасы» («Психолингвистические требования к языку, текстовому и внетекстовому аппарату учебной литературы: теория и практика»). В данной монографии изложены выводы, сделанные в результате изучения опыта отечественных и зарубежных ученых и проведения психолингвистического анализа учебной литературы в ходе реализации научного проекта (Дуйсебекова Ж.М., Құрманбайұлы Ш., Ордабекова Х.А., Аманбаева А.Ж., Жумабаева Ж.Т., Кусаинов Г.М., Танирбергенова А.Ш., Айтказина Т.Д., Максұтов С.М., Шаймерденова Ж.К., 2022 г.).

2. Монография доктора филологических наук, профессора Т. Т. Аяповой «Сөйлеу онтогенезі: бірінші тілдік тұлғаның қалыптасу негіздері» («Онтогенез речи: основы формирования первой языковой личности»), посвященная наиболее актуальной проблеме науки XXI века – изучению существующих, происходящих явлений, закономерностей в языке в связи с речевой деятельностью, фундаментальному изучению закономерностей формирования и развития речевой деятельности человека с первого простого языка ребенка, то есть онтогенеза речевой деятельности человека (2022 г.).

3. Знаковым событием в истории психолингвистики можно назвать выход в свет солидного издания – коллективной монографии «Российская психолингвистика: итоги и перспективы (1966 – 2021)» под редакцией И.А. Стернина, Н.В. Уфимцевой, Е.Ю. Мягковой.

В монографии отражены этапы становления российской психолингвистики с момента зарождения до настоящего времени, Н.В. Дмитрюк представлен развернутый обзор казахстанской психолингвистики (см. Российская психолингвистика..., 2021 с.378-385).

Сведения, представленные в монографии, позволяют проследить, как развивалась российская психолингвистика на протяжении пятидесяти лет ее существования. Авторами приведены основные достижения, которыми отмечается это развитие. Каждый раздел монографии также содержит библиографию по освещаемой проблеме. Содержание монографии обладает большой ценностью для ученых в области психолингвистики, теории языка и всех, кто так или иначе заинтересован в вопросах исторического развития языкознания и психолингвистики.

Заключение

Таким образом, можно отметить несомненную актуальность психолингвистических исследований, осуществляемых в казахстанском научном пространстве не только на базе

отечественных полевых материалов, но и в широком сопоставительном международном диапазоне. Перспективность таких исследований видится, прежде всего, в области *теории межкультурной коммуникации* с целью изучения специфических особенностей речевого поведения представителей разных этнокультурных сообществ; в продолжении сопоставительных *лингвокультурных аксиологических* исследований (описание аксиологических рефлексий); в русле сопоставительного анализа *положительных и отрицательных ценностей*, выявленных в результате проведения казахстанскими учеными экспериментов в аспекте диахронии (были зафиксированы изменения, отразившиеся в системе ценностей общества на протяжении определенного времени); в повторении ассоциативных экспериментальных исследований с новым поколением Z с целью составления обновленного казахского ассоциативного словаря и структурирования на его базе *ядра языкового сознания* современного титульного этноса Казахстана; в разработке *гендерных исследований* с использованием психолингвистических исследовательских процедур.

Эти и многие другие, сопряженные с ними, направления интегративных отраслей знаний, таких, как этно-, социо-, мента-, психолингвистики убедительно свидетельствуют о прагматической и эвристической перспективности осуществляемых казахстанских исследований, в центре которых находятся существование и функционирование языка в культуре и обществе.

Литература

Абаева М.К. Ключевые понятия в русскоязычной и казахоязычной аудитории (ассоциативный эксперимент)// Материалы X международного конгресса международного общества по прикладной психолингвистике. Москва, 2013. С. 402-403.

Абаева М.К. Образ России в языковом сознании современных казахстанских студентов // «Вопросы психолингвистики», г. Москва 2016. © ФГБУН Институт языкознания РАН, 2016 © НОУ ВПО «Московская международная академия», 2016. С.22-28.

Абрамова Г.И. Этносемантика фразеологических компаративных единиц как элемент национально-культурной специфики языкового сознания (на примере русского, казахского и английского языков)//Автореф. к. ф. н. М.: ИЯз РАН, 2003. 20 с.

Арынбаева Р.А., Н.В.Дмитрюк и др. Сопоставительные ассоциативные исследования особенностей языкового сознания казахского и русского этносов (концепт «СЕМЬЯ») // Вестник КГУ им. Ш. Уалиханова. Сер. филол. Кокшетау, 2019. №4. С. 404-412.

Ахметжанова Г.А. Соматическая фразеология как отражение нац.-культурной специфики языкового сознания // Автореф. ... канд.филол.наук. Алматы, 2007. 24 с.

Базарбаева А.С. Динамика и развитие концепта «русский» в языковом сознании казаха // Автореф. ... канд. филол. наук. Кокшетау, 2010. 24 с.

Бутенко Н.П. Словник асоціативних норм української мови. Львів, 1979. 120 с.

Гиздатов Г.Г. Когнитивные модели в речевой деятельности. Алматы, 1997. 176 с.

Гиздатов Г.Г., Б.А. Сопиева. Дискурс и идентичность в медиальном пространстве Казахстана. Вестник КазНУ, №3 (167), Алматы, 2017. С. 131-136.

Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. Харьков, Москва: РА – Каравелла. 2001.

Джамбаева Ж.А. Аксиологические стереотипы языкового сознания казахстанцев //Автореф. ... докт. филол. наук. Кокшетау, 2010. 52 с.

Дмитрюк Н.В. Свободный ассоциативный эксперимент как способ доступа к исследованию языкового сознания. Вестник КГУ им. Ш.Уалиханова. Серия филол. № 3-4. Кокшетау, 2011, стр.81-86.

Дмитрюк Н.В. Ассоциативные словари в Казахстане и казахстанские психолингвистические исследования //Вопросы психолингвистики №1 (43), 2020. М. С. 140-162.

Дмитрюк Н.В. Казахско-русский ассоциативный словарь. Чимкент, 1978. 246 с.

Дмитрюк Н.В. Национально-культурная специфика лексического ассоциирования (на материале русского и казахского языков)//Автореф.... к.ф.н. М: Ия АН СССР,1986,24 с.

Дмитрюк Н.В. Формы существования и функционирования языкового сознания в негомогенной лингвокультурной среде // Автореф. ... д. ф.н. М.: ИЯз РАН, 2000. 64 с.

Дмитрюк Н.В. Языковое сознание этноса в призме ассоциативного словаря // Язык и инновации. Алматы: КазНУ, 2012. С. 252-255.

Дмитрюк Н.В., Молдалиева Д.А., Нарожная В.Д., Молданова Ж.И., Мезенцева Е.С., Сандыбаева Н.А., Абрамова Г.И. Қазақша ассоциациялық сөздік. Казахский ассоциативный словарь (КАС–2014). Алматы-Москва; Медиа-ЛогоС, 2014. 330 с.

Дмитрюк Н.В., Черкасова Г.А., Артыкбаева Ф.И. Этноментальный феномен ядра языкового сознания: ассоциативные исследования в Казахстане // Вопросы психолингвистики. М.: 2016. № 2 (28). С. 132–150.

Дмитрюк С.В. Этнокультурная специфика образа времени в языковом сознании русских, казахов и англичан

//Автореф. ... канд.филол.наук. М.: ИЯ РАН. 2001. 20 с.

Жукенова А.К. Речевые стратегии коммуникантов в условиях естественного и искусственного билингвизма // Автореф. ... канд. филол. наук. Кокшетау, 2010. 24 с.

Залевская А.А. Проблемы организации внутреннего лексикона человека. Калинин, КГУ, 1977.

Залевская А.А. Психолингвистическое исследование принципов организации лексикона человека (на материале межъязыкового сопоставления результатов ассоциативных экспериментов): автореферат дисс. ... докт.филол.наук. Л., 1980. 48 с.

Залевская А.А. Свободные ассоциации в трех языках // Семантическая структура слова: психолингвистические исследования. М.1971. С. 178-194.

Калжанова А.К. Психолингвистические аспекты соотносительности эмотивной и колористической лексики (на материале русского и казахского языков)//Автореф. ...канд.филол.наук. М.: ИЯ РАН. 2003. 20 с.

Кистаубаева Д.М. Русские и казахские соматологические портреты (по материалам ассоциативного эксперимента)//Автореф. канд.филол.наук. М.: ИЯ РАН. 2001. 20 с.

Копыленко М.М. Сочетаемость лексем в русском языке. М.: Просв., 1973. 246 с.

Куземабаева Г.А., Н.В. Дмитрюк. Психолингвистическое исследование ценностей носителей казахского языка и культуры. Психолингвистика в современном мире, Переяслав (Укр.). Том 17, 2022. С.58-62. <https://doi.org/10.31470/2706-7904-2022-17-58-62>

Леонтьев А.А. Предисловие / Д.Слобин, Дж.Грин «Психолингвистика». М. 1976.

Леонтьев А.А. Словарь ассоциативных норм русского языка. М.: МГУ, 1977. 192 с.

Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. М.:ИЯ РАН. 1993. С.16-22.

Леонтьев А.А. О проблемной группе психолингвистики. - Вопросы психолингвистики. №6, 2007.

Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975. 304 с.

Мезенцева Е.С. Пословичная картина мира в языковом сознании русских: функционирование и трансформация / Автореф. ... канд.фил.наук. Кокшетау, 2010. 20 с.

Нарожная В.Д. Формы трансформации речевого этикета в негомогенной культурной среде/ Автореф. ... канд.филол.наук. М. 1991. 16 с.

Osgood Ch., Sebeok Th. Psycholinguistics: a survey of theory and research problems. Journal of abnormal psychology. Балтимор. 1954.

Османова Р.А. Национально-культурная специфика образов сознания русских и казахов (на материале концепта «Дом. Семья») // Автореф.... к.ф.н. М.: ИЯ РАН, 2001. 16 с.

Российская психолингвистика: итоги и перспективы (1966–2021): Коллективная монография / Научн. ред. И.А. Стернин, Н.В. Уфимцева, Е.Ю. Мягкова. – М.: Институт языкознания–ММА, 2021. – 626 с.

РАС - Русский ассоциативный словарь. Под ред. Ю.Н. Караулова. М., 1994-1998.

Саметова Ф.Т. Репрезентация пространства и времени в языковом сознании //Автореф. ... канд.филол.наук. Кокшетау, 2010. 22 с.

Slobin D. Psycholinguistics. Berkeley.1971. (рус. пер.: Слобин Д. Психолингвистика. М., 1976.

Тавлуй М.В. Этноспецифика концепта «общение» в русской языковой картине мира// Автореф. ... канд.филол.наук. Кокшетау, 2010. 20 с.

Тарасов Е.Ф. О формах существования сознания // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. М.:ИЯ РАН., 1993. С. 86-98.

Тарасов Е.Ф. Проблема анализа содержания общечеловеческих ценностей // Вопросы психолингвистики № 1 (15), Москва: 2012. С.8–18.

Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. М.: Наука, 1987. 168 с.

Титова Л.Н. Киргизско-русский ассоциативный словарь. Фрунзе: Мектеп, 1975. 94 с.

Ульянов Ю.Е. Латышско-русский ассоциативный словарь. Рига: Зинатие, 1988. 187 с.

Уфимцева Н.В. Русский ассоциативный словарь //Российская психолингвистика: итоги и перспективы (1966 – 2021). Коллективная монография. / Научн. ред. И.А. Стернин, Н.В. Уфимцева, Е.Ю. Мягкова. М.:ИЯ РАН–ММА, 2021. 626 с.

Уфимцева Н.В. Языковое сознание и образ мира славян // Языковое сознание и образ мира. М.: ИЯ РАН, 2000. С. 207–219.

Цітова А.І. Асацыятыуны слоўнік беларускай мовы. Мінск: БДУ, 1981. 144 с.

Chomsky N. Syntactic structures. The Hague: Mouton, 1957.

Шингарева М.Ю. Идиоматическая зооконцептосфера и ее отражение в языковой картине мира представителей разных лингвокультурных сообществ. / Автореф. ...канд.филол.наук. Алматы, 2006. 24 с.

Яковенко Л.К. Культура профессионального общения: стереотипы, нормы, модели поведения // Автореф. ... канд.филол.наук. Алматы, 2007. 24 с.

References

Abueva M.K. «Ključevye ponjatija v russkojazychnoj i kazahojazychnoj auditorii» (associativnyj jeksperiment)// Materialy Н mezhdunarodnogo kongressa mezhdunarodnogo obshhestva po prikladnoj psiholingvistike. Moskva, 2013 g. 402-403 s. (in Russian)

- Abaeva M.K. «Образ России в языковом сознании современных казахстанских студентов» // «Вопросы психологии», г. Москва 2016 © FGBUN Institut jazykoznanija RAN, 2016 © NOU VPO «Moskovskaja mezhdunarodnaja akademija», 2016. S.22 - 28 (in Russian)
- Abramova G.I. Jetnosemantika frazeologičeskikh komparativnyh edinic kak jelement nacional'no-kul'turnoj specifiky jazykovogo soznanija (na primere russkogo, kazahskogo i anglijskogo jazykov) // Avtoref. k. f. n. M.: IJaz RAN, 2003. 20 s. (in Russian)
- Arynbaeva R.A., N.V.Dmitrjuk i dr. Sopostavitel'nye associativnye issledovanija osobennostej jazykovogo soznanija kazahskogo i russkogo jetnosov (koncept «SEM"Ja») // Vestnik KGU im. Sh. Ualihanova. Ser. filol. Kokshetau, 2019. №4, S. 404-412. (in Russian)
- Ahmetzhanova G.A. Somaticheskaja frazeologija kak otrazhenie nac.-kul'turnoj specifiky jazykovogo soznanija // Avtoref. ... kand.filol.nauk. Almaty, 2007. 24 s. (in Russian)
- Bazarbaeva A.S. Dinamika i razvitie koncepta «russkij» v jazykovom soznanii kazaha // Avtoref. ... kand. filol. nauk. Kokshetau, 2010. 24 s. (in Russian)
- Butenko N.P. Slovník asociativnih norm ukrains'koj movi. L'viv, 1979. 120 s.
- Chomsky N. Syntactic structures. The Hague: Mouton, 1957.
- Gizdatov G.G. Kognitivnye modeli v rechevoj dejatel'nosti. Almaty, 1997. 176 s. (in Russian)
- Gizdatov G.G., B.A. Sopieva. Diskurs i identičnost' v medial'nom prostranstve Kazahstana. Vestnik KazNU, №3 (167), Almaty, 2017. S. 131-136. (in Russian)
- Goroshko E.I. Integrativnaja model' svobodnogo associativnogo jeksperimenta. Har'kov, Moskva: RA – Karavella. 2001. (in Russian)
- Dzhambaeva Zh.A. Aksiologičeskie stereotipy jazykovogo soznanija kazahstancov // Avtoref. ... dokt. filol. nauk. Kokshetau, 2010. 52 s. (in Russian)
- Dmitrjuk N.V. Cvobodnyj associativnyj jeksperiment kak sposob dostupa k issledovaniju jazykovogo soznanija. Vestnik KGU im. Sh.Ualihanova. Serija filol. № 3-4. Kokshetau, 2011, str.81-86. (in Russian)
- Dmitrjuk N.V. Associativnye slovari v Kazahstane i kazahstanskije psiholingvističeskie issledovanija // Voprosy psiholingvistiki №1 (43), 2020. M. S. 140-162. (in Russian)
- Dmitrjuk N.V. Kazahsko-russkij associativnyj slovar'. Chimkent, 1978. 246 s. (in Russian)
- Dmitrjuk N.V. Nacional'no-kul'turnaja specifikaja leksičeskogo asociirovanija (na materiale russkogo i kazahskogo jazykov) // Avtoref. ... k.f.n. M.: IJa AN SSSR, 1986, 24 s. (in Russian)
- Dmitrjuk N.V. Formy sushhestvovanija i funkcionirovanija jazykovogo soznanija v negomogennoj lingvokul'turnoj srede // Avtoref. ... d. f.n. M.: IJaz RAN, 2000. 64 s. (in Russian)
- Dmitrjuk N.V. Jazykovoje soznanie jetnosa v prizme associativnogo slovarja // Jazyk i innovacii. Almaty: KazNU, 2012. S. 252-255. (in Russian)
- Dmitrjuk N.V., Moldaliev D.A., Narozhnaja V.D., Moldanova Zh.I., Mezenceva E.S., Sandybaeva N.A., Abramova G.I. Kazaksha asociacijalyk sözdik. Kazahskij asociativnyj slovar' (KAS-2014). Almaty-Moskva; Media-LogoS, 2014. 330 s. (in Russian)
- Dmitrjuk N.V., Cherkasova G.A., Artykbaeva F.I. Jetnomental'nyj fenomen jadra jazykovogo soznanija: asociativnye issledovanija v Kazahstane // Voprosy psiholingvistiki. M.: 2016. № 2 (28). S. 132-150. (in Russian)
- Dmitrjuk S.V. Jetnokul'turnaja specifikaja obraza vremeni v jazykovom soznanii russkih, kazahov i angličan // Avtoref. ... kand.filol.nauk. M.: IJa RAN. 2001. 20 s. (in Russian)
- Zhukenova A.K. Rechevyje strategii kommunikantov v uslovijah estestvennogo i iskusstvennogo bilingvizma // Avtoref. ... kand. filol. nauk. Kokshetau, 2010. 24 s. (in Russian)
- Zalevskaja A.A. Problemy organizacii vnutrennego leksikona čeloveka. Kalinin, KGU, 1977. (in Russian)
- Zalevskaja A.A. Psiholingvističeskoe issledovanie principov organizacii leksikona čeloveka (na materiale mezhdunarodnogo sopostavlenija rezul'tatov asociativnyh jeksperimentov): avtoreferat diss. ... dokt.filol.nauk. L., 1980a. 48 s. (in Russian)
- Zalevskaja A.A. Svobodnye asociacii v treh jazykah // Sematicheskaja struktura slova: psiholingvističeskie issledovanija. M.1971. S. 178-194. (in Russian)
- Kalzhanova A.K. Psiholingvističeskie aspekty sootnesennosti jemotivnoj i kolorističeskoj leksiki (na materiale russkogo i kazahskogo jazykov) // Avtoref. kand.filol.nauk. M.: IJa RAN. 2003. 20 s. (in Russian)
- Kistaubaeva D.M. Russkie i kazahskie somatologičeskie portrety (po materialam asociativnogo jeksperimenta) // Avtoref. kand.filol.nauk. M.: IJa RAN. 2001. 20 s. (in Russian)
- Kopylenko M.M. Sočetaemost' leksem v russkom jazyke. M.: Prosv., 1973. 246 s. (in Russian)
- Kuzembaeva G.A., N.V. Dmitrjuk. Psiholingvističeskoe issledovanie cennostej nositelej kazahskogo jazyka i kul'tury. Psiholingvistika v sovremennom mire, Perejaslav (Ukr.). Tom 17, S.58-62. <https://doi.org/10.31470/2706-7904-2022-17-58-62> (in Russian)
- Leont'ev A.A. Predislovie / D.Slobin, Dzh.Grín «Psiholingvistika». M. 1976. (in Russian)
- Leont'ev A.A. Slovar' asociativnyh norm russkogo jazyka. M.: MGU, 1977. 192 s. (in Russian)
- Leont'ev A.A. Jazykovoje soznanie i obraz mira // Jazyk i soznanie: paradoksal'naja racional'nost'. M.: IJa RAN. 1993. S.16-22. (in Russian)
- Leont'ev A.N. Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost'. M.: Politizdat, 1975. 304 s. (in Russian)
- Mezenceva E.S. Poslovichnaja kartina mira v jazykovom soznanii russkih: funkcionirovanie i transformacija / Avtoref. ... kand.fil.nauk. Kokshetau, 2010. 20 s. (in Russian)

- Narozhnaja V.D. Formy transformacii rechevogo jetiketa v negomogennoj kul'turnoj srede/ Avtoref. ... kand.filol.nauk. M. 1991. 16 s. (in Russian)
- Osmanova R.A. Nacional'no-kul'turnaja specifika obrazov soznaniya russkih i kazahov (na materiale koncepta «Dom. Sem'ja») // Avtoref... k.f.n. M.: IJa RAN, 2001. 16 s. (in Russian)
- Rossijskaja psiholingvistika: itogi i perspektivy (1966–2021): Kollektivnaja monografija / Nauchn. red. I.A. Sternin, N.V. Ufimceva, E.Ju. Mjagkova. – M.: Institut jazykoznanija–MMA, 2021. – 626 s. (in Russian)
- Russkij asociativnyj slovar' (RAS) Pod red. Ju.N. Karaulova. M., 1994-1998. (in Russian)
- Sametova F.T. Rerezentacija prostranstva i vremeni v jazykovom soznanii // Avtoref. ... kand.filol.nauk. Kokshetau, 2010. 22 s. (in Russian)
- Slobin D. Psycholinguistics. Berkeley.1971. (рус. пер.: Слобин Д. Психоллингвистика. М., 1976.
- Tavluj M.V. Jetnospecifika koncepta «obshhenie» v russkoj jazykovoj kartine mira// Avtoref. ... kand.filol.nauk. Kokshetau, 2010. 20 s. (in Russian)
- Tarasov E.F. O formah sushhestvovaniya soznaniya // Jazyk i soznanie: paradoksal'naja racional'nost'. M.:IJa RAN., 1993. S. 86-98. (in Russian)
- Tarasov E.F. Problema analiza sodержaniya obshhechelovecheskih cennostej // Voprosy psiholingvistiki № 1 (15), Moskva: 2012. S.8–18. (in Russian)
- Tarasov E.F. Tendencii razvitija psiholingvistiki. M.: Nauka, 1987. 168 s. (in Russian)
- Titova L.N. Kirgizsko-russkij asociativnyj slovar'. Frunze: Mektep, 1975. 94 s. (in Russian)
- Ul'janov Ju.E. Latyshsko-russkij asociativnyj slovar'. Riga: Zinatie, 1988. 187 s. (in Russian)
- Ufimceva N.V. Russkij asociativnyj slovar' //Rossijskaja psiholingvistika: itogi i perspektivy (1966 - 2021). Kollektivnaja monografija. / Nauchn. red. I.A. Sternin, N.V. Ufimceva, E.Ju. Mjagkova. M.:IJa RAN–MMA, 2021. 626 s.
- Ufimceva N.V. Jazykoe soznanie i obraz mira slavjan // Jazykoe soznanie i obraz mira. M.: IJa RAN, 2000. S. 207–219.
- Citova A.I. Asacyjatyuny slounik belaruskaj movy. Minsk: BDU, 1981. 144 s.
- Shingareva M.Ju. Idiomaticeskaja zookonceptosfera i ee otrazhenie v jazykovoj kartine mira predstavitelej raznyh lingvokul'turnyh soobshhestv. / Avtoref. ...kand.filol.nauk. Almaty, 2006. 24 s.
- Jakovenko L.K. Kul'tura professional'nogo obshhenija: stereotipy, normy, modeli povedenija // Avtoref. ... kand.filol.nauk. Almaty, 2007. 24 s.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

К.С. Алдашева, К.А. Кабасова, К.Б. Коптлеуова, Д.А. Карагойшиева ТІЛДІ ЗЕРТТЕУДІҢ СИНЕРГЕТИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕР	3
A.S. Aushenova, M.M. Aimagambetova METHODS OF UNDERSTANDING IDIOMS EMPLOYED BY KAZAKH AND RUSSIAN LEARNERS	12
Ә.Ә. Бияздықова «ҮМІТ» КОНЦЕПТІН ҚҰРАЙТЫН КОНЦЕПТІЛІК ӨРІСТЕР.....	20
Қ.Ө. Есенова , Б.Б.Сейітова XV-XVIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ПРАГМАСТИЛИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	28
Ж.К. Ибраева, Қ. Жақсылыққызы Г.С. Нәбиева ҮШІНШІ ТІЛДІ МЕҢГЕРУДЕГІ БІРІНШІ ЖӘНЕ ЕКІНШІ ТІЛДІҢ БЫҚПАЛЫ (ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ)	37
М.А. Камбарова СЕМАНТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОСЛОВИЦ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА С БАЗОВОЙ ЛЕКСЕМОЙ «ЧЕЛОВЕК»	45
Г.Б. Көбденова, М.М. Малбақов АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ТОПТАР (Сейф Сараидың «Гүлістан бит-түрки» және Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» шығармаларының негізінде).....	56
Ж.А. Майданғалиева , Г.А. Кузембаева ОБУЧЕНИЕ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ: ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ	66
М.К. Mambetova , G.B. Nessipbay WORD-FORMATION MODELS OF BUSINESS TERMS IN KAZAKH AND ENGLISH: CONTRASTIVE ANALYSIS	84
E.V. Sabieva, M.E. Kakimova, G.T. Mukhamedzanova, A.R. Murzakhmetova THE USE OF TOPONYMS AS NATIONALLY LABELED UNITS IN THE EDUCATIONAL PROCESS	95
Р.К. Садықова ИРАНДЫҚТАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ЭТИКЕТІНДЕГІ ТААРОФТЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ	102
П.С. Сыдық, К.Қ. Садирова ТІЛДІК РЕФЛЕКСИЯ: САНА МЕН ТІЛ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚАТЫНАСЫ	110
А.М. Фазылжанова, Н.В. Дмитрюк, Э.А. Орынбетова, М.К. Абаева, А.Ж. Назарова СОВРЕМЕННАЯ КАЗАХСТАНСКАЯ ПСИХОЛИНГВИСТИКА: АССОЦИАТИВНЫЕ АСПЕКТЫ.....	120

Редакторы: А.Серікбаева
Техникалық редакторы әрі беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 854
Теруге берілді 22.11.2023.
Басуға қол қойылды 15.12.2023.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 6,5
Есепке алынатын баспа табағы 6,75
Таралымы 200. Тапсырыс №46.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ.
Құрманғазы көшесі, 29
ҚР ҒЖБМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Редактор: А. Серикбаева
Технический редактор и верстальщик: Е.Б. Бесиров

ИБ № 854
Сдан на набор 22.11.2023. подписано в печать 15.12.2023.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание.
Условный печатный лист 6,5
Лист печатный учитываемый 6,75
Тираж 200. Заказ № 46.

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МНВО РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Editor: A.Serikbayeva
Technical editor and layout designer: Y.B. Bessirov

Submitted for recruitment on 22.11.2023. Signed to the press on 15.12.2023.
Format 70x100 1/16. Offset edition. Conditional printed sheet 6,5
Printed sheet accounted for 6,75
Edition of 200. Order number 46.

Editorial office address:
050010. Almaty, Kurmangazy str., 29
A. Baitursynuly Institute of linguistics. KN MSHE RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61